

FONTES IZVORI ZA HISTORIJU RIMSKOG SVIJETA

FONTES

Izvori za historiju rimskog svijeta

Salmedin Mesihović
Dženana Kahriman
Fadil Hadžiabdić

Sarajevo, 2021.

Prof. dr. Salmedin Mesihović
Dženana Kahriman, MA
Fadil Hadžiabdić, MA
FONTES
Izvori za historiju rimskog svijeta

Izdavač:
Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog
naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija **“BATHINVS”**
Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Suizdavač:
O.D. "FONT" - Sarajevo

Urednik:
Tarik Jažić

Recenzent:
Prof. dr. Svetozar Boškov

Dizajn naslovne strane:
Dženeta Kahriman

DTP:
Nadir Jažić

Elektronsko izdanje

Sarajevo, 2021. godine

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

930.2:94(37)

MESIHOVIĆ, Salmedin
Fontes [Elektronski izvor] : izvori za historiju rimskog svijeta / Salmedin Mesihović, Dženana Kahriman, Fadil Hadžiabdić. - El. knjiga. - Sarajevo : Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS : Font, 2021

Način pristupa (URL): https://unsa-ba.academia.edu. - Nasl. s nasl. ekrana. - Opis izvora dana 14.12.2021. - Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-8217-7-7 (BATHINVS)
ISBN 978-9926-480-14-1 (Font)

1. Kahriman, Dženana 2. Hadžiabdić, Fadil

COBISS.BH-ID 46656774

Salmedin Mesihović

Dženana Kahriman

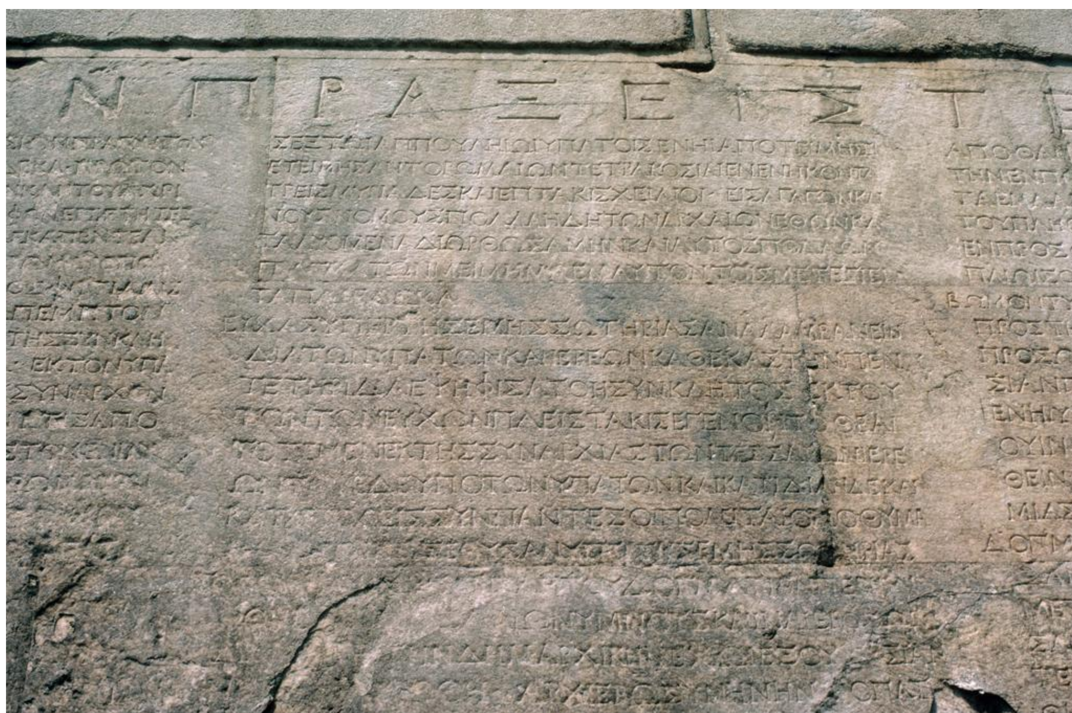
Fadil Hadžiabdić

FONTES

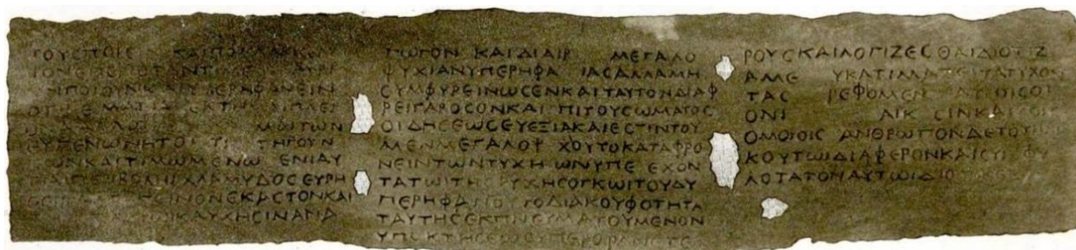
Izvori za historiju rimskog svijeta

Sarajevo, 2021. godine

Dio teksta Augustovih *Res Gestae* na *Monumentum Ancyranum* (Hram Augusta i Rome u *Ancyra* / Ankiri / Ankari) kod same džamije Hadji Bairam u četvrti Ulus.

Karbonizirani papirus iz Herkulanuma.

RIBVS·IVLII·
AGRICOLAE
LIBER·EXP
LICIT·INCIPIT·
EIVSDEM·DE·O
RIGINE·ET·MO
RIBVS·GER
MANORV̄·

GErmania omnis a gal
lis Rhaetisq(ue) & Pannoniis
Rheno & Danubio flu
minibus: a Sarmatis Dacisq(ue) mutuo
metu aut montibus separatur. Caetera
oceanus ambit: latos sinus et insula
rum immensa spatia complectens: nup
cognitis quibusdam gentibus ac regib(us)
quos bellum aperuit. Rhenus rhe
ticarum alpium in accesso ac praecipiti uer
tice ortus modico flexu in occidentem
uersus septentrionali oceano miscetur.
Danubius molli & clementer edito
montis Arnobae iugo effusus: pluris
populos adit: donec in ponticum mare
sex meatibus erumpat. Septimum
os paludibus hauritur. Ipsos germa
nos indigenas crediderim minimeq(ue)
aliarum gentium aduentibus & hospitiis
mixtos: quia nec terra olim sed clas
sibus aduehebantur qui mutare se
des quaerebant: & inmensus ultra, utq(ue)
sic dixerim aduersus oceanus raris
ab orbe nostro nauibus aditur. Quis
porro praeter periculum horridi &
ignoti maris Asia aut Africa aut Ita
lia relicta Germaniam peteret informem
terris: asperam caelo: tristem cultu aspectuq(ue):
nisi si patria sit. Celebrant carminib(us)
antiquis (quod unum apud illos memoriae
& annalium genus est) Tuisconem deum
terra editum et filium Mannum originem
gentis conditoresq(ue). Manno tris filios
assignant e quorum nominibus proximi oc
ceano Ingeuones: medii hermiones
ceteri Istaeuones uocentur. Quidam

Početak srednjovjekovnog manuskripta *Codex Aesinas*, najstarijeg do danas poznatog zapisa Tacitovih djela *Agricola* i *Germania*.

„Na mnoge načine mi još uvijek živimo pod sjenkom Rimljana. Sviđalo se to nama ili ne, Rimljani su svuda oko nas. Pismo, zakoni, arhitektura, ceste, vodovodi, politika sa kojima se svakodnevno srećemo. Stalno ih oživljavamo u filmovima i literaturi. Divimo im se, osuđujemo ih, podražavamo ih.“

„FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta“ je knjiga takvoga karaktera i formata da omogućava okvirno upoznavanje sa izvornom građom, na osnovu koje se danas rekonstruira historija rimskog svijeta. Samim tim, ona nije strogo gledano usko specijalističko djelo za uski krug znanstvenog ili stručnog miljea, nego je namijenjena široj javnosti, a posebno svim onima koji se smatraju entuzijastima i zaljubljenicima u studije o klasičnoj grčko – rimskoj civilizaciji, te svim onim interesentima koji se zanimaju za povijesno postojanje rimskog svijeta, bilo u njegovoj cjelosti ili samo u nekim njegovim aspektima. Iz tog razloga, „FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta“ može se smatrati i preglednim i razumljivim udžbenikom.

Svjetiljka od terakote sa prikazom boginje Pobjede (*Victoria*) koja ima krila i koja nosi štit sa ispisanom željom za sretnu Novu godinu. Oko nje se nalaze reprezentacije stvari koje se uobičajeno daju kao pokloni za proslavu Nove godine: novac (u formi 3 novčića) i suho voće. Datacija druga polovina I. st. n. e. Danas se nalazi u Metropolitan Museum of Art u Njujorku.

Predgovor

Livije: „Radije započnimo, kao što je običaj kod pjesnika, dobrim predznacima i zavjetima, molitvama bogovima i boginjama da omoguće uspjeh velikom djelu koje smo započeli.“

Livije: „U historiji nalazimo beskrajnu raznolikost ljudskog iskustva, svima očiglednu. Tamo svako može za sebe i za svoju zemlju da nađe i primjere i opomene. Lijepe primjere koji mu služe za ugled i loše, vrlo niske, koje treba da izbjegava.“

Sve ono što služi za rekonstruiranje rimske historije naziva se izvorna građa, odnosno riječ je o svemu onome što je nastalo u antičkom periodu, a odnosi se u potpunosti, djelimično ili samo fragmentarno na rimski svijet.

Znanstveni, stručni ili publicistički rad na izvornoj građi bilo specijalističkog, istraživačkog ili preglednog tipa nije i još uvijek ne zauzima isto mjesto kao sama historijska rekonstrukcija povijesnih procesa, dešavanja i događaja. Istraživanje i pregledi izvorne građe u većini historijskih rekonstrukcija imaju karakter usputnosti, pratećeg teksta, sekundarnog značenja za sam prezentirani historijski narativ. Nekad su to sami apendiksi ili suplementi priključeni kao dodatni *corpus sepratum* narativu. Radi toga, vrlo je česta pojava da se historijska rekonstrukcija ili bilo kakav drugi historijski narativ prezentiraju i populariziraju, dok je izvorna građa o tim historijskim rekonstrukcijama i drugim narativima nepoznata, zanemarena ili bačena u duboki zasjenak. Razlog tome je jednostavan, narativi su uvijek lakši, pristupačniji, jasniji, prilagođeniji, shvatljiviji pa i zabavniji za čitatelje ili druge promatrače ili oni koji se zanimaju za historiju, nego što je to izvorna građa koja je nerijetko po svojoj prirodi „dosadnije štivo i dosadniji materijal“. Uz to, činjenica je da se bez ne samo elementarnog, nego i suštinskog poznavanja znanstvene metodologije i konteksta (vrijeme – prostor - okolnosti) iz kojih ta izvorna građa potiče ili se odnosi, ona teško razumljiva i može izgledati haotična ili čak navesti na pogrešan put. Posebno se to odnosi na literarna vrela, koja se prevode na moderne jezike i time gube na određenoj dozi autentičnosti, na arheološku građu koja je po svojoj naravi „šutljiva“ i nadasve na tradiciju i mitologiju sa kojih treba skidati nit slojeva i natruha kako bi se došlo do onoga zrnca povijesti u njima. Historijski narativi inače se uvijek podešavaju da budu prilagodljivi onima kojima se obračaju, pa su radi toga u izvjesnoj mjeri i modernizirani, dok je izvorna građa onakva kakva je: prilagođena kontekstima (vrijeme – prostor - okolnosti) iz kojih potiče. Zbog svih navedenih teškoća, u praksi se tako dešava da čak i studenti historijskih znanosti, mnogo više preferiraju da uče i upoznaju se samim narativima, za razliku od izvorne građe.

Ova neujednačenost između narativa i izvorne građe predstavlja priličan paradoks, ako se ima u vidu da bi po znanstvenim i stručnim mjerilima, uzusima, pravilima, običajima i

manirima sva ta rekonstrukcija trebala biti temeljena samo i upravo na toj izvornoj građi. Bez izvorne građe ne postoji niti može uostalom postojati niti jedan relevantan historijski narativ i to ne samo u njihovim znanstvenim, stručnim, preglednim i dokumentarističkim formama, nego i onim više zabavnog i umjetničkog karaktera. Sve što pretendira da ima bilo kakav historijski izričaj mora u sebi sadržavati i pozivanje na podatke iz izvorne građe. U suprotnom bi se došlo u situaciju totalne fiktivizacicije sa anomalijama koje bi mogle opasno metastazirati u kaosu nesređenosti. Neka pravila jednostavno moraju postojati, a jedno od njih jeste da u bilo kojem historijskom izričaju mora se imati bar osnova narativnog prikazivanja u izvornoj građi koja se odnosi na konkretni kontekst.

Povijest rimskog svijeta, posebice njegov dio koji pripada epohi klasične civilizacije (čineći 11/12 ukupnog trajanja rimskog svijeta), je zbog niza okolnosti (u prvom redu zbog niza dostignuća, pretenzije za univerzalnim pijedestalom i skoro nemjerljivog broja povijesnih primjera i nadahnuća) uvijek izazivala, još uvijek i izazivati će enormne potrebe za historijskim izričajima, rekonstrukcijama i drugim narativima i prezentacijama u širokom spektru najrazličitih formi, tipova, karaktera, medijskih vrsta i sl. Čak se čini da kako se ide u budućnost, da rimski svijet dobija sve veće značenje i u okvirima šire, pučke javnosti ne samo u svijetu, nego i našem iliroslavenskom prostoru. Ponajviše radi toga, a kako se ne bi izgubilo u potencijalnim opasnostima koje vrebaju za svaki historijski izričaj javila se nesumnjiva potreba za izradom i publiciranjem jednoga pregleda izvorne građe iz povijesti rimskog svijeta. Upravo, jer pretendira da bude štivo za šire čitateljstvo, studente i one entuzijaste i početnike u znanstvenim i stručnim istraživanjima, navedeni pregled izvorne građe nije usko specijalističko djelo sa znanstvenim raspravama i naučnim analizama. „FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta” nije niti prevelikog obima kako ne bi bilo opterećeno bremenom suvišne mase informacija u kojima bi se izgubio osnovna nit njegovog postojanja → da bude temeljni udžbenik - priručnik za početak svakoga historiografskog izučavanja i prilagodljiv za bilo kojega učenjaka, entuzijastu, interesenta koji se želi otisnuti u povijest rimskog svijeta. Ovo djelo nema niti ambiciju da predstavlja književno – umjetnički narativ. U pregledu se nastojalo predstaviti što je moguće više podataka o svim dijelovima i elementima izvorne građe, kako bi se raspolagalo sa temeljnim putokazom za sve one koje interesira historijski izričaj o rimskom svijetu i to ne samo na iliroslavenskom prostoru, nego i šire.

Izvorna građa je po svojoj naravi vrlo kompleksna, pa se radi lakšega snalaženja ona sistematizira na sljedeći način:

1. Literarna vrela pisana na netrajnijem materijalu (papirus, pergamena). Za epohu klasične grčko – rimske civilizacije to su npr. djela Herodota, Tukidida, Plutarha, Polibija, Livija, Tacita, Amijana Marcelina. U korpus literarnih vrela ne ulaze samo djela sa historijskim prizvukom, nego praktično sva pisana djela iz istraživanog ili

samo promatranog konteksta. Tako su i npr. i govori Cicerona, i Vergilijeva Enejida, i tehnički priručnici Vitruvija i medicinska djela Galena Cicerona, i romani Lukijana i udžbenik prava Gaja literarna vrela koja služe za rekonstrukciju rimske historije. Literarna vrela su i najkorišteniji i najvažniji dio izvorne građe za historijske narative i druge izričaje u bilo kojem povijesnom kontekstu. Međutim, upravo zbog toga i činjenice da su njeni autori ljudi sa svim svojim osobenostima, agendama i ciljevima, shvatanjima, uvjerenjima, mogućnostima, sposobnostima, literarna vrela obavezno moraju da budu podvrgnuta i vanjskoj i unutarnjoj kritici. Ona se ujedno moraju prihvatati i razumijevati samo u datim kontekstima.

2. Dokumentaristička građa. Iz razloga neočuvanosti dokumenata zapisanih na materijalu (pored papirusa i pergamene, to su i paleografski tekstovi na drvenim, glinenim pa i metalnim pločicama) koji brže propada, koji se lakše uništava i koji se znatno češće reciklira, za rimske historijske narative iz dokumentarističke građe oslanjamo se poglavito na golemi broj do danas pronađenih epigrafskih spomenika, pisanih na latinskom i grčkom jeziku na trajnijem materijalu (kamen, stijena, metal). Antički svijet je poradi nesklada u odnosu između goleme potražnje za materijalima za pisanje na jednoj strani i nedovoljne raspoložive količine materijala za pisanje i njegove iznimne skupoće na drugoj strani, bio prisiljen da i oficijelne dokumente i druge zapise i svjedočenja uveliko zapisuje na epigrafskim spomenicima. Tako se i razvio običaj da se u starom svijetu, bar sve do dolaska papira na zapad Euroazije, na kamene podloge koje bi bile javno izložene, zapisuje što je moguće više podataka. Radi svega toga je ova građa iznimno vrijedna. Zahvaljujući njoj imamo direktni kontakt sa kontekstom koji izučavamo ili promatramo, a bez posrednika kao što su autori literarnih vrela, njihovi prepisivači, kasnije prevoditelji, komentatori i štampari. Kada se inače govori o dokumentarističkoj građi rimskog svijeta mora se konstatirati jedna žalosna činjenica da nam do sada nisu poznati niti dostupni sadržaji mnogobrojnih arhiva i biblioteka. Poseban vid dokumentarističke građe predstavljaju nalazi novca ako na sebi imaju pisanu legendu.

3. Ostaci materijalne kulture, a koji ne pripadaju tipu epigrafskih spomenika. Riječ je o onom dijelu izvorne građe kojima čija matičnost istraživanja pripada arheologiji. Materijalna izvorna građa na kojoj nije nađen neki zapis, je vrlo raznolikog tipa i za rimski svijet sastoji se od infrastrukture, nepokretnog materijala i pokretnog materijala. Iza rimskog svijeta je ostala veoma bogata materijalna zaostavština, a pretpostavlja se da još uvijek veliki broj nalaza nije otkriven i nalazi se skriven pod zemljom.

4. Filološki dio izvorne građe karakteriziraju nalazi u toponomiji, hidronimiji, orografiji, etnonimiji, onomastici i drugim lingvističkim oblicima a čija se etimološka porijekla mogu na neki način dovesti u vezu sa razvitkom rimskog svijeta. Skoro najbolje

svjedočanstvo su današnji romanski jezici i nalazi latinskog i grčkog jezika u drugim jezicima, posebno onima europske pripadnosti. Na iliroslavenskom prostoru filološki ostatci koji se dovode na neki način sa rimskim svijetom su, uglavnom, zastupljeni u toponomiji, hidronimiji i orografiji.

5. Mitologija i tradicija. Ovaj dio izvorne građe je i najosjetljiviji i za istraživača i promatrača. Činjenica je da se u svakoj mitološkoj priči i tradiciji nalazi bar jedno zrnce istine. Ali, na to su se zrnce u predhistoriografsko doba nataložili slojevi iskrivljavanja, izmjena, religijskih i kultnih imaginacija, raznoraznih čudesa, pa i izmišljotina. Zato su i kreiranja historijskog izričaja na osnovu mitologije i tradicije najteža i najsloženija, jer su moraju skinuti svi ti stratumi i to još uvijek bez razvijenih metoda i naučnog aparata prilagođenog za rad na mitologiji i tradiciji. Ovaj dio izvorne građe je i najviše opterećen proizvoljnim i pristrasnim tumačenjima.
6. Biološki nalazi. Ovaj tip izvorne građe je relativno mlad i zasniva se poglavito na genetičkoj genealogiji, tehnologiji koja omogućava preko analize genetskog materijala donošenje određenih egzaktnih historijskih podataka. Ova se tehnologija ubrzano razvija i već sada su njeni rezultati u izvjesnim slučajevima promijenili paradigme naših poimanja određenih povijesnih fenomena. Navedena izvorna građa se bazira na svim nalazima biološkog materijala, bilo da su fosilizirani, nisu živi ili još uvijek su u fazi živućeg razvitka. Zahvaljujući njoj možemo ne samo sagledavati porijeklo ili rodbinsko – genetičke veze, nego i ishranu, zdravlje, ekološko okruženje, klimu i kretanje i razvoj ljudi, životinja, biljaka i drugih živućih organizama.
7. „Deep history“ je specifični tip izvorne građe koji se bazira na istraživanju duboke prošlosti svemira i rodne Planete, posebice sa osvrtom na geološko - zemljopisne i klimatske uvjete i razvitke, kako bi se ocijenio njihov utjecaj na ljudski povijesni razvitak.

Temeljni cilj izrade djela „FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta“ je da uvidom u postojanje jednog povijesnog fenomena kao što je izvorna građa buduće generacije imaju dobar urnek, uzor, primjer, pa i inspiraciju za oblikovanje budućih pojava. Po Polibiju: „...za ljude nema prikladnijeg sredstva za formiranje karaktera od poznavanja prošlih događaja.... ... i svi govore da je pravo obrazovanje i priprema za političku djelatnost znanje koje potiče iz historije, i da je najubjedljiviji i jedini pravi učitelj dostojanstvenog podnošenja nestalnosti ljudske sreće podsjećanje na neočekivane i neprijatne promjene u životima drugih ljudi....“ Izvorna građa za historiju rimskog svijeta pruža obilje ne samo primjera, nego i čvrstih i stabilnih temelja za dalju gradnju i usavršavanje. Tako su Vitruvije, Frontin i drugi pisci tehničkih djela, kao i enormni nalazi materijalne kulture (pogotovu infrastrukture) nezaobilazni za bilo kojega inženjera, arhitektu, graditelja, majstora. Numizmatika je opet nezaobilazna ne samo za kolekcionare, nego i za

izučavatelje monetarnih sustava i njihovog funkcioniranja. Mitologija i tradicija su neiscrpno vrelo inspiracije i motiva za umjetnike. Mnogobrojni zakoni, Ciceron, Gajeve institucije i ranoromejski pravni kodeksi su nezaobilazni za pravnike. Rasprave o poljoprivredi Katona Starijeg, Varona i Kolumele su štivo koje treba pročitati svako onaj ko želi da ima profitabilno gazdinstvo. Polibije, Frontin, Polijen, Vegecije su autori djela čiju sadržinu moraju dobro poznavati oficiri i vojnici. Za one koji se bave konstitucijom, ustavnim uređenjima i općenito političkim sustavom su nezaobilazni (za republikance) Polibije, Ciceron, Livije, Plutarh, Apijan, (za ustavne monarhiste): Tacit, Svetonije, Apijan, Kasije Dion, Amijan Marcelin. Moderna teološka misao je nezamisliva bez poznavanja Filona, Josipa Flavija, ranokršćanskih pisaca (Eusebija, Laktancija, Augustina, Jeronima, Orosija). Ideje, ideologije, mišljenje, slobode savjesti i spoznaje, promišljanje, kreativnosti i odgovornosti su nezamislive bez grčko – rimske filozofije i njenih škola (pitagorejci, platonisti, peripatetici, epikurejci, stoici, neopitagorejci, neoplatonisti) i ekletičnosti svojstvene rimskom svijetu klasične civilizacije. Medicina bi ostala bez svoga izvorišta kada bi uklonili cjelokupnu medicinsku baštinu grčko – rimskog svijeta i pogotovu Galenov enormni opus. Praktično nema nijednog polja, segmenta, aspekta, dijela našega života za koje ne bi mogli naći neke tragove nasljeđa izvorne građe za historiju rimskog svijeta. Ta ista izvorna građa tako nudi i goleme potencijale i mogućnosti za inspiracije i nadahnuća, te tako može biti bakljonoša i vodič za neki bolji i ispravniji način život.

Na iliroslavenskom području za sada ne postoji nijedno djelo koje bi se samo i specijalistički bavilo historijskom izvornom građom i to u njenoj cjelosti. To se ne odnosi samo na antičke periode, nego praktično na sve povijesne epohe. Za antički grčki i rimski svijet za iliroslavensko čitateljstvo jedino postoje odlični pregledi literarnih vrela, urađeni u detaljnom i analitičkom stilu prusko – austrijske škole. Od njih vrijedi izdvojiti:

1. Music, August, 1893, *Povjest grčke književnosti, dio I,* Zagreb.
2. Music, August, 1900, *Povjest grčke književnosti, dio II, povjest grčke proze u klasično vrijeme i povjest grčke književnosti u poklasično vrijeme,* Zagreb.
3. Tronski I. M. 1951, *Povijest antičke književnosti*, Zagreb: Matica Hrvatska.
4. Budimir, Milan - Flašar, Miron, 1963, *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis,* Beograd.
5. Đurić, Miloš, 1972, *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Drugo izdanje iz 2003. god., Beograd: Dereta.
6. Čajkanović, Veselin, 1999, *Pregled rimske književnosti*, Beograd: Slobodna knjiga Izdanja Vladimira Maksimovića.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

Др МИЛАН БУДИМИР

Др МИРОН ФЛАШАР

ПРЕГЛЕД РИМСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

DE AUCTORIBUS ROMANIS

ЗАВОД ЗА ИЗДАВАЊЕ УЏБЕНИКА
НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
БЕОГРАД

Zahvaljujući digitalno – informacijskoj revoluciji, na internetu su se kreirali portali koji ne samo da se bave antičkom historijom, nego su hrestomatije izvorne građe. Njihovo sadržajno bogatstvo je poprimilo takve obime i forme da su postali apsolutno nezaobilazni za bilo kakvo istraživanje ili zanimanje za povijest antičkog doba. Iz ovoga iznimno velikog broja vrijedi izdvojiti sljedeće specijalističke portale:

1. The Latin Library : http://www.thelatinlibrary.com/. Tekstovi l
2. *Attalus* : http://attalus.org/ , uključujući i listing vrela sa linkovima za prijevode ili originale literarnih vrela http://www.attalus.org/info/sources.html
3. *Lacus Curtius* : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html
4. *Livius* : http://www.livius.org/
5. Loeb Classical Library : http://www.hup.harvard.edu/collection.php?cpk=1031
6. Remacle : http://remacle.org/
7. Mediterranees : https://mediterranees.net/index.html

Welcome to Attalus
Over 30,000 links to Greek & Latin authors on the web

Search

Greek and Roman history 323 - 30 B.C.

This site contains detailed lists of events and sources for the history of the Hellenistic world and the Roman republic. It includes links to online translations of many of the sources, as well as new translations of some works which have not previously been easily available in English. To look at what's available, click on one of the links below.

And also ...
How to use this site
Overview of sources

A - Z
Attalus, the king
Background Info.
Latin Texts
Greek/Latin Poetry
Index of References
Related Sites
What's New?

Fourth century B.C.
- a list of events from 324 B.C., arranged by year
Third century B.C. & Second century B.C.
- full lists of events, and timelines
First century B.C.
- a list of events up to 30 B.C., arranged by year
Translations
- including Eusebius, Memnon, Polyaenus, etc.
Inscriptions and Papyri
- including a Concordance of Greek Inscriptions
Index of Names
- and a complete List of sources and translations

Activate Windows

Latest addition: Babylonian Cuneiform Texts

If you spot any mistakes in these pages - please e-mail: Andrew_Smith@attalus.org

Naslovna stranica sa *Attalus*.

Poseban problem u izučavanju literarnih vrela predstavljaju fragmentirani podatci iz djela koja danas nisu dostupna. Skupljanje i analiziranje ovih fragmenata predstavlja jedan vrlo studiozan, zahtjevan i odgovoran posao. Preporučuju se sljedeći korpusi sakupljenih, obrađenih i publiciranih fragmenata:

1. Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrH) [1]

2. *Fragmenta Historicorum Graecorum* 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum, Carolus Mullerus, Parisi*is/Pariz.

3. *Fragmenta Historicorum Graecorum* 1848, 1849, 1851, 1868. : *Fragmenta Historicorum Graecorum,* Karl Otfried Müller, Karl Müller , Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz. http://www.archive.org/search.php ?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum.

4. *Stoicorum Veterum Fragmenta* SVF (Vol. I. = 1905 (Joannes ab Arnim), Vol. II. = 1903 (Joannes ab Arnim), Vol. III. = 1903 (Joannes ab Arnim), Vol. IV = 1924. (Maximilian Adler)), Lipsiae... Reprint izdanje, Vol. I. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. II. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. III. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. IV. = Teubner, Stuttgart, 1964.

5. *Remains of Old Latin, Volume I, Ennius and Caecilius*, 1935, Eric Herbert Warmington, LCL.

6. *Remains of Old Latin, Volume II, Livius Andronicus. Naevius. Pacuvius. Accius*, 1936, Eric Herbert Warmington, LCL.

7. *Remains of Old Latin, Volume III: Lucilius. The Twelve Tables,* 1938, Eric Herbert Warmington, LCL.

8. *Remains of Old Latin, Volume IV, Archaic inscriptions*, 1940, Eric Herbert Warmington, LCL.

---

[1] "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum*, kojeg je u periodu od 1841. do 1870. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti dio (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). *Brill's New Jacoby* (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

9. Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I – III,* General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

Osoba koja se specijalistički bavi rimskim svijetom, mora u sebi raščistiti sa onim viđenjem predmeta svoga izučavanja koje gaji javnost u kojoj on prebiva. To viđenje je uvijek prilično kontaminirano dogmama, ideologijama, moralno – vrijednosnim sudovima, uvjerenjima, agendama, ciljevima i stremljenjima svoga vremena. Dobar primjer pruža produkcija igranih filmova, u kojoj ubjedljivo najveći broj otpada na tematiku koja se bavi vremenom Isusa i najranijim razdobljem razvitka kršćanstva. Zbog te kvantitativnosti se stvara pogrešno predubjeđenje o visokoj važnosti judejskog područja za rimski svijet. U stvarnosti, to je bila provincija niske bitnosti kojom upravlja namjesnik iz reda vitezova u nižem rangu prefekta ili prokuratora, podređen namjesniku Sirije koji je dolazio iz reda senatora i imao viši rang legata augusta propretora. U okviru iste priče se svugdje vide legionari, a tada u Judeji nije bilo ni jedne stalno stacionirane legijske jedinice, jer je njen namjesnik komandovao auksilijarnim jedinicama. Isto tako su i mnoga tumačenja rimskog svijeta prožeta ideologiziranjem, kako bi se opravdalo postojanje srednjovjekovnih, novovjekovnih i suvremenih ideologija i ideja. U rimskom svijetu su se tražili elementi koji bi služili legitimiziranju tih ideologija. Išlo se na to da se dokažu suvremena stremljenja kao pravilna, a ne da se otkrije kako je to stvarno bilo. Zato u pojedinim djelima postrimske historiografije o rimskom svijetu ima toliko ideologije. Dobar primjer pruža „Istorija starog Rima“ od Maškina, koja se dugo koristila kao univerzitetski udžbenik i koja nudi čitav spektar dokazivanja o realnosti i historijskoj opravdanosti vladajuće dogme SSSR-a, ali u pojedinim dijelovima čak i opravdanje i obrazloženje određenih postupaka Staljina i njegovog režima. „Odgovor druga Staljina na pismo druga Razina“ u kome se govori o rimskom porazu kod Kare je najbolji primjer kako se neki povijesni detalj koristi za ublažavanje promašaja suvremene politike, u konkretnom slučaju dubinskih prodora njemačko – osovinskih snaga u ljeta 1941. i 1942. god. Zbog svoje univerzalnosti, rimski svijet je uvijek predstavljao dobar objekat za korištenje u svrhe kasnijih imperijalnih tvorevina. Zato je i razumljivo da su sve one tvorevine sa imperijalnim ambicijama uvijek promovirale izučavanje rimskog svijeta. Sve te tvorevine sa imperijalno – univerzalističkim idejama i ambicijama nisu štedile ni novca ni drugih resursa, ni vremena ni ljudi kako bi se u okvirima sopstvenih znanstvenih i stručnih djelatnosti izrađivala monumentalna historiografska djela sa tematikom iz grčko – rimske civilizacije.

Predstava muze Klio u pompejanskoj freski.

Napisati jedno sveobuhvatno djelo koje se bavi izvornom građom iz povijesti rimskog svijeta nije nimalo jednostavan zadatak. Prevelik obim, enormnost informacija i previše historiografskih tumačenja pred svakoga onoga koji ima tu želju i ambiciju nameću veliko zalaganje, žrtvovanje, promišljanje i upornost. Zato svako onaj ko hoće da ostvari jedno takvo djelo opisa izvorne građe za povijest rimskog svijeta u kvalitetnom i sveobuhvatnom obliku mora da i sam posjeduje kvalitete i osobine koje su načelno oblikovale Rimljanina. Samo tako će se to djelo i moći ostvariti, ali i shvatiti rimski svijet, koji je neizmjerno kompleksan u svojoj jednostavnosti. Djelo mora imati dovoljno potrebnih informacija za čitatelja, ali istovremeno ne smije biti ni preveliko kako se čitatelj ne bi izgubio u njemu. On ne smije biti ni samo preglednog, ali ni previše specijalističkog tipa.

Kada se radi sa izvornom građom mora se imati u vidu da je uglavnom njen sadržaj takav da se primarno obazire na tzv. „visoka dešavanja", kao što su ratovi, politika, ekonomika, društvo, ili monumentalni i grandiozni objekti. Tako pored nas skoro neprimjetno prolaze obični, intimni životi pojedinaca ili činjenica da je i u svijetu mnogo više bilo prostih seoskih koliba nego raskošnih seoskih i gradskih vila i domusa. Posebno je taj intimni život teško otkrivati iz sačuvane izvorne građe.

Olakšavajuću okolnost za izradu jedne velike, masivne sinteze predstavljalo je bogatstvo našeg jezika sa nizom pojmova i sinonima koji piscu olakšavaju „kretanje" u izradi ambicioznog pisanog projekta. Pojedini termini su i dodatno specijalizirani. Tako se pod izrazom povijest obuhvata sva naša prošlost, odnosno ono što se dogodilo, dok se pod izrazom historija/istorija podrazumijevalo ono što se zna iz povijesti ili ono kako se povijest na historiografski način pokušava rekonstruisati. Na ovom mjestu je potrebno objasniti i određena pojmovna korištenja. U starogrčkom jeziku ne postoji glas „V" nego glas „B", pa su zato oni koji su govorili grčkim jezikom do kasnorimskog doba izgovarali Bizant, Babilon. Sa početkom ranoromejskog perioda grčki jezik je evoluirao i glas „B" je zamijenjen sa glasom „V". Kada se rimski svijet raspao i podijelio na tri kulturološke komponente (latinski zapad, vizantijski istok i islamsko područje), na latinskom zapadu se starogrčki konzervirao, dok je na vizantijskom istoku on kao govorni jezik dalje evoluirao. Tako su oni jezici koji su pripadali latinskom zapadu dobili konzervirane oblike grčkog jezika, a oni koji su pripadali vizantijskom istoku dobili evoluirane oblike. Slično je i sa oblicima Atena, Kreta koji dolaze starogrčkog i sa oblicima Atina, Krit koji dolaze iz novogrčkog. Isto se desilo sa latinskim riječima koje su se na vizantijskom istoku i islamskom području našle u konzerviranom obliku, za razliku od evolutivnog razvitka na latinskom zapadu. Zato se izgovor klasičnog latinskog i crkvenog / tradicionalnog razlikuje (npr. Kajsar = Cezar; Kikero = Cicero, Kipar = Cipar, Okean = Ocean).

Liseuse couronnée de fleurs ou la Muse de Virgile. Autor: Jean-Baptiste Camille Corot, datum izrade 1845. god. Danas se nalazi u muzeju Louvre.

Livije: „Ono što izučavanje historije čini zdravim i plodonosnim je upravo to što ti dozvoljava da vidiš poučne primjere uzidane u spomenik slave. Tu je tebi i državi dato da vidiš kakve primjere treba podržavati, a šta treba izbjegavati jer je sramno i po pobudama i po posljedicama. Uostalom, ili me ljubav prema započetom poslu vara, ili stvarno nije nikad postojala država ni veća ni zdravija od rimske, niti bogatija dobrim primjerima. Nema države u koju su tako kasno prodrli luksuz i gramzivost, nigdje tako dugo nije značilo čast biti skroman i štedljiv. Istina je da ukoliko ima manje bogatstva, manje je i pohlepe. Bogatstvo je odnedavno rodilo lakomost, a prevelika zadovoljstva su izazvala želju za luksuzom i razuzdanost. To je povuklo za sobom opšte propadanje i sunovrat."

PERIODIZACIJA, KONTINUITET I TRADICIJA RIMSKE DRŽAVE

Tematika knjige „FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta“ se proteže kroz cjelokupno vremensko trajanje rimskog svijeta, te prezentira u kratkim crtama i njegovo nasljeđe, utjecaj, nadahnuće i inspiraciju u narednim epohama. Poradi te činjenice, a kako bi se olakšalo praćenje samoga sadržaja, nudimo i periodizaciju rimske historije, kao i primjere pokušaja povezivanja u smislu kontinuiteta, legaliteta i legitimiteta sa Rimskom državom klasične civilizacije.

I. Mitološko doba

II. Italija i Lacij u predrimsko doba

III. VRIJEME KRALJEVA: VIII. st. p. n. e. – kraj VI. st. p. n. e.

IV. REPUBLIKA

1. Rana Republika kraj VI. st. p. n. e. (od uspostave Republike) – 367. god. p. n. e. (do zakona Licinija i Sekstija).
2. Srednja Republika 367. god.p. n. e. (od zakona Licinija i Sekstija) – 133. god. p. n. e. (do tribunata Tiberija Sempronija Grakha).
    a) faza → put ka hegemoniji nad Italijom od 367. god. p. n. e. (zakona Licinija Sekstija) do 264. god. p. n. e. (početka I. punskog rata).
    b) faza → put ka hegemoniji nad Mediteranom od 264. god. p. n. e. (početka I. punskog rata) do 133. god. p. n. e. (tribunata Tiberija Sempronija Grakha).
3. Kasna Republika 133. god. p. n. e. (od tribunata Tiberija Sempronija Grakha) – 13 – 16. I. 27. god. p. n. e. (uspostava Principata).

V. IMPERIJA – CARSTVO

1. Principat 13 - 16. I. 27. god. p. n. e. (od uspostave Principata) – 284. god. n. e. (početak vladavine Dioklecijana).
    a) Dinastija Julijevaca – Klaudijevaca od 27. god. p. n. e. do 68. god. n. e.
    b) „Godina 4 cara“ : 68. – 69. god. n. e., IV. građanski rat.
    c) Dinastija Flavijevaca od 69. god. n. e. do 96. god. n. e.

   d) „Dinastija“ Antonina od 96. god. n. e. do 192. god. n. e.
   e) „Godina 5 careva“ : 193. god. n. e., V. građanski rat.
   f) Dinastija Severa od 193. god. n. e. do 235. god. n. e.
   g) Pedestogodišnjica od 235. god. n. e. do 284. god. n. e. (vojnički, ilirski carevi).

2. Dominat 284. god. n. e.:
   a) Doba diarhije i tetrarhije od 285. god. n. e. do 324. god. n. e.
   b) Konstantinova, neoflavijevska dinastija od 324. godine n. e. do 363. god. n. e.
   c) Valentinijanova dinastija od 364. god. n. e. na zapadu do 392. god. n. e., a na istoku do 378. god.
   d) Teodosijevska dinastija na istoku od 379. god. n. e. do 457. god. n. e., a na zapadu od 394. god. n. e. do 455. god. n. e.

   Sustav dominata traje:

   Na Zapadu do 476. god. n. e.

   Na Istoku do 21. III. 629. god. do 4. novele vasilevsa Heraklija kojom su se dotadašnji rimsko – latinski titularni nazivi zamjenili sa grčkim i kršćanskim). Oficijelno stvaranje novoga Romejskog Carstva grčkog jezika i ortodoksnog kršćanstva.

   a) Dinastija Leo od 457. god. n. e. do 518. god. n. e.
   b) Justinijanska dinastija od 518. god. n. e. do 602. god. n. e.

VI. Kontinuiteti

1. Na istoku:
   a) Romejsko Carstvo do 1204. god.
   b) Bugarsko Carstvo 913. – 968./971. god. i 976. – 1018. god. Carstvo Bugara i Vlaha i njegovi epigoni 1185. – 1396. god. Bugarsko Carstvo 1908. – 1946.
   c) Sultanat Rum od 1077. do 1307. god.
   d) *Imperium Romaniae* (“Latinsko Carstvo”) 1204. – 1261. god.
   e) Trapezuntsko Carstvo od 1204. do 1461. god.
   f) Epirska despotovina od 1204 – 1479. god.

g) Nikejsko Carstvo od 1204. godine (obnovilo Romejsko Carstvo 1261. godine).
h) Obnovljeno Romejsko Carstvo do 1453 god.
i) Morejska despotovina 1346. – 1460. god.
j) Carstvo Srba i Grka 1345. – 1371. god.
k) Osmansko Carstvo od vremena kada je Mehmed II. El Fatih zauzeo Konstantinopolis.
l) Rusko Carstvo / Treći Rim od 1547. do marta 1917. god. (februarska revolucija).

2. Na zapadu:
    a) Karolinško Rimsko Carstvo od krunidbe Karla Velikog za rimskog cara 800. god.
    b) Papska Rimska mediavelna i novovjekovna država (danas Vatikan) je direktno proizašla iz rimskog ranomediavelnog vojvodstva, apsorbiranjem i jezgre nekadašnjeg ravenskog eksarhata.
    c) Mletačka Republika, proizašla iz venecijanskog ranomediavelnog vojvodstva.
    d) Sveto Rimsko Carstvo od krunidbe Otona I 2. II. 962 do 6. VIII. 1806. godine kada se Franc II. Hasburgovac odrekao titule cara Svetog Rimskog Carstva i tako ga oficijelno raspustio.
3. Nadahnuto Rimskom državom:
    a) Rimska Komuna – Republika 1144. – 1193. god. Rimska Republika za Cola di Rienze. Rimska Republika 9. II. – 2. VII. 1849. god.
    b) Francuska Republika sa prvim konzulom 1799. – 1804. god.
    c) Francusko Carstvo Napoleona Bonaparte 1804 – 1814. god. i Francusko Carstvo 1852. – 1870. god.
    d) Sjedinjene Američke Države od 1776. god.
    e) Musolinijev režim u Italiji 1922. – 1943. god.

Sadržaj

Na izvoru je uvijek voda najljepša, najslađa i najčistija, zato i svako onaj ko želi da se napaja „vodom historiografije" mora je prvo i najviše uzimati sa vrela.

LITERARNA VRELA

Temeljni izvor za rekonstruiranje historije rimskog svijeta sačuvana su i poznata književna djela nastala u antičkom razdoblju, a koja se odnose na taj svijet u većoj ili manjoj mjeri. Književna djela sačuvana su većim dijelom u srednjovjekovnim rukopisima, a nešto manjim dijelom na otkrivenim papirusima. Nažalost, činjenica da je poznato samo oko 1 % antičke literature dokazuje koliko je i ta rekonstrukcija okvirna i koliko još lakuna ima u našem izučavanju antičke historije. Još od kasnoantičkog perioda i ranog srednjeg vijeka kada je nastupila korjenita ideološka transformacija zemalja i naroda Mediterana i Bliskog Istoka, traje nestajanje klasične književnosti, bilo sekularne ili "paganske"[2] (neabrahamističke) prirode.

U abrahamističkom kasnoantičkom i mediavelnom svijetu i njegovom ideološkom i dogmatskom obrascu djela klasične literature u većini slučajeva automatski smatrana su manje vrijednim, nepotrebnim ili čak nepoželjnim, pa su zapuštana ili zatirana. Da je ovakav stav tačan, dokazuje činjenica o velikom broju sačuvanih ranokršćanskih djela i spisa. Njihov procentualni udio u sačuvanoj kasnoantičkoj literaturi je neuporedivo veći, nego što je bio u periodu kada su ta djela nastajala. Tako npr. sačuvanih djela (nastalih u periodu IV. – VI. st. n. e.) o crkvenoj historiji ima značajan broj i to od autora kao što su Eusebije iz Cezareje, Sozomen, Sokrat Skolastika, Teodoret, Filostorgij, Sulpicije Sever, Tiranije Rufin, Zakarije iz Gaze (biskup Mitilene na Lesbosu), Viktor iz Tunnuna, Liberat

---

[2] Termin *pagus, i, m* je imao čitav niz različitih značenja i to je variralo zavisno od perioda rimske historije, socijalnih prilika i teritorijalnih upravno – administrativnih određenja, specifikacija i podjela. Često su ga pisci na latinskom jeziku aplicirali i na određene unutarnje teritorijalne jedinice nerimskih zajednica. Načelno se ova riječ primjenjivala i na ono što je lokalnog karaktera, udaljeno od upravnog središta (bez obzira da li je to središte bilo urbanog ili neurbanog karaktera). Pošto je u prvo vrijeme kršćanske dominacije, najviše žilavosti i otpora nametanju nove ideologije dolazilo u ovim seoskim predjelima, kršćanska terminologija (na latinskom zapadu) je označila u pežorativnom smislu sve te koji se drže starih vjerovanja i kultova „paganima" (*pagani* množina od *paganus, i, m*). To bi otprilike odgovaralo našem veoma pežorativnom nazivanju nekoga „seljakom" (ne u smislu poljoprivrednika, nego u smislu sociološke kategorije) ili „provincijalcem". Kasnije se to ime prenijelo i na sve one koji nisu pripadali abrahamizmu. U kontekstu našeg djela riječ „paganstvo" (uključujući sve njene izvedenice) je samo obični *terminus technicus* kojim se skupno (prilikom poređenja sa abrahamističkim denominacija) nazivaju određuju svi oblici i manifestacije drevne, nebrahamističke religioznosti (koje je imala bezbrojne različite oblike) na Euromediteranu i to bez obzira kojeg oblika oni bili (monoteističkog, dualističkog, politeističkog, filozofsko - mističnog). Navodni znaci na riječi „paganin" su stavljeni kako bi se na neki način pokazalo da ova riječ ne označava nikakvu specifičnu religiju, nikakav specifični kult, nikakav specifični obred, nego samo grupno ime koje ništa ne prejudicira. Korištenje riječi „pogan" ili „poganin" je neprihvatljivo, jer je izvedenica iz *pagus*, a ne pogus, a posebno zbog toga što je riječ o uvredljivom označavanju prema nosiocima drevne euromediteranske religioznosti.

iz Kartagine, Evagrije Skolastik i drugi. Djela, pa i ona najmanjeg karaktera (ako se tiču crkvenih poslova i teoloških pitanja) su sačuvana, ali nije npr. sačuvan veći dio djela Amijana Marcelina. Najveći dio opusa sv. Jeronima je bio spašen stalnim obnavljanjem u multipliciranim kopijama, dok su uništavani, stavljani u stranu i zaboravljani dijelovi opusa mnogih istaknutih klasičnih pisaca. Djela Cicerona su sklanjanja u stranu, kako bi se oslobodio prostor za djela kršćanskih otaca. Uz to, pošto je materijal za pisanje sve do masovnije proizvodnje papira bio deficitaran i skup, često se primjenjivalo recikliranje na štetu ranijih tekstova. Posebno su tome izloženi bili tekstovi klasično – civilizacijske provencijecije, koji su uklanjani struganjem, kako bi se oslobodilo mjesto za nove, srednjovjekovne tekstove. Na taj način je dosta vrijednih rukopisa uništeno, jer su na njihovo mjesto upisivani novi tekstovi poglavito religijske prirode. U ovom periodu civilizacijskog i ideološkog prevrata bilo je i primjera sustavnog, ciljanog, namjernog i namjenskog uništavanja klasično – civilizacijske baštine, posebice njene književnosti, kao npr. prilikom uništavanja fondova aleksandrijskih biblioteka i hramova u periodu od kraja IV. st. pa do sredine VII. st. Tako je golem broj djela namjerno uništen od strane novih ideoloških «gospodara» kršćanskog i islamskog svijeta. Dokaz izrečenom pružaju upravo dostupna djela klasične književnosti. Djela Josipa Flavija su u dobroj mjeri sačuvana, jer imaju abrahamistički "background" i zbog podataka koji se mogu povezati sa učenjima i historijskoj i mitološkoj tradiciji abrahamističkih denominacija. Veći dio Tacitovih «Anala» najvjerojatnije je spašen iz razloga što se u njima spominje prvi od strane Rimske Države inspiriran i vođen progon kršćana. Vergilije je imao sličnu sreću, jer se njegova Četvrta ekloga (*ecl.* 4) pogrešno povezivala sa predskazanjem o dolasku Isusa.

O raspravama protivnika kršćanstva najviše se zna iz djela, spisa i rasprava apologeta kršćanstva koji su odgovarali tim antikršćanskim traktatima. Može se slobodno reći da je krajem antičkog doba i početkom srednjem vijeka bila veoma izražena cenzura, koja je pod prijetnjom kazne zabranjivala kopiranje djela koja su okvalificirana kao antikršćanska. U tom periodu nije nestajao samo veliki broj djela koja su obrađivala "paganske", mitraističke, manihejske tematike, nego su nestajala i djela čisto svjetovnog i sekularnog sadržaja. Taj kulturocid nad literaturom klasičnog historijskog razdoblja je imao katastrofalne posljedice po razvitak čovječanstva i može se uporediti sa talibanskim ili isilovskim kulturocidom u Afganistanu, Iraku i Siriji. Zato se može smatrati povijesnom činjenicom da je uvođenje abrahamističke ideološke dominacije i totalitarizma (bez obzira na oblike abrahamističkih denominacija) od kraja IV. st. n. e. pa nadalje doprinijelo namjernom i sustavnom gušenju i uništenju klasične kulture (posebno književnosti). Abrahamizam je u svojoj suštini (radi dogmatske prirode učenja o otkrovenju "apsolutne istine") antipod grčko – rimske eklektičke kulture, pa ne treba ni da čudi zatiranje ili bar potiskivanje klasične književnosti, umjetnosti, materijalne zaostavštine od strane nove ideologije na vlasti. Inače, svaka promjena ideološko – religijske matrice i uspostava idejno totalitarnih društava i država, seobe i mnogi ratovi i razaranja doprinose uništenju

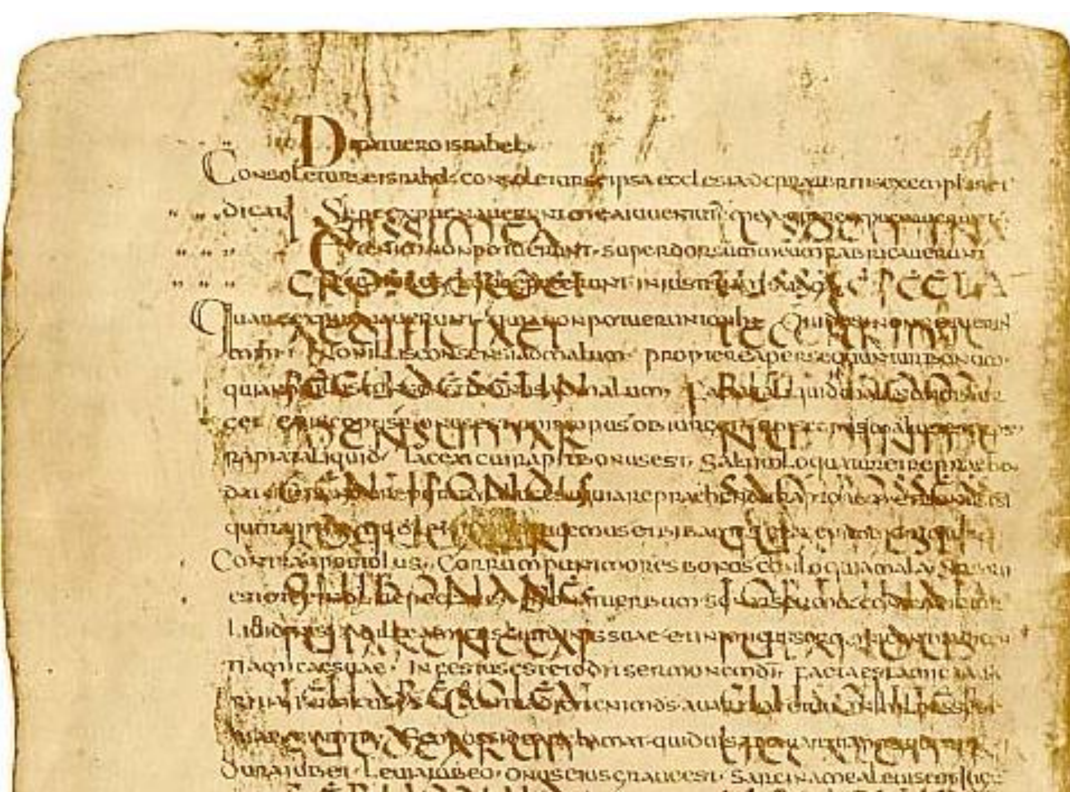
kulturne baštine (svih tipova od literature do arhitekture). U međusobnim sukobima abrahamističkih denominacija za vrijeme ovog milenijuma, uništeno je dosta materijala. Posebno su veliku štetu literarnoj baštini nanijeli Justinijanov "gotski rat" u Italiji od 535. do 554. god., zauzimanje i razaranje Kartagine 698. god., osvajanje i uništenje Jerusalima 1099. god. osvajanja i pljačke Konstantinopolisa 1204. i 1453. god., osvajanje i pljačka Rima 1527. god. U "vremenu smutnje" od 1598. do 1613. god. vjerojatno je nestala, razgrabljena i uništena legendarna biblioteka cara Ivana Groznog, poznata i po velikom broju klasično-civilizacijskih tekstova.

Uništenju kulturne baštine su doprinijeli i ratovi i razaranja seobe naroda u doba kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Posebno su hunska, anglosaksonska i avaroslavenska invazije bile destruktivne i razaračke, sa katastrofalnim posljedicama po baštinu klasične civilizacije. Nekoliko stoljeća kasnije su veliku štetu izazivali brutalni vikinški prepadi i napadi (posebno jer su im često meta bili samostani latinskog Zapada u kojima su se nalazile knjige i drugi rukopisi), mađarska pustošenja i saracenska piraterija. U razvijenom srednjom vijeku golemu štetu su nanijeli Mongoli koji su razarali sve pred sobom.

Djela napisana na papirusu su brzo propadala, dok su izdržljivija bila ona napisana na pergamentu, iako i veliki dio i njih za sada nije dostupan. Zato je i grčka i latinska epigrafika (pisana na trajnijem materijalu) neuporedivo obimnija i poznatija u odnosu na grčku i latinsku paleografiju rimskog svijeta. Isto tako su različiti i razlozi zašto su neki autori imali tu sreću da u turbulentnim razdobljima njihova djela ostanu sačuvana, odnosno da se smatra shodnim i potrebnim da se prepisuju i da se ne zaboravi na njih, da se ne unište i da se ne koriste kao palimpset. Palimpsest (παλινμψηστος od πανλιν = ponovo i ψηστονß = ostrugan; *codex rescriptus*), «ponovo sastrugan», je pergament u sekundarnoj upotrebi, odnosno raniji tekst bi bio odstranjen posebnom procedurom ili sastrugan, a onda bi se ispisivao novi tekst. Ova praksa je primjenjivana na pergameni, jer je bila skupa i bila je česta u VII. i VIII. st., kada je trebalo materijala za pisanje novih tekstova teološke naravi, pa su brisani tekstovi mnogih klasičnih autora. Ima primjera da se na istom kodeksu tri puta pisao novi tekst i u tom slučaju se tekstovi nazivaju: *scriptura anterior, scriptura intermedia, scriptura posterior*. Kako tragovi starog teksta ipak ostaju, moguće je izvršiti pokušaj restauriranja ranijeg teksta. Prve palimpsete je otkrio prefekt Vatikanske biblioteke kardinal Angelo Mai (živio 1782. – 1854. god.), pa su tako na svjetlo dana izašla djela Cicerona, Plauta, Frontina i Simaha.

Sadašnjim izučavateljima klasičnih kultura Mediterana poznat je čitav spisak djela koja za sada nisu dostupna javnosti. Posebno se za historiografsko rekonstruiranje rimske povijesti osjeća nedostatak djela starijih i mlađih analista, *Origines* od Katona Starijeg, memoarska djela (npr. Publija Kornelija Afrikanca Starijeg, Sule i Oktavijana Augusta), historija koju je napisao istoimeni sin Afrikanca Starijeg, mnogobrojni govori istaknutih Rimljana (nadasve iz republikanske epohe), *Antiquitates rerum humanarum et divinarum*

od Varona, Historiju od Salustija Krispa, provincijske i lokalne historije, memoari Oktavijana Augusta, historijsko djelo Strabona, kompletan opus princepsa Klaudija, enciklopedijska djela. Pored toga, dio sačuvanih djela sadržava u sebi veće ili manje lakune. Tako postoje značajne i opširne lakune u djelima Polibija, Diodora, Livije, Veleja Paterkula, Tacitovim «Analima» i «Historijama» (od kojih nedostaje veći dio), Amijana Marcelina. Neka djela su poznata preko romejskih, zapadnolatinskih i arapskih tumačenja, ekcerpta i drugih sažetaka. U tome dobar primjer pružaju djela Diodora i Kasija Diona čiji je samo manji dio poznat preko originalnog teksta, a veći dio preko romejskih escerpta. Neka djela su pronađena samo zahvaljujući tome što su neki njihovi primjerci bili palimpsesti (kao što su «Institucije» od Gaja). Posebno je vrijedno bilo i otkriće palimpseta Ciceronovog djela *De re publica* (pisano uncijalom sa početka V. st. n. e.), preko kojeg je bio ispisan komentar sv. Augustina o psalmima i to uncijalom iz VII. st.

Fragment kodeksa palimpseta djela *De re publica* od Cicerona.
Vidljiva su oba teksta. Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci.

Za ono što je spašeno najzaslužniji su zapadnoeuropski samostanski skriptoriji i prevodioci; romejski prepisivači, bibliotekari, učenjaci i znanstvenici; prepisivači i znanstvenici iz ranosrednjevjekovnog islamskog svijeta (poseban doprinos dala je Andaluzija u smislu transmisije). Značajnu biblioteku rukopisa iz antičkog perioda je imao samostan Bobbio (Abbazia di San Colombano) u italijanskoj pokrajini Emilia – Romagna, koji je 614. god. osnovao irski monah Kolumban.

Interes za stari Rim, kao i za čitavu antičku povijest uvijek je bio prisutan. Dosta znanstvenih djela iz filozofije, logike, medicine, astronomije, matematike, geografije je u islamskom svijetu spašeno zahvaljujući praktičnim potrebama. Pored praktičnih potreba razlozi interesa za rimsku povijest su u značajnoj mjeri bili i političke prirode, jer su srednjovjekovne političke jedinice pokušavale potvrditi i istaći svoju legitimnost pozivajući se i na antički, posebno rimski period. Tako se Romejsko Carstvo, proisteklo iz Istočnog Rimskog Carstva, uporno pozivalo na kontinuitet sa Rimskom Državom. Romejski bibliotekari, svećenici i političari su antička djela (poglavito ona na grčkom jeziku) excerptirali i prepisivali vođeni idejom o svome političkom kontinuitetu sa Rimskom Državom i uopće antičkim nasljeđem. Nasljeđe rimskog svijeta na zapadu je na sebe prenijela i Papska država koja se našla na čelu Rimokatoličke crkve. Na zapadu je i "obnovljeno" Rimsko Carstvo pokušavalo utvrditi svoj legitimitet pozivajući se na rimske tradicije i to tezu zadržavajući i u toku ranoga novoga vijeka. Djela Julija Cezara o Galskom i građanskom ratovima su spašena zbog identifikacije srednjovjekovnih vladara latinskog Zapada sa ovim rimskim državnikom. Aleksandar Veliki je imao sreću, jer je i on na latinskom Zapadu bio personifikacija velikog osvajača, na grčkom Istoku je bio predstavnik grčkog svijeta, a u islamskom svijetu je bio doživljavan i kao religijski posvećena osoba.

Dok su samostani latinskog zapada kako – tako baštinili, čuvali i prepisivali u svojim bibliotekama i skriptorijima ono što je preostajalo od književnosti antičkog doba (bar one na latinskom jeziku), na romejskom, grčko – vizantijskom istoku su se radili leksikografska djela, popisi i sažeci te iste književnosti (u ubjedljivo većini one koja je bila zapisana na grčkom jeziku). Vrijedi istaći četiri takva primjera:

1. Za antičku literarnu i drugu baštinu značajnu vrijednost ima romejska enciklopedija Σοῦδα / *Suda,* nastala stoljećima nakon završetka rimske povijesne epohe. Ova masivna leksikografska enciklopedija sa oko 30.000 natuknica o drevnom mediteranskom svijetu je možda završena krajem X. st. Ona u sebi sadrži i pozivanje na mnoga drevna djela i izvore, uglavnom sa grčkog jezičkog područja, koji su sada izgubljeni ili prilično fragmentirani. Ova enciklopedija nudi i određene podatke mitološke i tradicijske prirode koji bi se odnosili na mediteranski svijet kasnog brončanog doba i starijeg željeznog doba.

2. Βιβλιοθήκη / Μυριόβιβλος (Bibliotheca / Myriobiblon) je djelo konstantinopoljskog ekumenskog patrijarha (iz druge polovice IX. st.) Fotija (Φώτιος; *Photios*) i jednog od najvećih učenjaka srednjeg vijeka. Riječ je, ustvari, o zbirci ekscerpta i sažetaka (izloženih u vidu prikaza) iz 279 djela klasičnih pisaca koje je Fotije pročitao. Moguće je da je Fotije do određenih dijelova došao boraveći u Bagdadu i abasidskom dvoru u Samari, jer jedan dio njih (poglavito sekularne prirode) već nije postojao u romejsko – grčko - vizantijskom i zapadno-latinskom svijetu. Iza Fotija je ostao i Leksikon, koji je trebao biti neka vrsta udžbenika i sadržavati reference koje bi olakšale čitanje "paganskih" i "svetih" autora. Fotije i u svojim prikazima pročitanih knjiga zadržava ideološku premisu srednjeg vijeka, što se najbolje primjećuje kada govori o djelu (u četiri knjige) Logoi Paradoxoi od Damascija. Fotije naziva Damascija nepobožnim i bezbožnikom, koji je "dok se svjetlo istinske religije širilo svijetom ostao ustrajan u gustoj tami idolatrije".

3. Romejski vasilevs Konstantin VII Porfirogenit (Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, živio 17. ili 18. V. 905. – 9. XI. 959. god.) je bio romejski vasilevs iz makedonske dinastije (vl. 913. – 959. godine). Konstantin VII. je najpoznatiji po svojim pisanim djelima: 1. "O vladanju Carstvom" (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν; *De Administrando Imperi*), 2. "O Ceremonijama" (Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως; *De Ceremoniis*), 3. "O temama" (Περὶ θεμάτων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως; *De Thematibus*), 4. "Život Vasilija" (Βίος Βασιλείου; *Vita Basilii).* Konstantin VII. Porfirogenit je u okviru svoje bogate učenjačke aktivnosti naredio i da se urade 53 zbirke ekscerpta iz svih bitnijih historijskih djela koja su tada postojala u Konstantinpolisu. Od 53 zbirke ekscerpta, samo je 6 sačuvano i to: *de Virtutibus et Vitiis; de Sententiis; de Insidiis; de Strategematis; de Legationibus Gentium ad Romanos; de Legationibus Romanorum ad Gentes.*

4. Jovan Ceces (Ἰωάννης Τζέτζης, živio cc 1110. – cc. 1180. god.) je bio romejski učenjak i gramatik. Bio je miješanog romejsko/mediavelno grčkog i gruzijskog porijekla i stekao je odlično obrazovanje. Od svih njegovih djela najpoznatija je svojevrsna enciklopedija pod naslovom "Hilijade" ili "Historijska knjiga" (Βίβλος ἱστοριῶν), napisana otprilike između 1140. i 1170. god. Tu je obuhvaćen raznovrstan mitološki, istorijski i književnohistorijski materijal, koji se tematski vezuje za korpus njegovih "Pisama" (kojih ima 107). Ceces je studirao starohelenske autore i pisao književno-historijske komentare na Homerovu "Ilijadu", Aristofana, Hesioda, Likofrona (za čiju izradu komentara se generalno vezuje i njegov brat Isak), Opijanove "Alievtika" i na druga djela. Ispjevao je ne samo dve manje alegorije uz "Ilijadu" i "Odiseju" u političkom stihu, nego i jedan dodatak Homeru u heksametru *(Carmina Iliaca).* Alegoriju uopšte voli i dao je još nekoliko alegorijskih sastava. Preradio je i Porfirijev uvod u Aristotelove "Kategorije".

Zahvaljujući snažnoj kulturnoj aktivnosti u vremenu abasidskih kalifa sačuvan je i veliki broj antičkih djela, koja su se kasnije zahvaljujući transmisiji preko Maurske Španije i Sicilije ponovo pojavila u zapadnoj i središnjoj Europi. Za izučavanje ranokršćanskih martira koji su bili progonjeni od strane državnih institucija Rimske Države bitno je raspolagati sa velikom zbirkom *Acta Sanctorum* (AASS), ed. Societas Bollandiensis.

Pored ovih svjetlijih stranica iz tisućljetne mediavelne epohe, ipak su najvažniji doprinos očuvanju i prezentiranju klasične literature dali mnogobrojni renesansni umjetnici i erudite humanisti koji su putovali, tražili i skupljali klasične rukopise. Interes za rimsku kulturu, i to ne samo vezano za njen politički segment, posebno se pojavljuje u vrijeme renesanse i humanizma. Humanisti i druge erudite su nastojali u antici pronaći oslonac u svojoj borbi protiv religijskih predrasuda srednjega vijeka i za harmoničan razvoj ljudske ličnosti. Glavna zadaća humanista sastoji se u tome što su oni znali kako sačuvati od propasti i prikupiti veliki broj latinskih i grčkih rukopisa. Europski humanisti su tu preostalu klasičnu literarnu baštinu i editirali, kodificirali i publicirali omogućivši joj da izađe i na svjetlost dana. Glavna djela antičkih pisaca pronađena su i prikupljena većinom u XIV - XVI. stoljeću. Djelatnost humanista se sretnom okolnošću poklopila i sa Gutenbergovim izumom štamparske mašine, koja je omogućila zapadnoj Euroaziji napuštanje višemilenijumske tradicije umnožavanja djela pukim i sporim prepisivanjem. Sada je bilo moguće štampanje velikog broja primjeraka u kratkom periodu, koji su uz to pismenima standardizirani i čitljivi. Tako je zahvaljujući periodu renesanse i humanizma, kao i korištenjem štamparske tehnologije, konačno nestala opasnost od daljega ruiniranja literarnog nasljeđa klasične civilizacija. Međutim, duboki pijetet prema antici nije humanistima dopuštao sumnju u istinitost antičke historijske tradicije, pa su njihova izdanja nekritička. Prava historiografska istraživanja sa vanjskom i unutarnjom kritikom literarnih vrela su tek trebala slijediti u svom punom kapacitetu.

Bez obzira na tu izraženu nekritičnost, ipak ostaje činjenica da se od renesanse i humanizma pristupilo intenzivnom pronalaženju rukopisa sa djelima iz antičkog razdoblja, njihovom skupljanju i objavljivanju (s prijevodom ili ne) u većem tiražu. Iako je mala vjerojatnoća, ipak nije nemoguće pomisliti da će nekada, sa nekog skrovitog mjesta, ili palimpsesta, ili zahvaljujući tehnološkom napretku, na neki drugi način ponovo na svjetlo dana izaći neko antičko djelo, koje je bilo poznato ili ne. Posebno su u tome pogledu zanimljive zone Bliskog Istoka, Egipta i sjeverne Afrike zbog njenih klimatskih osobenosti, u kojima je moguće da se sačuvaju papirusi.

Opće osobenosti dostupnih literarnih izvora

Najveću vrijednost imaju ona djela antičke književnosti koja imaju čisto historiografsku tematiku, a daju povezan prikaz određenih povijesnih procesa, dešavanja i događaja iz rimske historije. U tom smislu vrijedi istaći djela Polibija, Gaja Julija Cezara, Salustija Krispa, Diodora, Dionisija iz Halikarnasa, Livija, Veleja Paterkula, Josipa Flavija, Tacita, Svetonija, Flora, Apijana, Kasija Diona, Herodijana, Amijana Marcelina, Eutropija, Orosija, Prokopija. Značajne historiografske podatke daju i djela biografskog karaktera kao što su životopisi Kornelija Nepota, Plutarhovi "Usporedni životopisi", *Scriptores historiae Augustae* i *De viris illustribus.* Dobar dio poznatih i dostupnih literarnih vrela donosi historijske podatke u anegdotalnoj formi. Najbolje primjere takve forme izričaja nude Valerije Maksim, Frontin, Polijen, Aul Gelije, Atenej. Vrijedne podatke o povijesti rimskog svijeta nude i djela enciklopedijskog ili određenog specijalističkog karaktera (znanstvenog, tehničkog, medicinskog, filozofskog), kao što su ona čiji su autori Katon Stariji, Lukrecije Kar, Ciceron, Varon, Strabon, Vitruvije, Seneka, Plinije Stariji, Galen, Epiktet, Marko Aurelije, Ptolemej Klaudije, Plotina, Porfirija, Jambliha,. Sljedeći tip su dostupni govori i korespondencija, kao što su oni od Cicerona, Kvintilijana, Plinija Mlađeg i Frontona. Sljedeći tip su djela umjetničkog karaktera, posebica ona čiji su autori pjesnici (i peskog i lirskog karaktera) Katul, Vergilije, Propercije, Horacije, Ovidije, Lukan, Silije Italik, Stacije, Marcijal, Juvenal, dramaturzi Livije Andronik, Plaut, Terencije Afrikanac, romanopisci Petronije, Apulej, Lukijan. Popularna su bila i djela koja su po karakteru bili komentari drugih djela i autorskih opusa, kao što su npr. komentari Servija Honorata na Vergilija. U kasnoj antici je značajno uznapredovala literatura religijskog karaktera pa iz toga mnogobrojnog korpusa vrijedi istaći djela Laktancija, Eusebija iz Cezareje, Jeronima i Augustina.

Literarna vrela su takvoga karaktera da mogu biti osjetljiva na pouzdanost i tačnost informacije koju nude. Čitav je spektar razloga za iznesenu tvrdnju koji se mogu diferencirati u dvije skupine: subjektivne okolnosti koje se vežu za samoga autora i njegovu tematiku i objektivne okolnosti koje se vežu za transmisiju djela.kroz epohe. Autori se uvijek nalaze pod određenim (većim ili manjim) dozama sopstvenih pristrasnosti, karakteri su im različiti (nekada zavisno od situacija i promjenljivi), raspolažu sa različitim stupnjevima sopstvene inteligencije, talentima, sposobnosti, marljivosti i edukcije, različito su podložni utjecajima mitologije, tradicije i religije, imaju različite sklonosti prema profesionalnosti i odgovornosti prema sopstvenoj struci i tematici koju prezentiraju, različito su spremni i sposobni za racionalistička i pronicljiva tumačenja i kritičku analizu, raspolažu sa različitim obimima resursa (posebice novca) i raspoloživog vremena za rad na svojim opusima, nalaze se pod različitim bremenima političkog pritiska, različito su skloni ili prisiljeni da se ulizuju moćnicima, različito su hrabriji ili strašljiviji u sopstvenom

izričaju. U izradi svojih sinteza i izričaja, autori i sami koriste određenu izvornu građu koja "pati" od istih problema, pa je i preko toga nekada upitna kredibilnosti, pa i vjedostojnost podataka koje iznose. Što se tiče transmisije, uvijek se mora imati i na umu i u vidu stupanj korumpiranosti samoga izvornog teksta, a koji je nastajao i uslijed stalnih prepisivanja u srednjem vijeku, određenih slabosti i tumačenja, komentiranja, pa i ispravljanja od strane prepisivača/priređivača ali i namjernog iskrivljavanja i ubacivanja tekstualnih i slikovnih dodataka. Dodatnu problematiku unose prijevodi sa jezika originalnog teksta, jer pored autora se sada pojavljuje nova osoba → prevodilac. U kritičkim izdanjima, pojavljuje se sada i stručni komentator, koji ne mora biti i prevodilac. Radi svega iznesenog sva literarna izvorna građa mora proći temeljitu znanstvenu kritičku analizu, kako bi se mogla uopće koristiti. Međutim, radikalna dekonstrukcija (posebice u stilu neoliberalne historiografije), hiperkritičnost u "istraživanjima", nekritičnost u kritičnosti sa sobom donosi iste opasnosti kao i nekritičnost i bukvalno parafraziranje literarnih vrela, jer svako pretjerivanje u znanstvenom postupku i metodološkom odnosu prema izvornoj građi proizvodi samo probleme i udaljava istraživača od stvarnog cilj projekta.

Poradi do danas različitih nivoa dostupnosti i različitog stupnja obrađenosti literarnih vrela, nisu svi periodi rimske povijesti isto historiografski osvjetljeni. Sa najviše informacija, podataka i opširnih i zaokruženih sinteza raspolaže se za drugu fazu Kasne Republike i rani Principat, odnosno period od I. triumvirata do zaključno sa princepsom Domicijanom. Po dostupnim vrelima i njihovoj pouzdanosti slijedi razdoblje Srednje Republike od rata sa Pirom do zaključno sa III. makedonskim ratom. Treće mjesto zauzima na ljestvici dostupnosti i pouzdanosti literarnih vrela slijedi doba "dinastije" Antonina i dinastije Severa. Zatim, slijedi jedno kraće razdoblje od završnih decenija Srednje Republike pa do I. triumvirata. Nakon njega po dostupnosti i pouzdanosti vrela slijedi kompletno razdoblje dominata koje je premreženo i kronikama koje u sebi sadržavaju i dosta religijskih sadržaja bilo da su pro ili kontra abrahamistička (ponajviše njegove kršćanske inačice). Slabije poznata razdoblja sa manjim brojem raspoloživih literarnih vrela, lakunama, sa dosta informacija tradicijskog porijeklo ili nejasnih, nerijetko i kontradiktornih podataka su Rana Republika i prva faza Srednje Republike i Doba Pedesetogodišnjice u III. st. n. e.

Osobenosti literarnih vrela za *origines* i rana razdoblja rimskog svijeta

Najteže razdoblje za izučavanje klasičnog rimskog svijeta jesu njegovi *origines*/počeci, odnosno "eneidska priča", kasno brončano doba Lacija i Italije, vrijeme neposredno pred osnivanje Rima, Etrurska povijest, doba osnivanja Rima i doba kraljeva. Glavni razlog za to su obim i karakter izvorne građe. Za sada ne postoje potpuno sigurni historijski i

arheološki podaci koji bi precizno govorili o procesu i o samom osnivanju grada Rima i njegove politije i kasnije države. Podaci iz literarnih vrela o ovim dalekim stoljećima su skoro u potpunosti rezultat prenošenja mitoloških i tradicijskih podataka, te nekog kolektivnog sjećanja na najranija razdoblja. Jedan od razloga je i keltsko uništavanje Rima početkom IV. stoljeća p. n. e., kada su stradali i mnogi arhivski zapisi iz starijih razdoblja. Rimska tradicija je radi toga jedini mogući prostor u kome se mogu tražiti naznake stvarnog nastanka Rima. Ta tradicija je opterećena ne samo iskvarenim usmenim predanjima i latinskom i italskom mitologijom (uključujući i etrursku), nego i uvezivanjem sa starohelenskom mitološkom i historijskom tradicijom.

Sama tradicija je nastala uglavnom čudnom simbiozom stvarnih događaja prenošenih u pisanoj verziji ili usmenim putem, priča iz starohelenske i italskih mitologija, nekih legendarnih i herojskih ili poluherojskih postignuća, iskrivljenog sjećanja ili pogrešnih shvatanja i tumačenja pojedinih događaja i procesa uslijed vremenskog hijatusa između tih događaja i prezentora tih događaja. Rimskoj i općenito italskoj kulturi je bilo svojstveno postojanje epike, koja je bila najraniji izraz historijske svijesti. Međutim ta epika je, radi same svoje prirode i svrhe postojanja, u određenoj mjeri iskrivljavala stvarne događaje i procese, čemu je dodatno pogodovalo i njeno kontinuirano usmeno prenošenje. Mitološke priče ne treba automatski odbacivati prilikom rekonstruiranja povijesti i prošlih zbivanja. U njima se uvijek krije neka povijesna osnovna misao koja se odnosi na neki stvarni događaj. Vrlo su ilustrativni primjeri mitova o žrtvovanju Pelopa, Likaonu i Abrahamu i Isaku (odnosno Ismaelu) koji kada odbacimo mitološko-religiozni plašt otkrivaju kako se napušta ljudsko žrtvovanje još u neko predhistorijsko doba i prelazi na viši nivo ljudske svijesti o «svetom» žrtvovanju. Moguće je da su Rimljani sigurno od kraja VII. st. p. n. e. sigurno poznavali i koristili pismo, nejasno u kojoj mjeri i obimu. Pored toga, oni u ovom periodu nisu imali razvijenu historiografsku svijest. Uostalom, tu svijest su sami Heleni tek razvili krajem VI. st. p. n. e. sa logografima. Rimskom svijetu je trebalo još par stoljeća da prihvate od Helena tu historiografsku svijest. Tako je i predkraljevsko, kraljevsko i najranije republikansko doba oblikovano na osnovi mitologije, tradicije, arheološko – epigrafskih spomenika sačuvanih dokumenata, kolektivnog sjećanja, epike, podataka iz helenskih izvora. Od dokumenata (poglavito epigrafskog karaktera) iz ranoga perioda, a koji su bili dostupni i vidljivi kasnijim historičarima vrijedi istaći sporazum Servija Tulija i Latina, Tarkvinija Oholog i Gabija, *foedus Cassianum* koji je bio ispisan graviranjem na brončanoj ploči, Zakonik XII. ploča, tri sporazuma Rima i Kartagine.

Posebno mjesto u analizi literarnih vrela nastalih u antičko doba, a koji se odnose na rana razdoblja, zauzima činjenica da se njihovi pisci nisu baš uvelikoj mjeri posvećivali kritičnoj analizi podataka i građe koju su koristili, posebno što se tiče one tradicijske prirode. Neke stvari su se prihvatale takve-kakve su, pa je i pored nekih modificiranja (kako bi se eliminirale neke baš dosta vidljive nelogičnosti) tradicijska historija ostala u načelu nekritički obrađena i prezentirana javnosti i kao takva došla do nas. Zbog

patriotskih razloga, rana herojska prošlost se nije preispitivala u svome temelju, već je često služila kao inspiracija i uporedba sa vremenima dekadensa. Naravno, ne bi trebalo sa druge strane ni ulaziti u pretjeranu hiperkritičnost, pa po automatizmu odbacivati tradicijsko nasljeđe najranije rimske prošlosti niti ga radikalno dekonstruirati. Pogledi na ranu prošlost Rima kod kasnorepublikanskih i kasnijih klasičnih pisaca su mogli imati i znanstveniji pristup, i to posebno kod antikvarnih istraživanja i prezentiranja. Posebna vrijednost rada antikvara leži u tome što se u velikom broju slučajeva njihovi podaci ne odnose na "visoku historiju", kao što su politička dešavanja, ratovi, seobe, nego na obične pojave, događaje, rudimente ili reminisencije.

Rimljani su izgleda sa jačanjem svoje politije, kasnije države i imperije željeli i da istaknu njeno drevno "plemenitaško", ugledno porijeklo. To "plemenitaško" porijeklo se u tim vremenima (kada je helenska i helenistička kultura u smislu civiliziranosti najviše dominirala na Mediteranu) najbolje utvrđivalo uvezivanjem sa starohelenskom mitologijom, tradicijom i njihovim herojima. Zato se drevna naseljenost područja na kojem je iznikao Rim povezala i sa Heraklom/Herkulom i Evanderom, a porijeklo Latina (temeljne etničke komponente Rimljana) sa Enejinim Trojancima. Tako je vremenom došlo do prilično zamršene starorimske mitologije i tradicije u kojoj južnobalkanski, mikenski, egejski, trojanski svijet ima veliku ulogu kao neki demijurg osnivanja Rima. Ta rimska sklonost ka greciziranju i arhaiziranju svoje prošlosti i područja na kojem je Grad iznikao, bi se najbolje mogla objasniti nekom vrstom čak i "skorojevičkog" mentaliteta. Rimska Država, u kontekstu višemilenijumske civilizacije Istočnog Mediterana je stvarno bila *homo novus* koji se pojavio u središnjoj Italiji i u relativno kratkom periodu zavladao tim zemljama koje su imale civilizacijski način života hiljadama godina prije nego što su se Rimljani sa njima susreli. Rimljanima i njihovoj Državi se može dosta toga prigovoriti, ali da su isticali i ponosili se divljaštvom i zaostalosti i da su mrzili ili bili podozrivi prema civiliziranom načinu života se nipošto ne može pripisati. Naprotiv, kod njih je uvijek bila vrlo prisutna težnja da usvajaju više kulturne i civilizacijske vrijednosti. Samim tim su onda morali i svoju prošlost prikazivati na uglađeniji, profinjeniji način koji ima veze sa drevnim civilizacijama Istočnog Mediterana, pa je zato došlo i do korigiranja i starorimske i starolatinske i mitologije i tradicije kako bi se ona povezala sa starohelenskom mitologijom i tradicijom koja je u vrijeme svoga formiranja (odnosno nastanka helenske civilizacije) isto željela da se uveže sa mitologijom, tradicijom i povijesti ranijih istočnomediteranskih i bliskoistočnih civilizacija. Na ovom primjeru rimske i latinske želje da se uđe u starohelenski mitološki i tradicijski ciklus se dokazuje istinitost one Horacijevog izraza (*Epis.* II, 1, 156,): *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio.*

Često su podaci na koje nailazimo u poznatim i sačuvanim literarnim vrelima (bez obzira bila ona prozne ili pjesničke forme) rezultat parafraziranja, ekscerptiranja ili (navedenog ili nenavedenog) citiranja iz drugih, starijih literarnih vrela koja su (bez obzira da li su nam poznata ili nepoznata) za sada nedostupna. Poseban problem predstavlja činjenica da je

rana rimska povijest u svome historiografskom izričaju doživjela i namjerne dorade i svjesna ušminkavanja, a u svrhu političkih potreba i propagandne djelatnosti. To se nadasve odnosi na doba Augusta i uspostave principata. Već u vrijeme Republike postoje naznake da se nastoji "dotjerivati" prošlost rimskog svijeta. U prvom redu riječ je poglavito o inicijativama istaknutih pojedinaca i istaknutih gensova i familija, kako bi se isticala njihova povezanost sa drevnim dešavanjima (mitološkog, tradicijskog ili historijskog karaktera) i tako dobijao značajan povijesni legitimitet. Za razliku od ovih privatnih aktivnosti, sama Republika kao državni fenomen, je bila znatno ravnodušnija prema "dotjerivanju prošlosti" i izgleda da se nije previše ni zanimala za ove djelatnosti pojedinaca. Po rimskim državnim institucijama to je spadalo u njihovu *res private* u što se Država ne petlja. Sa uspostavom augustovskog režima, odnosno počecima principata, stanje se značajno mijenja. August i njegovi suradnici su teorijski uspostavu principata pravdali i vraćanjem na drevne vrijednosti i običaje. Ova politika restauracije je samom svojom prirodom zahtijevala da se Država aktivno uključi u oblikovanje historiografije o počecima rimskog svijeta. Naravno, to je značilo i stavljanje predaka Oktavijana Augusta u odgovarajući kontekst "eneidske priče".

Inače, često su historičari i drugi pisci iz klasičnog rimskog historijskog razdoblja (posebno od Kasne Republika pa nadalje) imali običaj da u najstarija i rana vremena italske i rimske historije projiciraju idealno stanje ili vrijeme starih, dobrih Italika i Rimljana kao kontrast tadašnjim ljudima i tadašnjem (u kojem su oni živjeli) svijetu koji ih razočaravaju. U tome kontekstu su bili vrlo indikativni Salustije Krisp, Livije i Kornelije Tacit. Tako drevna prošlost, o kojoj i tadašnji historičari i drugi pisci malo znaju, postaje antipod društvu koje je po njima postalo dekadentno. Takva idealizirana, drevna saturnijanska prošlost postaje idealizirana povijest.

Ideal Tacita npr. leži u prošlosti. Po njegovom mišljenju, ljudi su bili sretni samo u dalekoj prošlosti, jer su onda živjeli bez poroka i zločina, i među njima je vladala jednakost. Tako on navodi sljedeće : „U najstarija vremena, ljudi još nisu znali za zlo, zločinstvo i prijestup. Tako su živjeli bez kazni, bez prinuda. Nije bilo potrebe za nagradama, svi su po svojoj prirodi težili poštenju. Pošto nisu ni željeli ništa mimo običaja, nije ni bilo zabrana zasnovanih na strahu. Ali, kada je nestalo jednakosti, a skromnost i stid ustupili mjesto želji za vlašću, pojavile su se tiranije i kod mnogih naroda zauvijek i ostale. Drugi narodi su, bilo na samom početku ili kad su im dojadili kraljevi, odabrali zakone. Ti zakoni su u početku bili jednostavni, kao što su jednostavnim duhom bili i ti ljudi. Slavni su zakoni koje je Krećanima propisao Minoj, Spartancima Likurg, i oni koje je, kasnije Atenjanima dao Solon. Ovih posljednjih bilo je već više i obuhvatali su i kompliciranije slučajeve. Kod nas je Romul imao neograničenu vlast. Potom je Numa dao narodu religijsko i božansko pravo. Tome su doprinijeli unekoliko i Tul i Anko. Ali, glavni zakonodavac je bio Servije Tulije. On je donio zakone kojima su i kraljevi bili dužni da se pokoravaju. Poslije protjerivanja

Tarkvinija, plebejci donesu cijeli niz odredbi uperenih protiv senatora, sa ciljem da osiguraju slobodu i učvrste jedinstvo. Izabrani su decemviri koji su iz svih dotadašnjih zakona uzeli one koji su bili najbolji i sastavili Zakone 12 tablica – najviši izraz ravnopravnosti."

To idealiziranje prošlosti u klasično – rimskoj historiografiji, a iz čisto pragmatičnih dnevnopolitičkih ili dnevnomoralističkih razloga, donosi niz problema modernim historičarima. To onda dovodi moderne historičare u poziciju da moraju dekonstruirati takvu idealističku sliku moralnog, pravednog, sretnog, zadovoljnog, jednostavnog svijeta kako bi imali bar kakvu – takvu istinitije činjenično stanje na osnovi kojeg bi se stvorile pretpostavke za formiranje istinijih konstrukcija.

Uz sve navedeno, literarna građa koja je donosila podatke o najranijem dobu, posebno ona koja je nastajala u staroj eri i republikanskom dobu je i vrlo slabo dostupna. To što je dostupno je izuzev historiografskih djela Dionisija iz Halikarnasa i Livija, poglavito fragmentirano, anegdotskog ili pjesničkog karaktera. Sadašnjim izučavateljima klasičnih kultura Mediterana poznat je čitav spisak djela koja su (u većoj ili manjoj mjeri) govorila i donosila podatke o početcima rimskog svijeta i ranoj Italiji, a koja su nažalost za sada nedostupna. Posebno je u tome pogledu izražen nedostatak djela Katona Starijeg pod nazivom *«Origines»* koje je opisivalo ne samo rane početke Rima, nego i drugih italskih zajednica. Pored literarne baštine koja je govorila o ranim periodima rimsko – italske historije, u dobroj mjeri je nestala i materijalna građa iz tih drevnih vremena. Faktički, istraživačima koji su u "potrazi sa Enejom i Romulom" na raspolaganju su ostali samo fragmentarni ostaci nekadašnjeg svijeta. Na osnovu njih moramo što je moguće više približiti historiografsku rekonstrukciju stvarnim povijesnim dešavanjima, što bi naravno trebalo biti i krajnji cilj svake historigrafske misije.

Interes za početke rimskog svijeta je i dodatno izgubio na vrijednosti, kada je klasični svijet zamijenjen sa kršćanskim svijetom. Pozornost pažnje, istraživanja i publiciranja je naglo i u velikoj mjeri sa početaka rimskog svijeta prebačena na početke abrahamističke religioznosti, odnosno sa grčko – rimske mitologije na hebrejsku mitologiju i tradicija. Novi ideološki okviri i potrebe su tako uvjetovali da mitologija, tradicija i historija jednog opskurnog levantskog naroda dobiju primat nad sopstvenim tradicijama i historijama euromediteranskog svijeta. To zanemarivanje je logično dovelo isto do gubitka vrijednih podataka o početcima ne samo Rima, nego i niza drugih italskih zajednica. Upravo na ovom primjeru se jasno može vidjeti koliko utjecaja na razvijanje identitetskih pitanja može imati uspostava nove ideološke matrice. Za mediavelni, a nažalost i za dobar dio modernog, euromediteranskog svijeta ta hebrejsko – abrahamistička mitološka priča o postancima ima veću identitetsku vrijednost, nego tradicije i mitologije o sopstvenim postancima. Zato je došlo, a povremeno i danas dolazi do odbacivanja originalnih postanaka i usvajanja tuđih identitetskih obrazaca. Može se slobodno reći da je abrahamistička

identitetska tranzicija koja se desila u Euromediteranskom području, pa i šire (na Srednjem Istoku i Srednjoj Aziji) po pitanju *origines* direktna posljedica kulturocida u ranom srednjem vijeku.

Osobenosti literarnih vrela za kasnija razdoblja

U literarnim vrelima za kasnije periode povijesti rimskog svijeta značajno se smanjuje udio mitologije i tradicije, ali zato raste udio pristrasnosti, posebno one sudioničke. Dobre primjere pristrasnosti nude djela Salustija Krispa i Veleja Paterkula. Literarna vrela koja govore o rimskom svijetu na međunarodnoj sceni mogu se načelno podijeliti na ona koja su prorimska i koja ili nagovještavaju ili objašnjavaju ili opravdavaju hegemoniju i imperij rimskog naroda i ona antirimska koja staju na straju rimskih protivnika. Glavni predvodnik prve skupine je Polibije, a slijede ga Dionisije iz Halikarnasa i Plutarh. Djela druge skupine su većinom za sada nedostupna. Postoje i djela (kao što su "Agrikola" i "Germanija" od Tacita) koja osuđuju rimski imperijalizam i sa moralizatorskih stajališta romantiziraju etničke zajednice i narode sa "one strane limesa". Kada se govori o rimskom svijetu na međunarodnoj sceni potrebno je istaći da autori literarnih vrela, ako su i rimski građani klasično – civilizacijske provenijencije su znatno manje propagandistički negativistički prema rimskim protivnicima nego što je to slučaj sa piscima i historičarima iz drugih epoha i drugih povijesnih konteksta kada opisuju i govore o neprijateljima svojih naroda, zajednica, država, religijskih denominacija. Kada se čitaju svi ti opisi ratova koje Rimljani i njihovi saveznici vode, vrlo lako se može uočiti da, do prelaska na abrahamističku koncepciju, nema demoniziranja i sataniziranja neprijatelja. To nije slučaj čak ni sa Hanibalom, najopasnijim nemesisom Republike koji je uz to bio nesumnjivo direktno odgovoran za mnogo toga što bi se moglo okvalificirati kao sustavno provođenje ratnih zločina. Autori opet ne nastoje sakriti ili opravdati ni očite brutalnosti vojskovođa i trupa rimskog naroda. Tako nisu ostali sakriveni ili izopćeni iz historije ni pokolj stanovnika hispanskog grada Illiturgis od strane trupa kojima je zapovijedao Publije Kornelije Scipion (kasnije nazvani i Afrikanac Stariji), sadizam nad zarobljenicima od strane Lucija Kvinktija Flaminina, masakr nad Luzitancima izvršenim po naređenju Servija Sulpicija Galbe. Čak se i sam Gaj Julije Cezar ne ustručava opisivati masakre i uništavanja koja je u Galiji izvršila njegova armija. Ovo se mijenja sa kristijanizacijom kada se neprijatelj mnogostruko negativizira i propagandistički okrivljava a njihovo djelovanje preuveličava skoro do katastrofičnih i apokaliptičnih deskripcija. Nasuprot toga se slabosti i loše radnje "sopstvene strane" skrivaju, umanjuju, opravdavaju. Za razliku od klasično-civilizacijske epohe, taj novi kasnoantički ili ranosrednjovjekovni narativ sada za svoju stranu preuzima

i preferira ulogu “žrtve“, a sve u skladu sa temom “žrtvenog iskupljenja“. Toga žrtvoslovja nema u klasično – civilizacijskom historiografskom i drugom literarnom narativu.

Na unutrašnjoj sceni rimskoga svijeta, pristrasnost literarnih vrela varira od perioda do perioda. Za ranorepublikanski period i prvu fazu srednjerepublikanskog perioda literarna vrela mogu za određene događaje i dešavanja imati proplebejski ili propatricijski stav. Za drugu fazu Srednje Republike, informacije u literarnim vrelima nekada naginju scipionovskoj liberalnoj i helenofilskoj politici, a nekada konzervativcima. U literarnim vrelima se najveća pristrasnost osjeća vezano za stranačke sukobe populara i optimata u Kasnoj Republici. Nekada je ta izražena pristrasnost u pojedinim literarnim vrelima rezultat i nekritičkog preuzimanja iz drugih, ranijih vrela dok su sami autori – kompilatori ustvari politički više – manje ravnodušni prema događajima i dešavanjima koja izlažu. U tom smislu, ilustrativan je primjer Apijanovih “Građanskih ratova” koji su kompilacija niza tekstova iz djela koja je koristio Apijan za svoju sintezu. Zato se i moglo desiti da u svojim “Građanskim ratovima” Apijan uopće nije politički i pristrasno konzistentan, pa je npr. u prvim poglavljima Apijanov tekst iznimno sklon djelovanju Tiberija Grakha (iz čijeg reformnog kružoka su nastali populari), da bi u kasnijim poglavljima tekst bio i prooptimatski nastrojen. Radi toga često u kritičkoj analizi nije dovoljno samo proniknuti u “glavu” autora na osnovi čijega djela se vrši istraživanje, nego proniknuti i u “duh” i suštinu literarnih vrela koji su njemu služili kao izvor i kompilacijski resurs. Ako se raspolaže sa dovoljno vremena, interesa i resursa ne bi bilo na odmet i da se ide do onoga prvotnog literarnog vrela i vidi odakle je i na koji način su u njega došli podaci i druge infromacije koje su ga oblikovale.

U ranom Principatu, literarna vrela se nalaze negdje u rasponu između otužnog nostalgičarskog republikanizma, koji se očituje najbolje u Tacitovim “Analima”, na jednoj krajnjoj strani i degutantnog ulizivanja vladajućem režimu, čiji je najbolji predstavnik historija Veleja Paterkula. Situacija se u određenoj mjeri popravlja sa razdobljem “Pet dobrih careva” kada se smanjio intenzitet i nostalgičarskog republikanizma, ali i degutantne podilazečke deskripcije. Može sa pravom reći da je ovo antoninijansko doba bilo doba sa najmanjom dozom tendencioznosti, pristrasnosti i političke angažiranosti u literarnim vrelima. Zato tada i nastaju vrijedni opusi Svetonija, Plutarha, Arijana, Apijana, kasnije i Kasija Diona i Herodijana, kao i mnoga druga literarna djela najrazličitijeg sadržaja, čak i najranija poznata naučnofantastična SF priča. Situacija se radikalno negativno promijenila sa počecima Pedesetogodišnjice, što je praćeno sa vrlo vidljivom intelektualnom i kulturološkom regresijom u literarnim vrelima. Kvalitet literarnih vrela je naglo oslabio u odnosu na ranije epohe, o čemu najbolje svjedočanstvo nude biografije iz korpusa poznatog pod nazivom *Scriptores historiae Augustae.* U dominatu se nastavila dalja regresija i kvalitete i intelektualizma i profesionalizma autora literarnih vrela. U modu ulaze sažeci, ekscerpti, skripte, epitome, periohe koje nastaju sažimanjem tekstova iz djela nastalih u prethodnim periodima te kratke kroničarske zabilješke. Dobar primjer

pružaju Eutropije i Rufije Fest. Sve je veća produkcija jednoga sasvim novoga tipa historiografije i literature, a to su djela i spisi religiozne sadržine i tematike. Te crkvene i kršćanske historije, koje najviše reprezentiraju djela Laktancija, Eusebija iz Cezareje, Jeronima, Augustina i mnogih drugih sličnih autora su potpuno drugačijeg tipa, forme, tematike, načina izražavanja, svrhe i cilja nastanka i ideološke matrice nego što je to slučaj sa klasično – civilizacijskom književnošću i ona sva imaju svoju tezu radi kojeg su stvarana. Laktancije je želio da predstavi kako su kažnjeni progonitelji kršćana, Eusebije da predstavi historijski legimitet Crkve, dok je Augustin nastojao da ukaže na greške i zablude tzv. "paganstva", posebno onoga koji je utjecao na rimsku državnu politiku. U literarnima vrelima ponovo se javljaju jači prizvuci mitologije i tradicije upotpunjenim sa čudesima i martirstvima. Kako odmiče kasna antika, historiografska djela sve više predstavljaju temelje buduće srednjovjekovne historiografije dok sve manje liče na ona iz klasično-civilizacijske epohe. Jedini izuzetak u ovome periodu predstavlja djelo Amijana Marcelina. Skoro stoljeće i po kasnije, posljednji veliki historičar antike Prokopije kao je u svome obimnom opusu skupio i sve ranije tradicije klasično – civilizacijske historiografije i stremljenja nove mediavelne historiografije. Tako tu imamo i opise tukididovskog i polibijevskog stila i visoke panegirike vladajućoj eliti i oštre optužbe (pa i klevete) upućene prema toj istoj eliti uključujući i one svetonijevskog tipa i intelektualna promišljanja, ali i opise čudesa i demonologije.

Na kraju razmatranja općih karakteristika antičkih literarnih vrela, potrebno je kao zaključak navesti da su ona imala, još uvijek imaju i sigurno će imati i u bližoj i daljoj budućnosti veliki utjecaj na povijesne procese i ulogu u njihovom usmjeravanju, jer ona imaju snažnu moć inspiracije na sve one koji ih čitaju, proučavaju, izučavaju, uče, analiziraju ili na bilo koji drugi način koriste. Upravo su ona značajno doprinijela intelektualizmu koji je razbio okove srednjeg vijeka i uveo Europu u novi vijek, bila su temelj profiliranja novovjekovnih i modernih ideologija kao i stremljenja za građenje novih formi življenja i budućih struktura. Savremeni život je skoro nemoguće zamisliti bez njih, i upravo radi toga se čini da je rad sa njima i proživljavanje njih perpetualnog karaktera, neka vrsta never-ending story.

Najraniji zapisi o historiji rimskog svijeta

U povijesnoj magli je još uvijek sakriveno ko su bili ti najraniji pisci koji su govorili ili samo donosili neke podatke o počecima i najranijim periodima Rima i njegove zajednice, politije i države. O tome je jedan sumarni prikaz dao Dionisije iz Halikarnasa (*A.R.* I, 6, 1 – 2; 7, 3): πρώτου μὲν, ὅσα κἀμὲ εἰδέναι, τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀρχαιολογίαν ἐπιδραμόντος

Ἱερωνόμου τοῦ Καρδιανοῦ συγγραφέως ἐν τῇ περὶ τῶν ἐπιγόνων πραγματείᾳ: ἔπειτα Τιμαίου τοῦ Σικελιώτου τὰ μὲν ἀρχαῖα τῶν ἱστοριῶν ἐν ταῖς κοιναῖς ἱστορίαις ἀφηγησαμένου, τοὺς δὲ πρὸς Πύρρον τὸν Ἠπειρώτην πολέμους εἰς ἰδίαν καταχωρίσαντος πραγματείαν: ἅμα δὲ τούτοις Ἀντιγόνου τε καὶ Πολυβίου καὶ Σιληνοῦ καὶ μυρίων ἄλλων τοῖς αὐτοῖς πράγμασιν οὐχ ὁμοίως ἐπιβαλόντων, ὧν ἕκαστος ὀλίγα καὶ οὐδὲ ἀκριβῶς αὐτῷ διεσπουδασμένα, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ἐπιτυχόντων ἀκουσμάτων συνθεὶς ἀνέγραψεν. [2] ὁμοίας δὲ τούτοις καὶ οὐδὲν διαφόρους ἐξέδωκαν ἱστορίας καὶ Ῥωμαίων ὅσοι τὰ παλαιὰ ἔργα τῆς πόλεως Ἑλληνικῇ διαλέκτῳ συνέγραψαν, ὧν εἰσι πρεσβύτατοι Κόιντός τε Φάβιος καὶ Λεύκιος Κίγκιος, ἀμφότεροι κατὰ τοὺς Φοινικικοὺς ἀκμάσαντες πολέμους. τούτων δὲ τῶν ἀνδρῶν ἑκάτερος, οἷς μὲν αὐτὸς ἔργοις παρεγένετο, διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἀκριβῶς ἀνέγραψε, τὰ δὲ ἀρχαῖα τὰ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς πόλεως γενόμενα κεφαλαιωδῶς ἐπέδραμεν...... ...... [7, 3] καὶ τὰ μὲν παρὰ τῶν λογιωτάτων ἀνδρῶν, οἷς εἰς ὁμιλίαν ἦλθον, διδαχῇ παραλαβὼν, τὰ δ᾽ ἐκ τῶν ἱστοριῶν ἀναλεξάμενος, ἃς οἱ πρὸς αὐτῶν ἐπαινούμενοι Ῥωμαίων συνέγραψαν Πόρκιός τε Κάτων καὶ Φάβιος Μάξιμος καὶ Οὐαλέριος ὁ Ἀντιεὺς καὶ Λικίνιος Μάκερ Αἴλιοί τε καὶ Γέλλιοι καὶ Καλπούρνιοι καὶ ἕτεροι συχνοὶ πρὸς τούτοις ἄνδρες οὐκ ἀφανεῖς, ἀπ᾽ ἐκείνων ὁρμώμενος τῶν πραγματειῶν ᾿εἰσὶ δὲ ταῖς Ἑλληνικαῖς χρονογραφίαις ἐοικυῖαἰ, τότε ἐπεχείρησα τῇ γραφῇ.

("Prvi historičar, koliko sam ja svjestan, da se dotaknuo ranog perioda Rimljana /misli se rane rimske historije op. S.M./ bio je Hijeronim[3] iz Kardije u svome radu o Epigonima. Nakon njega Timej[4] sa Sicilije je pripovijedao o počecima njihove /rimske op. S.M./ historije u svojoj općoj historiji i obradio ih u posebnom djelu o ratovima Pira iz Epira. Uz njih, Antigon[5], Polibije, Silen[6] i bezbrojni drugi pisci su se posvetili istim temama, iako na

[3] Hijeronim (Ἱερώνυμος) iz Kardije, više – manje suvremenik Aleksandra III. Argeada Makedonskog Velikog i dijadoha) je bio helenski vojskovođa i historičar iz tračke Kardije. On je napisao historiju dijadoha i njihovih nasljednika. U zadnjem dijelu svoga djela se osvrnuo na ranu historiju Rimljana.

[4] Timej (živio cc. 345. p. n. e. - cc. 250. p. n. e., grčki Τιμαῖος) je bio helenski historičar rodom iz Tauromenija na Siciliji. Protjeran sa Sicilije od strane tiranina Agatokla, doselio se u Atenu i studirao retoriku kod znamenitog oratora Isokrata. Na Siciliju se vratio za vrijeme Hierona II. i tamo je i umro. Najpoznatiji je po *Historijama,* djelu od nekih 40 knjiga koje je opisivalo historiju Helena od legendarnog doba pa sve do I. punskog rata. Timej se bavio historijom i Italije i Sicilije u ranim periodima, a napisao je i djelo o ratovima epirskog kralja Pira, uključujući i onaj sa Rimskom Republikom. U Timejevom djelu je materija izložena hronološki, korištenjem sistema (jedinica) olimpijada, a što će poslije koristiti i drugi antički historičari. Timej je, također, bio prvi helenski historičar koji se bavio historijom Rima, prepoznavši njegovu buduću važnost za antički svijet. Međutim, već u antičkom periodu Timej je bio veoma kritiziran od strane drugih historičara, posebno Polibija. Od Timejevog djela je do danas dostupno tek nekoliko fragmenata, ali je poslije poslužilo kao izvor brojnim drugim historičarima, uključujući neke koji su mu posvetili brojne rasprave.

[5] Antigona je vezano za ranu rimsku historiju citirao ili parafrazirao i Plutarh. O ovom historičaru se skoro ništa ne zna.

[6] Silen (Σιληνός) je bio helenski historičar iz Kalekte koji se nalazio u pratnji Hanibala. Napisao je oficijelnu historiju Hanibala i historiju Sicilije u četiri knjige.

različite načine. Svaki od njih je zabilježio samo neke stvari sastavljene ne /zahvaljujući op. S.M./ njihovom ispravnom istraživanju, nego iz izvještaja koji su nekom prilikom došli do njihovih ušiju. Slično ovima, uz sve respekte, su historije Rimljana, također, koje se na grčkom odnose na rana postignuća Grada /Rima op. S.M./. Najstariji od ovih pisaca su Kvint Fabije /Piktor op. S.M./ i Lucije Cincije /Aliment op. S.M./, koji su djelovali za vrijeme punskih ratova. Svaki od ovih ljudi je obradio događaje u kojima je sam bio prisutan sa velikom preciznošću, jer su bili dobro upoznati sa njima, ali su se samo sumarno dotakli ranih događaja koja su slijedila osnivanju Grada..... Neke podatke sam dobio usmeno od ljudi sa najvećim znanjem, sa kojima sam se družio, a ostatak sam sakupio iz historija napisanih od rimskih pisaca Porcija Katona, Fabija Maksima[7], Valerija Antiasa, Licinija Macera, Elija, Gelija i Kalpurnija[8] i mnogih drugih zapisa. Sa ovim radovima, koji su slično helenskim analističkim izvještajim, kao osnovom, ja sam započeo sa pisanjem moje historije.“).

Ljetopisi (Anali) i dokumenti

Kao i druge antičke države i Rimljani su vodili redovite službene spiskove osoba koje su obnašale javne (najviše) službe i ljetopise (anale) kao državni zadatak.

Jedna od stvari koje definiraju državu kao općekulturološku i političku pojavu jeste i činjenica da njene institucije imaju jasnu svijest i potrebu da održavaju kolektivno sjećanje, posebno ono vezano za javne poslove. To je uostalom i vrlo bitna idejna i ideološka postavka postojanja države, i svaka ozbiljna politička struktura mora imati tu svjest, ali i funkcionalnost u čuvanju elemenata kolektivnog sjećanja. Država, odnosno njene institucije moraju uvijek da raspolažu podacima iz prošlosti, jer se na njima baziraju zakoni, pravila, običaji, dogovori i uopšte svi javni poslovi. Kolektivno sjećanje na javne

---

[7] Vjerojatno Kvint Maksim Servilijan (*Q. Fabius Maximus Servilianus*; konzul za 142. god. p. n. e.), o kojem se malo zna.

[8] O ovim Elijima, Gelijima i Kalpurnijima v. komentar na citirani Dionisijev podatak, prevodilac Earnest Cary (Dionisije iz Halikarnasa, 1937:25, fus. 2) kaže sljedeće : “As Niebuhr pointed out (*Röm. Gesch.* ii. note 11), these plurals are not to be taken literally, but in the sense of " men like Aelius," etc. We read of two Aelii, it is true, who were engaged in writing history—L. Aelius Tubero, a boyhood friend of Cicero, and his son, Quintus ; but it is doubtful whether the father ever published his work, whereas the son's history is quoted several times. The only Gellius and the only Calpurnius known to have been historians were Cn. Gellius and L. Calpurnius Piso Frugi, sometimes styled Censorius (the ex-censor). Both lived in the time of the Gracchi and both wrote histories of Rome from the beginning down to their own day.”

poslove je tako noseći stub na kojemu počiva državna građevina. To čak ne mora biti ni historiografske, već samo arhivske naravi. U tom kontekstu čuvanja kolektivnog sjećanja na javna zbivanja, zanimljiv je i običaj zabijanja čavala u stijenu kapitolinskog hrama svakih sto godina, počev od 463. godine p. n. e., kao spomen velike epidemije kuge. Pored Rima, drugi italski gradovi (pogotovu etrurski) su isto imali svoje zvanične popise funkcionera i službenika, hronike i povijesne anale, nažalost od toga apsolutno ništa nije za sada dostupno.

Jedan od najranijih izvora koje su koristili rimski historičari bili su i *fasti consulares,* registri najviših rimskih magistrata (konzula) sa glavnim događajima (kao što su ratovi, naseobine, epidemije, neimaština ili dobar urod, pomraćenje nebeskih tijela, čuda, osmrtnice svećenika i državnih uglednika, nove državne i javne zaključke, cenzus... itd.) koji su se desili za vrijeme jednogodišnje uprave svakog od ovih magistrata. Latinska riječ *fasti* je plural pridjeva *fastus*, ali se često koristi kao imenica izvedenica iz *fas* (*fas est* = dopušteno je, dolikuje) u smislu šta je dozvoljeno po božanskom pravu, suprotno od *nefas* = grijeh, bezbožnost. *Fasti dies* su bili sudbeni dani, a *dies nefasti* kada sudovi nisu mogli zasjedati, a da ne učine bezbožništvo. Kada se koristi kao imenica *fasti, orum, m,* tada označava kalendar. Općenito se ovaj termin koristi za određivanje vremenskih ciklusa i onoga što je vezano za njih i što se u njima događa, a nesumnjivo je «ogrnut» i religioznim plaštem. U skladu s tim riječ *fasti* je korištena i za označavanje listi ili registra različitih vrsta. *Fasti* su bili i naziv i za jednu Ovidijevu poemu. Konzulski fasti su imali veliko značenje, jer su se po imenima konzula računale godine, a bez pomena imena konzula nije mogao biti ni jedan zvanični dokument (nešto slično današnjem memorandumu). Takav postupak postojao je od početka Republike, ali službeni spiskovi pojavili su se sigurno najranije u drugoj polovici IV. st. p. n. e. Od tog vremena oni su sustavno vođeni, što se tiče ranijih godina, popisi su sastavljeni na osnovu privatnih zapisa, tako da su uz autentične podatke sadržavali i iskrivljenja, koja se objašnjavaju željom rimskog nobiliteta da proslavi svoje pretke. Konzulski fasti predstavljali su za sastavljače rimske povijesti historijsku potku svoje vrste: fiktivni i stvarni događaji iz ranih vremena stavljani su u vrijeme upravljanja ovih ili onih konzula.

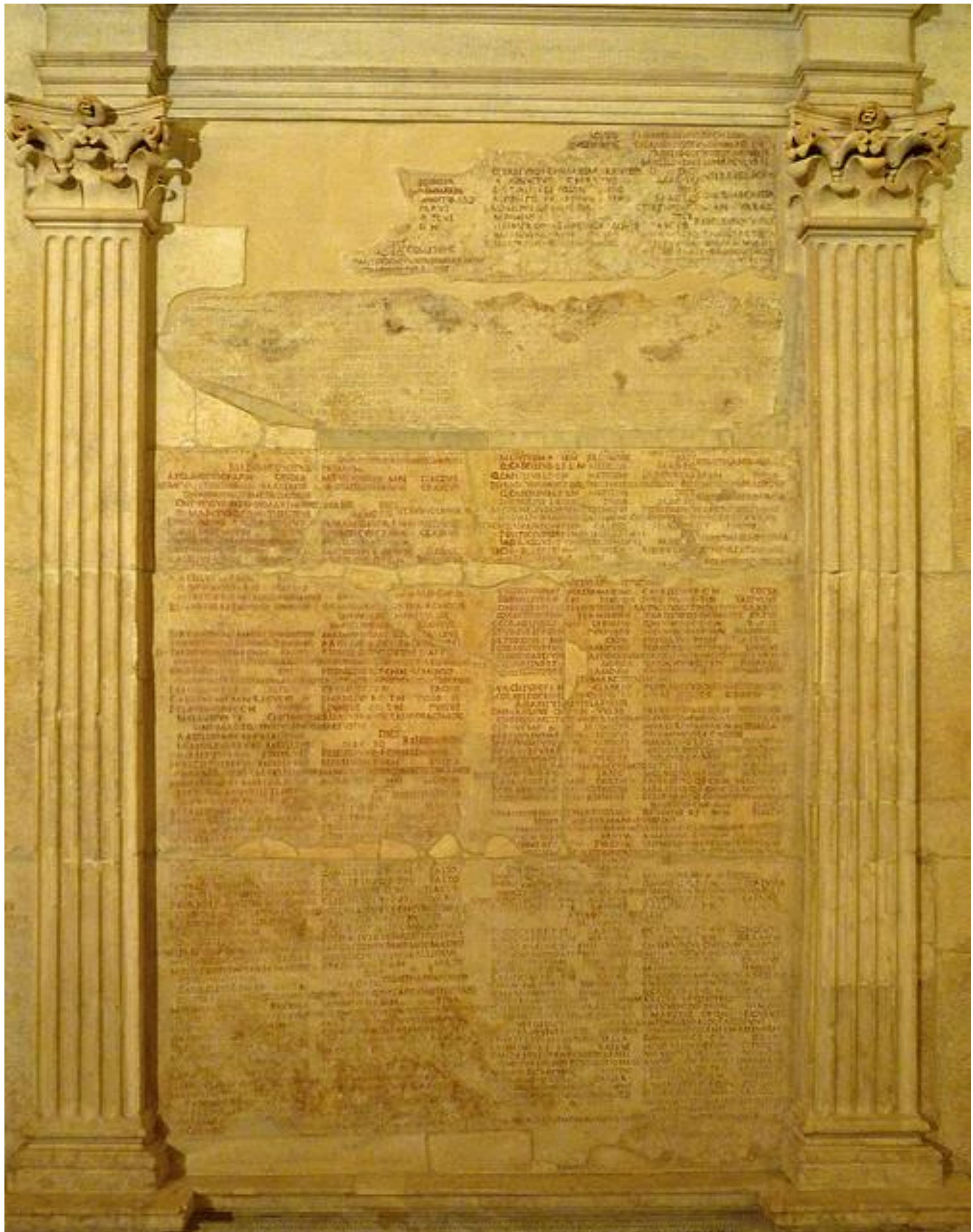
Pored njih su korišteni i *fasti triumphales* koji su po kronološkom redu navodili osobe koje su održale trijumf, zajedno sa imenima pobijeđenih i pokorenih naroda i *fasti sacerdotales* koji su po istome redu navodili imena svećenika. *Fasti Diurni,* podijeljeni u *urbani* i *rustici,* bili su neka vrsta zvaničnog almanaha sa datumima i uputama za religijske ceremonije, sudske dane, pijačne dane, podjelu mjeseca i sl. Do 304. godine p. n. e. posvećivanje u *calendaria* je bilo monopol svećenstva (koje je tada dolazilo

iz patricijskog staleža). Te 304. godine je edil Gnej Flavije, oslobođenik Apija Klaudija Ceka, popisao i objavio pravila sudskog postupka (*legis actiones*) zajedno sa sudskim kalendarom.[9] *Rustic fasti* su sadržavali uglavnom kalende, none i ide i ceremonije vezane za njih, kao i sajmove, znakove horoskopa, određene upute za poljoprivredne radove i drugo.

Podaci iz *fasti* su se sačuvali i u sinkronističkim tabelama, koje najčešće paralelno daju rimske konzule i atenske arhonte (u djelima Diodora sa Sicilije i Dionisija iz Halikarnasa), a znatno kasnije i godine kršćanske ere (ranokršćanski kroničari), a djelomice i na natpisima. Značajni dijelovi *fasti* su nađeni i u Ostiji. Natpisi sa Augustovog slavoluka na Forumu daju listu rimskih konzula od 483. god. p. n. e. do 19. god. p. n. e. i svih zapovjednika koji su bili nagrađeni trijumfom od 753. god. p. n. e. do 19. god. p. n. e. Ovi natpisi su sačuvani kao dio većeg natpisa «*Fasti Capitolini*», koji je izložen u Palazzo dei Conservatori u okviru Kapitolinskih muzeja u Rimu.

Ljetopisi pontifika (*Annales Pontificum*) su vođeni u svešteničkom kolegiju pontifika i u ranim vremenima su bili bilješke u godišnjim spiskovima magistrata i primjedbe, dopune i razjašnjenja u kalendaru. Kasnije je *pontifeks maximus* (veliki pontifik) krajem svake godine bilježio imena konzula i ispod njih zapisivao najvažnije događaje koji su se desili u toku njihovog upravljanja. Od III. stoljeća p. n. e. godišnji zapisi su, na bijeloj tabli u najkraćem mogućem maniru, isticani u javnosti (na zidu rezidencije velikog pontifika – Regije) kako bi ih svako mogao vidjeti (*tabulae pontificum*). Njihovo kopiranje je bilo dozvoljeno svakome, da bi na kraju godine te table sa zapisima bile pohranjivane u arhivu. Moguće je da se to desilo i uslijed toga što su plebejci dobili pravo ulaska u kolegij pontifika, pa je i za tadašnje rimske uvjete bitna javna djelatnost pontifika postala otvorenija. Sveštenički ljetopisi nisu sačuvani u prvobitnom obliku, ali se na osnovi poznatih podataka može tvrditi da su u njima bili zapisivani uglavnom događaji i zbivanja vezani za kult i obredne aktivnosti kao što su praznici, ratovi, čudesne pojave, ali i neke svjetovnije aktivnosti kao što su politički život i borbe i mnoga druga pitanja. Ovi ljetopisi nisu ostajali nepromijenjeni i ponekad su dopunjavani i prerađivani. Na osnovu tradicije, privatnih zapisa, sačuvanih rukopisa i natpisa sastavljani su i zapis u Analima za drevnija vremena za koje ili nisu postojali ti zapisi ili su bili uništeni i fragmentirani. Sličan postupak za drevnija razdoblja se primjenjivao i u slučaju fasta.

[9] Ova mjera bila je uperena protiv svećeničkog kolegija pontifikâ, koji su smatrani za jedine poznavatelje i tumače prava i u čijoj se nadležnosti nalazio kalendar, sa složenim sustavom radnih i neradnih dana.

Fasti Capitolini. Pohranjeni 1547. god. u dvorište Palazzo dei Conservatori. Mikelanđelo, koji je dizajnirao kompleks od tri palate na Kapitolu je restaurirao tablice ovih *fasti*.

Keltska najezda i osvajanje Rima 390. god. p. n. e. su bili period koji je ustvari najviše «doprinio» nestanku dobroga dijela ranijih zapisa. To je dovelo i do toga da se historiografija kasnijih epoha klasične rimske civilizacije u određenoj mjeri za opise ranije povijesti u velikoj mjeri naslanjala na tradiciju, a ne na sačuvane dokumente. To je doprinijelo da se u historijske opise predkraljevskog, kraljevskog i ranorepublikanskog doba usadi značajan broj legendarnih ili bar polupovijesnih priča. Možda su i herojske pripovijesti iz prve tri Livijeve knjige potekle iz drevnih balada koja su slavila pobjede u ranim prepadima i upadima u zoni sela koja će stvoriti Grad Rim. Ove balade bi se onda prenosile kroz generacije unutar patricijskih rodova, dok ih neko ne bi stoljećima kasnije (u već modificiranoj formi u odnosu na originalnu, stvarnu priču) zapisao. Želje pojedinih rimskih uglednika da proslave svoje pretke i njihove zasluge, neshvaćanja ranijih sustava (što je neminovno dovodilo do «moderniziranja» ranijih razdoblja i zbivanja) od priređivača i korisnika te svakodnevni interesi (političke ili ekonomske prirode) su dovodili do iskrivljavanja ili pojednostavljanja ranijih podataka u fastima i analima.

Anale, uključujući i one prerađene i dopunjene izdao je oko 130 god. p. n. e. veliki pontifik Publije Mucije Skevola (*P. Mucius Scaevola*) u 80 knjiga, pod nazivom «Veliki Ljetopisi» (ANNALES MAXIMI). Po Ciceronu, Veliki Anali su počinjali od vremena osnivanja grada Rima. Slično pontificima, svećenici auguri su vodili svoje knjige (*libri augurales*). Ustvari, sve rimske državne i javne službe su vodile svoje *fasti* koje su odgovarale po karakteru konzulskim fastima. Cenzori su držali *Commentarii Censorum,* pretori su imali isto svoje zapise.

Registri funkcionera i njihova pristupačnost javnosti pokazuje koliku je produkciju građe pružala Rimska država za sve one koji su željeli da se upoznaju sa njenom prošlošću. Rimska Država kao ozbiljna politička organizacija vodila je računa i o svome javnom funkcioniranju. U okviru toga su postojali i arhivi zvaničnih dokumenata, sporazuma, odluka, zakona. Neki zakoni su bili i javno izvješeni kao npr. Zakoni 12 ploča (to je bila u rano doba i prva stavka u odgoju i opismenjavanju djece). Još jedan vid vrijednih izvora za rimske historičare bili su i govori javnih funkcionera, senatora, drugih uglednika te govori na sudskim raspravama koji su mogli biti zapisani, obrađeni ili prerađeni i objavljeni ili su mogli ostati u sjećanju i kao tradicija prenošeni. Zanimljive su bile i *Libri Lintei,* koje su se čuvale u hramu Junone Monete. Riječ je vjerojatno o "knjigama" na platnu (tehnika koja se pripisivala Etrurcima). O *Libri Lintei* se vrlo malo pouzdano zna. Zapisi pontifika i knjige augura su bili javno dostupne kao i zakoni na kamenu ili bronci ili mesingu. Liste magistrata, *Libri Lintei* i historijski zapisi su bili držani u hramu Junone Monete.

Pored javnih zapisa, postojali su i porodični dokumenti, arhivi i tradicije, koje su prenošene s koljeno na koljeno. Tako je već za vrijeme Republike postojao jedan sustav koji se sastojao od *libri pontificum, libri magistratuum,* zatim *acta, commentarii, annales* javnih

i privatnih arhiva. Vrlo rano su nastali i elogiji, kratki zapisi sastavljani u čast pokojnika. Najraniji poznati zapisani elogij je onaj na spomeniku Lucija Kornelija Scipiona Barbata (*Lucius Cornelius Scipio Barbatus*), vojskovođe iz III. samnitskog rata i konzula za mandatni period mart 298. – mart 297. god. p. n. e. Za vrijeme samih sahrana su držani i posebni govori (*laudationes*), koja su mogla biti zapisani i objavljeni. Rimski historičari se nisu ustručavali ni od korištenja stranih, originalno nerimskih izvora (i to ne samo literarnog karaktera) u svojim djelima. Tako su korišteni i etrurski i drugi italski, te poglavito i najviše grčki izvori, i to ne samo onih sa historiografskim sadržajem, nego čak i strane mitologije i epike. Tako je i došlo do zanimljivih spajanja ranih italskih i rimskih tradicija sa starohelenskom mitologijom u jedan prilično sinkretički prikaz temeljnog preduvjeta koji je vodio ka stvaranju Rima = legende o princu Eneji.

Narodno stvaralaštvo

U izučavanju rimske povijesti, posebno ranih perioda potrebno je obratiti odgovarajuću pažnju i ono što se kolokvijalno naziva narodno stvaralaštvo. Italici su bili veoma kreativni i produktivni u tome. Ako već nisu razvili mitologiju kao stari Heleni, oni su se mogli pohvaliti sa značajnom produkcijom ranih pjesama (*carmina*) sa saturninskim stihom (*versus saturnius*), zatim tužbalica (*nenia*), zapisa (*tituli* ili *elogia*) pod maskama predaka, pohvalnih besjeda o pogrebima (*laudation funebris*), šaljivih pjesama (*fescennini versus*), dramske sature ili satire, osačke farse (*atellana fabula*), mima (*mimus*), gozbenih pjesmi. *Versus saturnius* je italski slobodni stih, koji nema analogije u usmenoj poeziji drugih naroda. Atelane su bile veseli komadi, čiji je sadržaj uziman iz seoskog života i života malih gradova. U atelanama glavne uloge igrali su jedni te isti tipovi, s karakterističnim, arhetipskim maskama (proždrljivac, hvastavi besposličar, priglupi starac, grbavi prepredenjak i dr.). Atelane su prvobitno improvizirane i u I. st. p. n. e. rimski dramski pjesnici (Lucije Pomponije iz Bononije i Novije) iskoristili su taj improvizirani oblik kao poseban žanr poezije. One su se prvotno pojavile u Etruriji i bile su u vezi s kultnim radnjama, ali su taj oblik razvili Osci, tako da i sam naziv "atelana" vodi porijeklo od kampanskog grada Atele. Posebno su značajne pjesme svećeničkih kolegija (*carmina Saliaria* - primjer takve pjesme je sačuvan, *carmen Arvale*), pjesme protiv uroka recitovane u trijumfu (*carmina triumphalia*), gozbene pjesme (*carmina convivalia*). Od ove vrste narodnog stvaralaštva ostali su dostupni samo fragmenti. Zanimljivo je navesti i da Rimljani nisu imali svoju latinsku riječ za pjesnika, nego su preuzeli grčki *poeta* i keltski *vates*.

Za razumijevanje drevne italske i rimske religije veliko značenje imaju Iguvinske tablice (*Tabulae Engubinae*) pisane na umbrijskom jeziku. Riječ je o sedam brončanih tablica otkrivenih 1444. god. u italijanskom gradu *Iguvium* (današnji Gubbio). Najranije tablice su vjerojatno napisane u III. st. p. n. e. na umbrijskom alfabetu, a najkasnije u I. st. p. n. e. na latinici. Tablice imaju religijski sadržaj koji ovjekovječuje akte i rituale Atiedianskog bratstva, grupe od 12 svećenika boga Jupitera sa bitnim municipalnim funkcijama u *Iguviumu*. Ove Iguvinske tablice osvjetljavaju drevnu religijsku praksu Italika u priličnoj mjeri, posebno odnos prema arhaičnoj trijadi i božanstvima koji su bliskije vezani sa Jupiterom.

Pisci III. i II. st. p. n. e.

Jedan od pionira rimske književnosti je bio Apije Klaudije Cek/Slijepi (*Appius Claudius Caecus*, živio cc 340. – 273. god. p. n. e.; konzul za mandatne periode mart 307. – mart 306. god. p. n. e. i mart 296. – mart 295. god. p. n. e.), veliki rimski državnik, političar, inicijator velikih infrastrukturnih radova, govornik i vojskovođa. Apije Klaudije je tako uz govore sastavio i zbirku izreka *Sententiae*, jednu pravnu raspravu (*De usurpationibus*), a bavio se i pitanjima gramatike i reforme pravopisa. Njemu se pripisuje izreka *quisque faber suae fortunae* (“Svako je kovač svoje sreće“).

Kada su pod svoju hegemoniju stavili helenske apoikije u Italiji, među Rimljanima se brzo popularizirala dramska umjetnost (i tragedija i komedija) na grčki način. Još u antici se za najstarijeg rimskog dramaturga smatrao Lucije Livije Andronik (*Lucius Livius Andronicus*, živio cc 284. god. – cc. 204. god. p. n. e.). On je i bio porijeklom Helen sa juga Italije. U Rim je došao kao rob, ali je ubrzo oslobođen i bio je učitelj i prevodilac sa grčkog na latinski jezik. Uglavnom je obrađivao i prerađivao djela grčke književnosti na latinski jezik. On je pisao drame (tragedije i komedije) koje su vjerojatno prvi dramska djela na latinskom jeziku, ali po grčko – helenističkom modelu. Takve obrade djela, u rimskom svijetu, u kojima su glumci bili obučeni u grčko odijelo (*pallium* = kratki grčki ogrtač) i koje su imale temu iz grčko-helenističkog svijeta zvale su se palijate (*fabula palliata* ili samo *palliata*). Inače, na razvoj rimske i italske komedije veliki utjecaj imala je “atička nova komedija” sa svojim najpoznatijim predstavnikom Menanderom (Μένανδρος, cc. 342/341. – cc. 290. god. p. n. e.). Poznati naslovi drama Livija Andronika su: *Ahilej*, *Egist*, *Ajaks sa bičem*, *Andromeda*, *Antiopa*, *Danaja*, T*rojanski konj*, *Hermiona*, *Tere*j - tragedije; *Gladiolus* i *Ludius* - komedije. Ne više od 60 fragmenata drama Livija Andronika je za sada dostupno. Preveo je i Homerovu Odiseju na latinski jezik, čime je započeo proces artističkog prevođenja koje do tada nije bilo prisutno u starom svijetu. Livije Andronik

je sastavio i himnu u čast Junone za hor od 27 djevojaka kao dijela religijskih ceremonija 207. god. p. n. e. Zbog uspjeha ove himne, njegova profesionalna organizacija kolegija dramskih pisaca (*collegium scribarum histrionumque*) je ustanovljena u hramu Minerve na Aventinu.

Gnej Nevije (*Gnaeus Naevius* cc 274. – cc 201. god. p. n. e) je bio rimski građanin koji se proslavio dramama i epskim djelima. On je u stihovima opisao I. Punski rat (*Bellum Poenicum*) u kome je i sam učestvovao. Nevije svoje djelo započinje sa Enejom i rimskim *origines*. On je kao i Livije Andronik obrađivao grčka djela na latinskom jeziku (palijate), ali je napisao i neka djela sa rimskom i italskom tematikom. Ova djela koja su imala rimsko-italsku temu i u kojima su glumci bili obučeni u togu zvale su se *fabula togata* ili *fabula praetexta* ili samo *praetexta.* Sačuvani naslovi njegovih komedija i tragedija su: *Acontizomenos*, *Aegisthus Aesiona*, *Agitatoria*, *Agrypnuntes*, *Appella*, *Astiologa*, *Clastidium, Colax, Corollaria, Danae*, *Dementes*, *Dolus*, *Equus Troianus*, *Figulus*, *Glaucoma*, *Hariolus*, *Hector Proficiscens*, *Leo*, *Lycurgus*, *Nautae*, *Paelex*, *Personata*, *Projectus*, *Quadrigemini*, *Romulus* ili *Alimonium Romuli et Remi*, *Stalagmus*, *Stigmatias*, *Tarentilla*, *Triphallus*. Nevijev opus nije dostupan, poznati su samo fragmenti teksta sačuvani u djelima i citatima kasnijih gramatika. Nevije je bio i žestoki satiričar i kritičar pojedinih predstavnika tadašnje elite, posebno Afrikanca Starijeg. Na kraju je u jednoj komediji izazvao bijes familije Metela, pa je zbog klevete za kratko vrijeme završio i u zatvoru i nakon toga se nastanio se u tuniskom gradu Utici, gdje je i umro.

Kvint Enije (*Quintus Ennius* cc 239. – cc 169. god. p. n. e.) je najveći rani rimski poeta i dramaturg. Najpoznatiji je po epu (u heksametru) *Annales* / ”Anali” (uključujući i spjev *Ambracia*) u kojoj je izložio čitavu rimsku historiju od Eneje do piščevog doba. Ostala njegova djela su *Epicharmus*, *Epigrammata*, *Euhemerus*, *Hedyphagetica*, *Praecepta* / *Protrepticus*, *Saturae* (ili *Satires*), *Scipio* (panegirička poema posvećena Afrikancu Starijem), *Sota*. Kao i u slučaju Nevija i Enijev spjevovi su dostupni samo fragmentarno.

U ovo vrijeme djeluju i drugi dramaturzi (i komediografi i tragičari) kao što su:

1. Tit Makije Plaut (*Titus Maccius Plautus*, cc 254. ili 251. – 184. god. p. n. e.). Njegove komedije su najranija djela na latinskom jeziku koja su nam dostupna u svojoj cjelosti. Djela koja su dostupna u cjelosti, većem dijelu ili bar koherentnim dijelovima: *Amphitryon*, *Asinaria*, *Aulularia*, *Bacchides*, *Captivi*, *Casina*, *Cistellaria*, *Curculio*, *Epidicus*, *Menaechmi*, *Mercator*, *Miles Gloriosus*, *Mostellaria*, *Persa*, *Poenulus*, *Pseudolus*, *Rudens*, *Stichus*, *Trinummus*, *Truculentus.* Djela od kojih poznajemo samo naslov ili manje fragmente: *Acharistio*, *Addictus*, *Ambroicus* ili *Agroicus*, *Artamo*, *Astraba*, *Baccharia*, *Bis Compressa*, *Boeotia*, *Caecus* ili *Praedones*, *Calceolus*, *Carbonaria*, *Clitellaria*, ili *Astraba*, *Colax*, *Commorientes*,

Condalium, *Cornicularia*, *Dyscolus*, *Foeneratrix*, *Fretum*, *Frivolaria*, *Fugitivi*, *Gastrion* ili *Gastron*, *Hortulus*, *Kakistus* (možda drama Akija), *Lenones Gemini*, *Nervolaria*, *Parasitus Medicus*, *Parasitus Piger* ili *Lipargus*, *Phagon*, *Plociona*, *Saturio*, *Scytha Liturgus*, *Sitellitergus*, *Trigemini*, *Vidularia*.

2. Cecilije Stacije (*Caecilius Statius*, cc 230/220. – 168/166. god. p. n. e.). Od njega su poznata 42 naslova djela, od kojih su dostupni samo dosta oskudni fragmenti: *Aethrio* ili *Aetherio*, *Andrea*, *Androgynos*, *Asotus*, *Chalcia*, *Chrysion*, *Dardanus*, *Davus*, *Demandati*, *Ephesio*, *Epiclerus*, *Epistathmos*, *Epistula*, *Ex Hautu Hestos*, *Exul*, *Fallacia*, *Gamos*, *Harpazomene*, *Hymnnis*, *Hypobolimaeus* ili *Subditivus*, *Hypobolimaeus Chaerestratus*, *Hypobolimaeus Rastraria*, *Hypobolimaeus Aeschinus*, *Imbrii*, *Karine*, *Meretrix*, *Nauclerus*, *Nothus Nicasio*, *Obolostates* ili *Faenerator*, *Pausimachus*, *Philumena*, *Plocium*, *Polumeni*, *Portitor*, *Progamos*, *Pugil*, *Symbolum*, *Synaristosae*, *Synephebi*, *Syracusii*, *Titthe*, *Triumphus*.

3. Publije Terencije Afrikanac (*Publius Terentius Afer*, cc 195. – 159. god. p. n. e.) je bio sjevernoafričkog, najvjerojatnije berberskog porijekla. On je u Italiju i Rim došao kao rob, ali je ubrzo oslobođen. Jedan je od najkvalitetnijih dramaturga rimskog svijeta i da nije umro mlad na putu u Heladu njegov bi doprinos bio znatno veći od šest drama koje je napisao: *Andria*, *Hecyra*, *Heauton Timorumenos*, *Phormio*, *Eunuchus*, *Adelphoe*. Terencijeva je čuvena izreka: *Homo sum, humani nihil a me alienum puto* ("Ja sam čovjek i mislim da ništa što je ljudsko mi nije strano.“). Njegov opus je bio vrlo popularan i u srednjem vijeku i za vrijeme renesanse.

4. Marko Pakuvije (*Marcus Pacuvius* 220 – cc 130. god. p. n. e.) – sestrić Enijev. Od njegovog opusa raspolažemo samo sa naslovima i oskudnim fragmentima iz 12 palijata drama *Antiope*, *Armorum Iudicium*, *Atalanta*, *Chryses*, *Dulorestes*, *Hermione*, *Iliona*, *Medus*, *Niptra*, *Pentheus*, *Periboea* i *Teucer* i 1 pretekste drame: *Paullus*, posvećene pobjedi Emilija Paula kod Pidne 168. god. p. n. e.

5. Lucije Acije ili Atije (*Lucius Accius* ili *Attius* 170. – cc 85. god. p. n. e.) je bio sin oslobođenika koji je napredovao na socijalnoj ljestvici rimskog društva. On njegovog opusa su nam dostupni samo naslovi i oskudni fragmenti od oko 50 dramskih djela. On je napisao i raspravu u stihovima o helenskoj i rimskoj poeziji (posebice o dramskoj umjetnosti) pod naslovom *Libri Didascalicon*, te druga djela kao što su *Libri Pragmaticon*, *Parerga* i *Praxidica*, te spjev u heksametru pod nazivom *Annales*, koji je slično Enijevom spjevu, obrađivao historiju Rima. Acijeva je fraza: *oderint dum metuant* ("Neka me mrze, sve dok me se boje.").

Ilustracija iz teksta djela *Andria*, iz *Codex Vaticanus Latinus* 3868, cc. 825. god.

Gaj Lucilije (*Caius Lucilius* cc 180 – 103/102. god. p. n. e.) je bio dosta popularni satiričar svoga doba. Od njegovog opusa koji se sastojao od 30 knjiga satira (u heksametru) su dostupni samo oskudni fragmenti. Bio je blizak prijatelj sa Scipionom Emilijanom i Gajem Lelijem, istaknutim filohelenskim i liberalnim političarima iz zadnjih decenija Srednje Republike. Njegove satire vremenski pripadaju razdoblju kada su se unutarnji procesi, uzrokovani i uvjetovani agrarnom krizom, uveliko rastakali dotadašnji uobičajeni poredak Republike u svim njegovim segmentima. Ti procesi koji su imali iznimno destruirajući efekt i neminovno su vodili ka grakhovskoj revoluciji i nastanku popularske i optimatske stranke.

Stariji analisti

Analisti je skupni naziv za autore rimskih historija koji su okvirno djelovali od II. punskog rata pa do vremena Sule. Ti historičari su u svojim djelima održavali analističku formu izlaganja. Rimska historiografska analistika se dijelila na stariju i mlađu.

Djela starijih analista su kraća i pisana jednostavnijim i arhaičnim stilom, ali je i njihova historijska vrijednost veća. Ciceron je starije analiste uporedio sa starim jonskim logografima. Prvo prozno historijsko djelo napisao je krajem III. st. p. n. e. na grčkom jeziku ugledni rimski građanin Kvint Fabije Piktor (*Quintus Fabius Pictor*). Njegovo djelo je analitičkog tipa, znači događaji su bili izloženi po godinama upravljanja konzula, i počinjalo je sa pričom o Eneji i završavala je sa opisom punskih ratova. Fabije Piktor je udario temelje rimske analistike i on i njegovi neposredni nastavljači nazivaju se stariji analisti. Njegovo djelo je bilo primarno namijenjeno grčkom svijetu, u svrhu i rimske propagandne djelatnosti vezano za punske ratove. Grčki pisci koji su do Piktora obrađivali punske ratove su imali često prokartaginske tendencije. Fabiju Piktoru se pripisuju i spisi o *ius pontificiumu*. Uz Fabija Piktora od starijih analista vrijedi istaći:

1. Lucija Cincija Alimenta (*L. Cincius Alimentus*). Cincije Aliment je živio u drugoj polovici III. i početkom II. st. p. n. e. i iza sebe je ostavio veliki broj djela, od kojih su ostali dostupni samo fragmenti. On je bio i Hanibalov zarobljenik, pa je od njega saznao i detalje o čuvenom Hanibalovom prijelazu preko Alpa.
2. Aula Postumija Albina (*Aulus Postumius Albinus;* konzul za 151. god. p. n. e.). Albin je bio izrazito filohelenski raspoložen. Na Albinove podatke o dolasku Eneje u Italiju referiraju se Servije i autor djela *De Origine gentis Romanae* (odnosno *Origo gentis Romanae*).
3. Gaja Acilija (*Gaius Acilius*). Gaj Acilije (II. st. p. n. e.) je bio senator, čije je historiografsko djelo na grčkom jeziku obuhvatalo razdoblja od najranijeg perioda do otprilike 184. god. p. n. e. Kasnije je djelo bilo prevedeno na latinski od strane Klaudija, vjerojatno Klaudija Kvadrigarija.
4. Lucija Kasija Heminu (*L. Cassius Hemina*).
5. Lucija Kalpurnija Pisona Frugi (*Lucius Calpurnius Piso Frugi,* nekada *Censorinus*). Lucije Kalpurnije Pison je bio plebejski tribun, pretor, konzul, cenzor i historičar. Njegovi anali su se sastojali od sedam knjiga, koji su opisivali historiju Rima od početaka do Pisonovog vremena. Od njegovog djela su sačuvani samo fragmenti.

6. Gnej Gelije (*Cnaeus Gellius, triumvir monetalis* 138. god. p. n. e.) je napisao obimno djelo o historiji Rima od legendarnih početaka pa do kraja III. Punskog rata. Citirali su ga Dionisije iz Halikarnasa, Livije, Plutarh.
7. Gaja Fanija (konzul za 122. god. p. n. e.).

Nažalost, nijedno djelo od navedenih autora nije dostupno, osim pojedinih kraćih fragmenata. Djela starijih analista temeljila su se na proučavanju neposrednih izvora, ali i na korištenju legendarnih i mitoloških materijala (koje su uzimali i iz grčke književnosti) i tradicije, uključujući i etiološke mitove.

Etiološki mitovi su stvarani radi objašnjavanja nejasnih starih naziva, običaja, tradicija pa i objekata (uključujući i skulpture), građevina i određenih prostora. Od strane starijih analista Rimu je gotovo od samog njegovog postanka pripisivan onaj politički značaj koji je imao u III. st. p. n. e.

Helenska djela su imala značajnog utjecaja na stvaranje historiografije o počecima Rima. Moguće je i da su neki događaji iz rane rimske povijesti historiografski obrađivani i prezentirani analogijom sa određenim događajima iz helenske mitologije, tradicije i historije. Inače su helenski pisci vrlo rano primijetili rastući grad u Laciju, pa o Laciju i ranom Rimu i od njih imamo izvjesnih obavijesti. Moguće je da je priča o desetogodišnjoj opsadi etrurskog grada Veje nastala po uzoru na desetogodišnju opsadu Troje, a tradicija o pogibiji Fabijevaca u borbi sa etrurskim Vejentincima 477. god. p. n. e. podsjeća na herojsku pogibiju 300 Spartanaca u bici kod Termopila 480. god. p. n. e. Nesumnjivo su u Rimu, u periodu helenizacije, voljeli svoje i javne i privatne kronike ispunjavati grčkim i po grčkom načinu skovanim mitovima i izmišljotinama. Aristotel[10] pripovijeda da je jedan dio Ahejaca zalutao na obalu Lacija, pa da su im trojanske robinje spalile brodove, radi čega su morali ostati u Italiji, pa su onda Latini znači potomci Ahejaca i trojanskih robinja. Sicilski Helen Kalija je 289. godine p. n. e. sjedinio priče o postanku Rima sa pričom o Odiseju. Takvom spajanju grčke mitologije i tradicije sa starom italskom i rimskom tradicijom najviše je doprinio historičar Timej, isto sicilski Helen, te se raširila priča o Eneji i Laviniji. Ali Timejevo djelo je još u antici izazivalo dosta kritika, pa je prema Timeju inače poslovično vrlo kritični Polibije upozoravao da ne treba vjerovati u izmišljotine i hiperbole Timeja. Priče o zajedničkom porijeklu Trojanaca i Latina su zbog svoje nesumnjive privlačnosti u svijetu u kojem su Homerovi epovi pokazatelj kulture, vrlo rano uhvatile korijenje u Rimu, Laciju i Italiji. Tako se već 282. godine p. n. e. Rim zauzima za "porijeklom srodne Ilijce, ili Trojance", tj. za stanovnike Iliona u Troadi. Slično tomu popuniše i rodoslovlje i obiteljske zapise pretjeranim i iskrivljenim, po grčkom načinu, vijestima i dodacima. Tako na primjer rodovi Emilija, Kalpurnija, Pinarija i Pomponija izvode svoje navodno porijeklo od četiri sina kralja Nume Pompilija.

[10] Aristotel (Ἀριστοτέλης, živio 384. – 322. god. p. n. e.) je bio jedan od najvećih helenskih filozofa i učenjaka.

Mlađi analisti

Od 130 - 120 god. p. n. e. započinje razdoblje mlađe analistike. Trudeći se više od svojih prethodnika da im izlaganje bude zanimljivo, predstavnici tog pravca težili su da događaje dramatiziraju i razrađivali su svoje historije u detalje. Mlađa analistika je stilski znatno bolja, ali je i manje vjerodostojna jer njeni autori često pribjegavaju izmišljanju, falsificiranju ili prerađivanju podataka. Nastavljajući i razvijajući patriotsku tradiciju svojih prethodnika, mlađi analisti su prenosili u daleka vremena suvremene političke i socijalne motive s kraja II. i iz I. st. p. n. e. – iz vremena dubinskih i suštinskih socijalnih reformi, nesmiljenih stranačkih sukoba i građanskih ratova. Mnoge od onih historija, punih dramskih scena, iz vremena borbe patricija i plebejaca, a na koje se nailazi u sačuvanim djelima antičkih pisaca, napisali su mlađi analisti, koji su u usta legendarnih i polulegendarnih ličnosti stavljali političke ideje koje su njih interesirale. Tako, npr. Servije Tulije (VI. st. p. n. e.) u jednom od djela iz ovog razdoblja drži govor koji potpuno odgovara programu braće Grakha, a patricije Apije Klaudije (V. st. p. n. e.) navodi iste argumente koje su obično navodili konzervativci s kraja II. i početka I. st. p. n. e. Najpoznatiji predstavnici mlađe analistike bili su:

1. Kvint Klaudije Kvadrigarije (*Quintus Claudius Quadrigarius*, oko 78. god. p. n. e.).
2. Valerije Antias (*Valerius Antias*). Živio u I. st. p. n. e. i napisao kroniku drevnog Rima u najmanje 75 knjiga, od kojih su sačuvani samo fragmenti koji se u velikoj većini odnose na predrimsku, protorimsku i ranorimsku legendarnu historiju.
3. Gaj Licinije Macer (*Caius Licinius Macer*), otac pjesnika Kalva. Njegova kronika je bila tendenciozno propopularski napisana.
4. Lucije Celije Antipater (*Lucius Caelius Antipater*).
5. Publije Sempronije Aselije (*Publius Sempronius Asellio*, živio cc 158. – cc 91. god. p. n. e.) je bio vojni tribun u vojsci Scipiona Emilijana unumantinskoj kampanji. Napisao je *Rerum Gestarum Libri* / *Libri Rerum Gestarum* / *Historiae* u 14 knjiga, i pokriva period od III. punskog rata pa do savezničkog rata. Njegova metodološka inspiracija je Polibije i Aselije smatra da ne treba samo zapisivati događaje, nego ih i uzročno – posljedično analizirati.
6. Elije Tuberon (*Aelius Tubero*). Riječ je ili o Luciju Eliju Tuberu ili vjerojatnije o njegovom sinu Kvintu Eliju Tuberu (živio 74. – nakon 11. god. p. n. e.). Neko od njih dvojice je bio sastavio impozantno historiografsko djelo u najmanje 14 knjiga.
7. Gnej Aufidije Orest (*Gnaeus Aufidius Orestes*, konzul za 71. god. p. n. e.). Napisao anale na grčkom jeziku.

8. Lucije Kornelije Sizena (*Lucius Cornelius Sisenna*; pretor za 78. god. p. n. e.). On je opisivao saveznički i I. rimski građanski rat. Sizenina historija je bila slikovitija u odnosu na stare suhoparne kronike, ali je stilski bila slabija, jer se Sizena mnogo služio novim riječima (neologizmima) i govorom proste svjetine. Uzor mu je bio grčko - helenistički historičar Kleitarh (Κλεύταρχος), životopisac Aleksandra Velikog, koji je ustvari pisao romansiranu a ne pravu povijest. Sizena je bio zaslužan i za populariziranje u rimskom svijetu i opusa Aristida (Ἀριστείδης ὁ Μιλήσιος; II. st. p. n. e.) autora proznog djela sa naslovom "Miletske priče" (Μιλησιακά ili Μιλησιακοὶ λόγοι). Ovo djelo je bilo kolekcija lascivnih, erotskih, romantičnih i zabavnih priča koje su se dešavale u Miletu. U I. st. p. n. e. Sizena je ovo djelo preveo na latinski pod naslovom *Milesiae fabulae* . Kolekcija je bila vrlo čitana u rimskom klasičnom svijetu, a uticala je i na druge kasnije pisce. Pretpostavlja se da su on, Aristid iz Mileta koji se navodi da je napisao djela o sicilskoj, italijanskoj i persijskoj historiji (Σικελικά, Ἰταλικά, Περσικά) i autor historijskog djela περὶ Κνίδου ista osoba.

Historiju svoga vremena je izgleda pisao i Tit Ampije Balb (*Titus Ampius Balbus*), plebejski tribun za 63. god. n. e. i pristalica pompejansko – tradicionalističke frakcije u II. rimskom građanskom ratu. Ni djela mlađih analista nisu sačuvana. Kasnija rimska historiografija (Livije, Dionisije iz Halikarnasa i Plutarh) je bila pod snažnim utjecajem mlađih analista i njihovih sinteza koje su za ranija razdoblja ustvari bile legende i mitovi pretočeni u historiju.

Memoari i druge historije

Pored analistike, kod utjecajnih Rimljana je bilo popularno i pisanje memoara, pa u tome smislu treba istaći Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg, Marka Emilija Skaura (*Marcus Aemilius Scaurus*, konzul za 115. god. p. n. e.), Publija Rutilija Rufa (*Publius Rutilius Rufus*, 158. – poslije 78. god. p. n. e.; konzul za 105. god. p. n. e.), Kvinta Katula (*Quintus Lutatius Catulus Caesar*, konzul za 102. god. p. n. e.) i Kornelija Sulu (*Commentarii de rebus suis* u 22 knjige, koje je nakon njegove smrti dopunio i dovršio oslobođenik Epikad). Nažalost, ova memoarska građa nije dostupna.

Historijsko djelo, koje nije dostupno, napisao je i istoimeni sin velikog rimskog državnika Afrikanca Starijeg. U historijskom žanru su se okusili i Lucije Licinije Lukul, koji je u svojoj mladosti na grčkom pisao o marsičkom (savezničkom ratu, vođenom na području

Marsa), zatim Gaj Pison koji je opisao I. rimski građanski rat, a Lucije Manlije je napisao putne crtice. Plutarh spominje i knjižicu koju je napisao Gaj Grakh, ali koja isto nije sačuvana. Autobiografska djela braće Grakh, koja je vjerojatno napisao Gaj, korištena su i mogla su se naći i dva stoljeća nakon svršetka političke djelatnosti braće. Plinije Stariji je tako vidio neke od tih djela u privatnoj biblioteci potomaka braće Grakh. Majka Kornelija Afrikana Mlađa je sa svojim sinovima Tiberijem i Gajem Grakhom imala obimnu korespondenciju, koja nam nije dostupna. Jedino se u okviru djela Kornelija Nepota, nalaze navodna pisma koja je kao Kornelija napisala Gaju. Međutim, ova pisma najverojatnije nisu stvarno Kornelijino autorstvo, nego su nastala u periodu žestokih stranačkih sukoba između populara i optimata u drugoj fazi Kasne Republike. Moguće je da je stvarni autor tih pisama bio prooptimatski nastrojen i da ih je samo pripisao Korneliju poradi političkih interesa tadašnje vrlo uzburkane političke scene Republike.

Historiju je pisao i oslobođenik Lucije Voltacilije Pilut, a otvorio je i školu u Rimu. Zanimljivo je bio opus polihistora Aleksandra (Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστωρ; kasnije dobio ime i rimsko ime *Lucius Cornelius*; prva polovica I. st. p. n. e.) iz zapadnih dijelova Male Azije. On je bio dosta plodan i značajan pisac, ali su dostupni samo mali fragmenti njegovog bogatoga opusa. Njegovo najvažnije djelo se sastoji od 42 knjige historiografskih i zemljopisnih podataka skoro svih zemalja drevnog svijeta, između ostalih i o Rimu, Egiptu, Bitiniji, Crnom moru, Iliriji, Indiji i Haldejskoj historiji. Njegov dio o Rimu, koji se sastojao od pet knjiga je bio trivijalan i romaneskan, pun ljubavnih priča. On je po svoj prilici doba između razaranja Troje i sagrađenja Rima ispunio mitovima i bajkama o kraljevima Aventinu i Tiberinu, dodavši godine i imena. Nažalost, to su kasniji kompilatori i pisci znali uzimati zdravo za gotovo i prebacivati u svoja djela. Njegov učenik je bio Gaj Julije Higin. Zanimljiva je bila i hronika na grčkom od Kastora, zeta galatijskog kralja Dejotara (sredina I. st. p. n. e.), koja je bila tako sastavljena da je prije zanemarivanu rimsku historiju donosila zajedno sa helenskom.

Za rana razdoblja rimske povijesti vrijedno svjedočanstvo su predstavljala i djela etrurske književnosti. Uglavnom, riječ je o djelima sa vjerskom i religiozno – kultnom sadržinom. Ova djela se uglavnom razvrstavaju u tri temeljne grupe: *Libri haruspicini, Libri fulgurales i Libri rituales*. Postojala su i rana etrurska analitička i historijska djela, jer Varon spominje *Tuscae historiae* (“Toskanske historije“). Varon spominje da su njegovo vrijeme postojale i tragedije napisane na etrurskom jeziku, navodeći i ime jednog etrurskog dramaturga → Volnija.

Marko Porcije Katon Stariji

Marko Porcije Katon Stariji Cenzor (*Marcus Porcius Cato Maior Censoris* 234. – 149. god. p. n. e.) je bio jedan od najvećih državnika srednje Republike. Bio je veliki pobornik očuvanja originalne rimske i italske kulture i tradicije. Pripadao je frakciji koju je predvodio Fabije Maksim Oklijevalo, čije je vodstvo i preuzeo nakon smrti potonjeg. U političkom smislu je bio konzervativac i najveći nemesis Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg i njegovog filohelenstva i liberalizma. Nakon skoro dvodecenijskog sukobljavanja na kraju je uspio da slomi moć scipionovske frakcije do 183. god. p. n. e., ali se kasnije na helenofobskoj platformi sukobljavao i sa Scipionom Emilijanom.

Napisao je na latinskom jeziku historijsko djelo "Postanci" (*Origines*), koje je izlagalo početke i kasniju historiju Rima i drugih važnijih italskih zajednica. Nažalost, ovo vrijedno djelo nije sačuvano, ali su ga koristili drugi rimski historičari i pisci. Izgleda da se Katonovo djelo "Postanci" prvotno sastojalo od jedne knjige, u kojoj su bili prezentirani počeci Rima i kraljevski period, da bi zatim došle i dvije knjige koje su se bavile postancima drugih različitih italijanskih gradova. Kasnije bi on dodao i još četiri knjige, u kojima je govorio o punskim ratovima i naknadnim dešavanjima.

Iako je bio veliki protivnik helenističke kulture koja je u tadašnjoj Italiji i Rimu sve više jačala, Katon Stariji je u oblikovanju svoje povijesti moguće bio inspiriran helenskim «osnivanjima», omiljenom rodu helenističke historiografije u kojima se govorilo o postancima i historijama raznih helenskih i helenističkih država i gradova. Interesantno je da suvremenik Katona Starijeg, veliki helenski historičar Polibije (oko 203. – 120. god. p. n. e.) koji je postavio tezu o uzrocima nastanka rimske moći i hegemonije, praktično ništa ne govori o počecima Rima.

On je bio i jedan od najvećih rimskih govornika (po Ciceronu napisao je oko 150 govora), a zna se da je napisao i upustva sinu (*Praecepta ad Filium)* i uputstava za svakodnevni život u stihovima (*Carmen de Monibus*). U cjelini je sačuvana samo njegova rasprava «O poljoprivredi» (*De agricultura*) koja propagira funkcioniranje i privređivanje na po Katonu Starijem savršenom srednjoposjedničkom imanju. U njoj je obrađen i skoro najmanji detalj rada na jednom takvom gazdinstvu.

Katon Stariji, *de agri cultura,* 2: *Et virum bonum quom laudabant, ita laudabant: bonum agricolam bonumque colonum; amplissime laudari existimabatur qui ita laudabatur.*
("Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka. Smatralo se da je neko tako pohvaljen dobio najveću pohvalu").

Polibije

Najbitniji i najsadržajniji izvor za izučavanje sva tri punska rata i općenito one faze Srednje Republike kada se ona transfomirala sa pozicije lokalnog hegemona na poziciju globalnog, euromediteranskog hegemona, su “Historije” od Polibija, napisane na grčkom jeziku. Polibije (Πολύβιος; živio cc 200. – cc 118. god. p. n. e.), rodom iz Megalopolisa (*Megalopolis/*Μεγαλόπολις) iz peloponeske pokrajine Arkadije, je bio veliki helenski historičar rimskog svijeta i Mediterana. Megalopolis je bio aktivni član Ahajskog saveza, pa je i Polibije obnašao visoke političke dužnosti u Savezu. Nakon III. makedonskog rata, i Polibije se našao među skoro 1000 uglednih Ahajaca koji su kao taoci bili poslani u Italiju. U Rimu je Polibije ušao u krugove rimskog nobiliteta i postao je osobni prijatelj Publija Kornelija Scipiona Emilijana, a zajedno sa njim je prisustvovao i opsadi i konačnom osvajanju Kartagine 146. god. p. n. e. Ahajskim taocima je 150. god. p. n. e. dozvoljen povratak u domovinu, ali Polibije se i nakon toga često vraćao u Rim i obilazio je mediteranski svijet. Uspio je da nakon razaranja Korinta 146. god. p. n. e., izdejstvuje kod Rimljana neke povlastice za svoje sunarodnike, zbog čega su ga slavili u mnogim grčkim gradovima. Umro je oko 120. – 118. god. p. n. e.

Polibijeve "Historije" obuhvatale su razdoblje od 264. do 146. god. p. n. e. i bile su prvo opće historiografsko djelo, koje je obuhvatilo čitav tadašnji antički svijet oko Sredozemnog mora. Glavna tema Polibijevog rada bila je činjenica kako i zašto su se “rasuti“ pravci posebnih povijesnih razvitaka na kraju svi sastali, zahvaljujući uspostavi prevlasti Rimske Republike, u okvirima jedinstvenog povijesnog procesa koji “kao da postaje organska cjelina“, a “događaji u Italiji i Libiji se povezuju sa onima u Aziji i Heladi i svi teže jednom cilju.“ Na osnovi navedene postavke, Polibije iznosi tezu po kojoj počevši od određenog vremena, historijska dešavanja u Italiji, sjevernoj Africi se isprepliću sa onima u helenističkom svijetu i da sva ona teže jednom kraju. Pod tim krajem, Polibije podrazumijeva potpadanje svih naroda bazena Sredozemnog mora pod vlast Republike. Osnovna vodilja Polibijevog djela je prikaz dešavanja koja su dovela do toga da Rim zagospodari mediteranskim svijetom. Polibije ne govori samo o rimskoj historiji, niti samo o punskim ratovima, nego pokriva i dešavanja u grčkom i helenističkom svijetu u istom periodu. Polibije je htio pokazati da su uspjesi Rimljana neizbježni i ujedno blagotvorni za druge narode. U središtu Polibijeve pozornosti nalazi se politička povijest (pitanja socijalnog i gospodarskog života dodiruje on samo uzgred). Veliki značaj pridaje on političkom uređenju raznih zemalja, što je i razumljivo ako se ima u vidu njegova državnička i politička karijera. Polibije je i koristeći svoje analitičke sposobnosti, pokušavao, i to dosta uspješno, da prezentira i uzroke i posljedice rasta rimske moći. Pa je tako i dao teorijsku osnovu za tezu o rimskoj historijskoj misiji i sudbini koja kao osnovni cilj ima ujedinjavanje tada poznatog svijeta. Po njemu je sudbina to

predoredila Rimu i njegovoj Republici, čemu se kao neumitnoj činjenici trebaju pokoriti ili prilagoditi i ostali narodi i države.

Njegova analiza rimskog političkog sustava i danas se smatra jednom od najboljih procjena koji su to uzroci doveli do toga da Rim zagospodari mediteranskim svijetom i postane baštinik i Aleksandrovog carstva. Polibije je primijetio da je upravo ravnoteža, međusobna harmonija i kombinacija moći i odnosa rimskih staleža, klasa, društvenih interesa, političkih institucija i tri osnovne antičke ideološke misli (monarhije, oligarhije i demokratije) uzrok rimske stabilnosti i moći. Po njemu su u rimskom sustavu bili spojeni i demokratski i oligarhijski i monarhijski oblici i to preko čitave mreže rimskih političkih institucija, zakona i običaja.

Polibije je temi svojih "Historija" pristupio studiozno i pokušavao je proniknuti i u procese, a nije samo navodio i dešavanja. U skladu sa tim dao i teorijsku postavku za historijske procese i to u vidu tzv. organskog razvitka društva po kome se politička ideološka uređenja rađaju, mijenjaju i polako umiru, kako bi bili smjenjeni novim ideologijama i uređenjima. Po njemu je to posljedica i spoljašnjih utjecaja i unutarnje dekadencije. Polibije teži i da historijska zbivanja promatra u njihovoj cjelini, ujedno tražeći i njihove uzroke i objašnjavajući posljedice i da tako da jednu sliku uzajamne povezanosti. Time je on otkrio i jednu od najvažnijih historijskih zakonitosti uzročno-posljedične veze.

Polibije, VI, 4: τρία μὲν ἃ πάντες θρυλοῦσι καὶ νῦν προείρηται, τρία δὲ τὰ τούτοις συμφυῆ, λέγω δὲ μοναρχίαν, ὀλιγαρχίαν, ὀχλοκρατίαν.πρώτη μὲν οὖν ἀκατασκεύως καὶ φυσικῶς συνίσταται μοναρχία, ταύτῃ δ᾽ ἕπεται καὶ ἐκ ταύτης γεννᾶται μετὰ κατασκευῆς καὶ διορθώσεως βασιλεία. μεταβαλλούσης δὲ ταύτης εἰς τὰ συμφυῆ κακά, λέγω δ᾽ εἰς τυραννίδ᾽, αὖθις ἐκ τῆς τούτων καταλύσεως ἀριστοκρατία φύεται. καὶ μὴν ταύτης εἰς ὀλιγαρχίαν ἐκτραπείσης κατὰ φύσιν, τοῦ δὲ πλήθους ὀργῇ μετελθόντος τὰς τῶν προεστώτων ἀδικίας, γεννᾶται δῆμος.ἐκ δὲ τῆς τούτου πάλιν ὕβρεως καὶ παρανομίας ἀποπληροῦται σὺν χρόνοις ὀχλοκρατία. γνοίη δ᾽ ἄν τις σαφέστατα περὶ τούτων ὡς ἀληθῶς ἐστιν οἷα δὴ νῦν εἶπον, ἐπὶ τὰς ἑκάστων κατὰ φύσιν ἀρχὰς καὶ γενέσεις καὶ μεταβολὰς ἐπιστήσας. ὁ γὰρ συνιδὼν ἕκαστον αὐτῶν ὡς φύεται, μόνος ἂν οὗτος δύναιτο συνιδεῖν καὶ τὴν αὔξησιν καὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν μεταβολὴν ἑκάστων καὶ τὸ τέλος, πότε καὶ πῶς καὶ ποῦ καταντήσει πάλιν: μάλιστα δ᾽ ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας τοῦτον ἁρμόσειν τὸν τρόπον ὑπείληφα τῆς ἐξηγήσεως διὰ τὸ κατὰ φύσιν αὐτὴν ἀπ᾽ ἀρχῆς εἰληφέναι τήν τε σύστασιν καὶ τὴν αὔξησιν.
("Zato treba reći da postoji šest oblika državnog uređenja, tri o kojima svi pričaju i koje sam već naveo, i tri srodna, tj. monarhija, oligarhija i ohlokratija. Prva, sama od sebe i prirodno, nastaje monarhija, slijedi je i njenim dorađivanjem i ispravljanjem njenih grešaka rađa se kraljevina. Kada se kraljevina pretvori u svoj urođeni iskvareni oblik, tj. u tiranidu, propašću obje, rađa se aristokratija. Po svojoj prirodi, aristokratija se izrođuje u

oligarhiju, a kada se narod u bijesu osveti vođama države za njihove nepravde, nastaje demokratija. Vremenom se iz njene obijesti i bezakonja rađa ohlokratija. Istinitost ovoga što sam rekao bit će najočiglednija onome ko obrati pažnju na početak, nastanak i promjene svakoga pojedinačnog uređenja. Naime, samo onaj ko je shvatio kako neki oblik nastaje, moći će da shvati njegovo napredovanje, vrhunac, promjenu i kraj, i da predvidi kada, kako i gdje će se ponovo pojaviti. Mislim da ovo najviše važi za rimski ustav, jer su od samoga početka njegov nastanak i napredovanje bili prirodni.”)

Polibije se kritički odnosi prema raznolikim izvorima, nastojeći svoje izlaganje obrazložiti podacima iz dokumenata. Najveći značaj pridavao je Polibije vlastitom iskustvu, ističući da se pred historičara moraju postavljati veliki zahtjevi: on mora poznavati ljude, predmet o kome piše, biti iskusan u vojnim i političkim stvarima, posjećivati razne zemlje. Uz izvjesne ograde priznavao je Polibije ulogu Sudbine (Tihe), ali je smatrao da historičar mora nalaziti prave uzroke pojavama, a ne objašnjavati ih voljom bogova. Veliki značaj pridavao je Polibije i ulozi ličnosti u povijesti. Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji, Hanibal, Flaminin, Persej, Scipion Emilijan određivali su, po njegovom mišljenju, tijek političkih događaja. Po Polibiju, kada su Rimljani zauzimali Sirakuzu, oni su računali da će brzo osvojiti grad, jer su imali mnogo radnih ruku, ali su zanemarili izumitelja Arhimeda i njegov um. Na historijski razvitak naroda i njegov način života utječu, po Polibiju, prirodni uvjeti.

Polibije kao vrstan historičar se u svome djelu prikazuje i kao teoretičar historiografske nauke, pa tako navodi da historičar u ime istine mora da zaboravi na naklonosti i netrpeljivosti, te on kaže: “ U životu, inače možda ne bismo odbacivali takvu pristrasnost, jer dobar čovjek treba da voli svoje prijatelje i domovinu i zajedno sa prijateljima da mrzi njihove neprijatelje i voli prijatelje. No, kada se neko bavi historijom, treba sve to da zaboravi i da često slavi i obasipa najvećim pohvalama svoje neprijatelje kada to njihova djela zahtijevaju i da često kori i nemilosrdno grdi sebi najbliže ljude kada na to upućuju greške u njihovim postupcima. Naime, kao što se cijelo biće onesposobljava ako mu se oduzme vid, tako i u historiji ostaje samo nekorisna priča kada joj se oduzme istina.”

Iako se pokušava držati nepristrasno, ipak se na momente u njegovom djelu osjećaju i prorimska i protudemokratska stajališta, npr. u opisima pada Kartagine i konačnom porazu Ahajskog saveza 146. godine p. n. e. Polibije ne krije svoja oligarhijska uvjerenja. Ona osobito jasno dolaze do izražaja kod ocjenjivanja demokratije, koja, po njegovom mišljenju, može prelaziti u anarhiju i tiraniju bez zakona. Po Polibijevom mišljenju historiografija služi praktičnim ciljevima. Ona mora učiti ljude, obogaćivati njihovo iskustvo, pomagati da na osnovu iskustva iz prošlosti predviđaju budućnost. Polibije je prvi uveo pojam "pragmatična historija", ističući time da on izlaže "djela" (na grčkom práxeis) naroda i monarha, namjenjujući svoje knjige državnicima. Polibije događaje

izlaže hronološkim redom, ali pošto tretira povijest raznih zemalja i oblasti, on se je ponekad morao vraćati na ovaj ili onaj polazni datum. Polibijevo izlaganje nije oslobođeno retoričkih ukrasa, ali je on kritizirao one historičare koji teže jedino zanimljivom izlaganju. Jednu od karakterističnih osobina antičke historiografije predstavlja slobodno sastavljanje govora pojedinih historijskih ličnosti. Takvog sastavljanja govora ima i kod Polibija, ali je on tu metodu zloupotrebljavao manje nego drugi antički historičari. Nažalost, Polibijevo djelo nije dostupno u svome punom obimu. U cijelosti je dostupno samo prvih pet knjiga, u kojima je uglavnom riječ o događajima iz punskih ratova, zaključno sa bitkom kod Kane. Ostale knjige “Polibijevih Historija” su dostupne samo djelomično ili u fragmentima.

Polibijevo djelo je ostavilo enormno nasljeđe i značenje po razvoj ljudske civilizacije. Već u antici je on bio nezaobilazan za bilo kojeg humanističkog učenjaka i javnog radnika i često je citiran i parafraziran. To se nastavilo i u srednjem vijeku, posebice na grčko – vizantijskom istoku, gdje su pravljeni sažeci Polibijevog djela. Na latinskom zapadu, znatnu popularnost stiče i šire sa renesansom, uključujući i prijevode na tadašnje govorne jezike. Njime se inspiriraju mnogi politički i društveni teoretičari, kao i vojni stratezi i taktičari. Mnogi novovjekovni zagovaratelji republikanskog državnog uređenja i konstitucionalne trodiobe vlasti su se nadahnjivali sa Polibijevim tekstom. Danas za sve oni koji žele da se bave politikom, javnim radom ili vojništvom Polibijevo djelo predstavlju temelj bez kojeg se ne može.

Polibije VI, 11: ἦν μὲν δὴ τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, ἅπερ εἶπα πρότερον ἅπαντα: οὕτως δὲ πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συνετέτακτο καὶ διῳκεῖτο διὰ τούτων ὥστε μηδένα ποτ᾽ ἂν εἰπεῖν δύνασθαι βεβαίως μηδὲ τῶν ἐγχωρίων πότερ᾽ ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν ἢ δημοκρατικὸν ἢ μοναρχικόν. καὶ τοῦτ᾽ εἰκὸς ἦν πάσχειν. ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπάτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαίνετ᾽ εἶναι καὶ βασιλικόν, ὅτε δ᾽ εἰς τὴν τῆς συγκλήτου, πάλιν ἀριστοκρατικόν: καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροίη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν. ὧν δ᾽ ἕκαστον εἶδος μερῶν τῆς πολιτείας ἐπεκράτει, καὶ τότε καὶ νῦν ἔτι πλὴν ὀλίγων τινῶν ταὖτ᾽ ἐστίν.
(“Dakle, tri gore spomenuta organa upravljaju Rimskom državom. Zahvaljujući njima, svi ogranci državne uprave, gledajući pojedinačno, toliko su pravedno i pravilno uređeni i regulisani da čak ni Rimljanin ne bi mogao sa potpunom sigurnošću reći da li je rimsko uređenje aristokratsko, demokratsko ili monarhijsko. Tome se ne treba čuditi. Naime, ako se posmatraju samo konzulska ovlaštenja, izgleda kao da je Rimska Država prava monarhija i kraljevina. Uzme li se u razmatranje vlast Senata, čini se da imamo posla sa aristokratskom republikom, a usredsredimo li se na moć naroda, reći ćemo da je, nesumnjivo, rimski ustav demokratski. Krenemo li redom, konzuli, Senat i narod oduvijek su, pa i sada, izuzev malih promjena, imali sljedeća ovlaštenja.”)

Od drugih grčkih povjesničara iz helenističkog razdoblja najvažniji je Posejdonije iz sirijske Apameje (Ποσειδώνιος; 135 – cc 51. god. p. n.e.), koji je napisao historijsko djelo isto pod nazivom "Historije", koje se nastavlja na Polibijeve "Historije" pa prati dešavanja sve do vremena Sule. Izuzev pojedinih fragmenata dostupne kod drugih autora, "Historije" od Posejdonija nisu sačuvane, iako su bile dobro poznate u tadašnjem grčko – rimskom svijetu i korištene od drugih pisaca. Sudeći po tim fragmentima, Posejdonije je pristaša rimske nobilske elite. Inače, Posejdonije je bio i učenjak, znanstvenik, stoički filozof, astronom, geolog, historičar, etnolog, geograf, poličar u pravom smislu jedna svestrana tipična za helenističko doba.

Marko Tulije Ciceron

Cedant arma togae!

("Neka se oružje povuče pred togom") - u smislu da se vojna vlast mora potčiniti civilnoj vlasti.

Opus Cicerona (*Marcus Tullius Cicero* 3. I. 106 – 7. XII. 43 god. p. n. e.) ima veliko značenje ne samo za izučavanje rimske historije, nego ima iznimnu vrijednost po kulturu cjelokupnog čovječanstva. Iako Ciceron nije napisao neko posebno djelo historiografske prirode, iza sebe je ostavio toliko napisanog korisnog i upotrebljivog materijala da je za izučavanje rimske historije nemoguće zaobići njegov opus. Ciceron je bio veliki rimski državnik (senator, konzul i prokonzul), advokat, filozof, politički teoretičar, lingvista, zakonodavac i skriboman u pravom smislu riječi, a pokušao se istaknuti i kao vojskovođa u Kilikiji. Ciceron je odigrao izvanredno značajnu ulogu i u razvoju kulture i ne govori se uzalud o Ciceronovoj epohi i čak o Ciceronovoj kulturi. Još za Ciceronovog života njegovi govori, rasprave i pisma smatrani su za priznate uzore latinske proze. Svojim filozofskim djelima on je doprinio širenju helenističkih filozofskih sustava. Iako nije bio originalan filozof, Ciceron je bio sjajan popularizator grčkih i helenističkih filozofskih sustava. Osobito značenje imale su njegove filozofske rasprave za utvrđivanje latinske filozofske terminologije, koja je do tog vremena bila neizgrađena. U njegovim političkim raspravama zrcalili su se ideali senatorske elite, a njegova prepiska, koja je dugo vremena smatrana obrascem epistolarnog stila, uvodi nas u svakodnevni život najviših krugova rimskog društva.

Porijeklom je iz italskog grada Arpina. Ciceron je bio snažna politička ličnost, istaknuti govornik, jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena. Za sobom je ostavio bogat i

golem opus, koji je na sreću dobrim dijelom sačuvan (zahvaljujući tome što je od rane Crkve bio proglašen “pravednim paganinom”, pa su radi toga mnogi njegovi radovi bili vrijedni spašavanja). Najveći dio opusa pripada govorima, od kojih je 88 evidentirano, a 52 su sačuvana.

Sudsko – advokatski govori: *Pro Quinctio* (81. god. p. n. e.); *Pro Roscio Amerino* (80. god. p. n. e.); *Pro Q. Roscio Comoedo* (77. god. p. n. e.); *Divinatio in Caecilium* (70. god. p. n. e.); *In Verrem* (70. god. p. n. e.); *Pro Tullio* (71. god. p. n. e.); *Pro Fonteio* (69. god. p. n. e.); *Pro Caecina* (69. god. p. n. e.); *Pro Cluentio* (66. god. p. n. e.); *Pro Rabirio Perduellionis Reo* (63. god. p. n. e.); *Pro Murena* (63. god. p. n. e.); *Pro Sulla* (62. god. p. n. e.); *Pro Archia Poeta* (62. god. p. n. e.); *Pro Antonio* (59. god. p. n. e., ili je potpuno izgubljen ili nije nikad napisan); *Pro Flacco* (59. god. p. n. e.); *Pro Sestio* (56. god. p. n. e.); *In Vatinium testem* (56. god. p. n. e.); *Pro Caelio* (56. god. p. n. e.); *Pro Balbo* (56. god. p. n. e.); *Pro Plancio* (54. god. p. n. e.); *Pro Rabirio Postumo* (54. god. p. n. e.)

Politički govori: *Pro Lege Manilia or De Imperio Cn. Pompei* (66. god. p. n. e.); *De Lege Agraria contra Rullum* (63. god. p. n. e.); *In Catilinam I-IV* (63. god. p. n. e.); *Pro Flacco* (59. god. p. n. e.); *Post Reditum in Quirites* (57. god. p. n. e.); *Post Reditum in Senatu* (57. god. p. n. e.); *De Domo Sua* (57. god. p. n. e.); *De Haruspicum Responsis* (57. god. p. n. e.); *De Provinciis Consularibus* (56. god. p. n. e.); *In Pisonem* (55. god. p. n. e.); *Pro Milone* (52. god. p. n. e.; smatra se najboljim govorom, ali ga nije uspio održati zbog prevelike galame Klodijevih pristalica); *Pro Marcello* (46. god. p. n. e.); *Pro Ligario* (46. god. p. n. e.); *Pro Rege Deiotaro* (46. god. p. n. e.); *Philippicae I–XIV* (44. god. p. n. e.)

Pored govora, Ciceron je ostavio i veliki broj djela političke, retorske, filozofske i teorijske prirode. Retorska i politička djela: *De Inventione* (84. god. p. n. e.); *De Oratore ad Quintum fratrem libri tres* (55. god. p. n. e.); *De Partitionibus Oratoriae* (54. god. p. n. e.); *De Optimo Genere Oratorum* (52. god. p. n. e.); *De Re Publica* (51. god. p. n. e.; u ovom djelu se dokazuje historijsko – filozofski temelj rimskog ustavnog uređenja. Ovo djelo je bilo vrlo popularno); *Paradoxa Stoicorum* (46. god. p. n. e.); *Brutus* (46. god. p. n. e.); *Orator ad M. Brutum* (46. god. p. n. e.); *De Fato* (45. god. p. n. e.); *Topica* (44. god. p. n. e.); *De Legibus*; *De Consulatu Suo* (epska poezija – sačuvani samo fragmenti); *De temporibus suis* (epska autobiografska poezija)

Filozofska djela: *Hortensius* (45. god. p. n. e.); *Lucullus or Academica Priora, liber II* (45. god. p. n. e.); *Academica Posteriora* (45. god. p. n. e.); *Consolatio* (45. god. p. n. e.); *De Finibus Bonorum et Malorum* (45. god. p. n. e.); *Tusculanae Quaestiones* (45. god. p. n. e.); *De Natura Deorum* (45. god. p. n. e.); *De Divinatione* (45. god. p. n. e.); *Cato Maior de Senectute* (44. god. p. n. e.); *Laelius de Amicitia* (44. god. p. n. e.); *De Officiis* (44. god. p. n. e.)

Djela koja se pripisuju Ciceronu, ali čije je stvarno autorstvo nepouzdano i nepoznato: *Rhetorica ad Herennium* (kraj 2. decenije I. st. p. n. e. autor je neki promarijevac i popular, koji je simpatizirao plebejskog tribuna Publija Sulpicija Rufa (*Publius Sulpicius Rufus*). Možda je riječ o izvjesnom Publiju Kanutiju / *Publius Canutius. Commentariolum Petitionis* (4. decenija I. st. p. n. e.) se pripisuje Ciceronovom bratu Kvintu.

Ciceron je u latinsku književnost uveo i formu objavljivanja dotjeranih govora sa sudskih rasprava, što se vrlo brzo raširilo u tadašnjem Rimu i što je nastavilo praksu koja je nastala u Ateni klasičnog doba. Ciceron je bio nesumnjivo najveći advokat svih vremena, iako nije bio pravi teoretičar prava (to je činio ukoliko mu je to trebalo u advokatskoj praksi = *de iure civili in artem redigendo*). Kao govornik Ciceron je imao sva potrebna svojstva i vrline, kao što su gibkost duha, živahnu maštu, neobičan dar za oblik, neiscrpno obilje riječi, dobro pamćenje, dosjetljivost sa sposobnošću ironiziranja, jak glas, kao i dostojanstveno i staloženo držanje. Više se držao činjenica i njihovog hladnog iznošenja, nego što bi upadao u vatru i oduševljenje. Sačuvano je i oko 800 pisama koja je Ciceron napisao, ali i oko 100 koje su druge osobe poslale njemu (*Epistulae ad Atticum; Epistulae ad Quintum Fratrem; Epistulae ad Brutum; Epistulae ad Familiares*). Inače pisma su vrlo važan segment izučavanja historije druge polovice Kasne Republike, jer je tada bilo uobičajeno da se često i naširoko dopisuju prijatelji i saveznici i da u tim pismima raspravljaju o bitnim pitanjima rimske politike i društva. Mnogobrojne Ciceronove rasprave važne su za proučavanje povijesti kulture. U njima Ciceron obrađuje najraznovrsnija ideološka pitanja (pitanja filozofije, religije, prava, etike i politike).

Sve to daje obiman materijal za političku, socijalnu i kulturnu historiju Rima sa samoga kraja republikanskog razdoblja, pa se Ciceron može smatrati tvorcem književnog latinskog jezika. Značenje Ciceronovih pisama sastoji se još i u tome što nam ona omogućuju točno datiranje nekih događaja, a Kornelije Nepot (biograf Ciceronovog prijatelja Tita Pomponija Atika, kome je i najviše bilo upućeno pisama) je primijetio da Ciceronova pisma sadrže tako obilje detalja da čitalac tih pisama ima malu potrebu za historiju toga perioda. Međutim, moramo istovremeno voditi računa o subjektivnom karakteru Ciceronovih sudova. On je sudjelovao u najvažnijim političkim događajima i bio je aktivni pristalica, pa i jedan od glavnih predstavnika stranke optimata. Posebno se istakao za vrijeme svoga konzulata 63. god. p. n. e. kada je uspješno spriječio realizaciju Katilinine zavjere. Na samom početku III. građanskog rata, Ciceron je započeo jednu vrlo žestoku kampanju protiv Marka Antonija. Ciceron je često precjenjivao i svoju ulogu, u tadašnjim pokušajima očuvanja vlasti senatorskog republikanskog sustava i 44. god. p. n. e., nakon martovskih ida, je napravio lošu procjenu promoviranja i podržavanja mladoga Oktavijana, budućeg prvog princepsa Augusta. Oktavijan ga nije mogao ili nije želio spasiti od osvete Marka Antonija i njegove supruge Fulvije za vrijeme proskripcija koje su proveli II. triumviri. Ubijen je pri pokušaju bjekstva iz Rima.

Plutarh, Usporedni životopisi, Ciceron, 49: πυνθάνομαι δὲ Καίσαρα χρόνοις πολλοῖς ὕστερον εἰσελθεῖν πρὸς ἕνα τῶν θυγατριδῶν: τὸν δὲ βιβλίον ἔχοντα Κικέρωνος ἐν ταῖς χερσίν ἐκπλαγέντα τῷ ἱματίῳ περικαλύπτειν ἰδόντα δὲ Καίσαρα λαβεῖν καὶ διελθεῖν ἑστῶτα μέρος πολὺ τοῦ βιβλίου, πάλιν δ᾽ ἀποδιδόντα τῷ μειρακίῳ φάναι ‘λόγιος ἀνὴρ, ὦ παῖ, λόγιος καὶ φιλόπατρις.’
(“Doznao /Plutarh op. S.M./ sam da je mnogo vremena kasnije Cezar /misli se na Oktavijana Augusta op. S.M./ ušao ka jednom od sinova svoje kćeri /Julije Starije op. S.M./, a dječak kako je u rukama imao Ciceronovu knjigu, prepavši se, pokuša je sakriti pod svoju tuniku, ali Cezar /Oktavijan August op. S.M./, vidjevši to, uzeo je, kažu, knjigu i stojeći pročitao veliki dio nje i vraćajući je dječaku rekao je: “Učen čovjek, dijete moje, učen i patriota”).

Ciceronov prijatelj Atik je isto pisao historijska djela, pa je u svojim “Analima” (nažalost izgubljenim) ostavio sinkronističnu tabelu o dužnosnicima Rimske države. Uz Atiku, u bližem odnosu sa Ciceronom su bili i njegov brat Kvint i oslobođenik Tiron. Kvint se bavio historijom i pisanjem ljetopisa, tragedija koje je prevodio i sa grčkog. Marko Tulije Tiron je opisao Ciceronov život, sabrao njegove govore i pisma, pa ih izdao. Tiron je i sam pisao i to djela gramatičkog sadržaja, a znamenit je kao izumitelj stenografije (*notae Tironianae*). Ciceronov prijatelj je bio i kasnorepublikanski veliki učenjak Publije Nigidije Figul (*Publius Nigidius Figulus*, živio cc. 98 – 45. god. p. n. e.). Od njegovih mnogobrojnih djela (npr. *Commentarii grammatici* u najmanje 29 knjiga, *De Diis, De augurio private, De extis, De somniis*) sačuvani su samo oskudni fragmenti.

Gaj Julije Cezar

Od memoarske literature, koja je bila raširena pred kraj Republike, iznimnu vrijednost imaju djela Gaja Julija Cezara (*Caius Iulius Caesar* 100 – 44 god. p. n. e.), govornika, političara, vojskovođe, državnika i vizionara. Gaj Julije Cezar je pripadao istaknutom patricijskom gensu koje je tvrdilo da vodi porijeklo direktno od Askanija/Jula, sina Eneje. Julije Cezar je po familijarnom porijeklu pripadao popularima i uspio je kao novi popularski vođa da obnovi stranku nakon što je skoro uništena u I. građanskom ratu. Riječ je o jednom od najobrazovanijih ljudi epohe. Uspio je da sa optimatskim disidentima Krasom i Pompejem stvori koaliciju pod nazivom I. triumvirat. Nakon pobjede u galskim ratovima, započeo je II. građanski rat protiv optimatske frakcije kojoj se vratio Pompej. Nakon pobjede u građanskom ratu postao je neosporni vladar Republike, i započeo je sa provođenjem obimnih reformi. Zbog sve veće autokratskog načina upravljanja, popularski nezadovoljnici su se ujedinili sa preostalim optimatima

u novu skupinu pod nazivom *Liberatores*, koja je i izvršila atentat na Julija Cezara na martovske ide 44. god. p. n. e.

Gaj Julije Cezar je napisao "Bilješke o Galskom ratu" (*Commentarii de Bello Gallico*) i "Bilješke o građanskom ratu" (*Commentarii de Bello Gallico*). Prvo Cezarovo djelo ima tendenciju opravdavanja akcije u Galiji tj. napad na Gale, njihovo podčinjavanje Rimu i povećanje vojske kao nužnu neizbježnost. U "Bilješkama o građanskom ratu" Cezar dokazuje da je njegov raskid sa Pompejem nastao krivnjom njegovih protivnika, koji su izazvali rat, ali su se pokazali nesposobnim da ga vode. Cezarova djela nastavio je njemu bliski vojskovođa Aul Hircije, koji je napisao posljednju (osmu) knjigu o Galskom ratu i posebno djelo o Aleksandrijskom ratu (*De Bello Alexandrino*). Nama nepoznati sudionik u Cezarovim pohodima opisao je rat u provinciji Africi (*De Bello Africo*) i rat u španskim provincijama (*De Bello Hispaniensi*). Cezar je inače bio svestrana osoba i plodan pisac i nije se samo istakao u historiografiji, nego i u drugim književnim žanrovima. Po stilu je bio vrlo elegantan i elokventan, a jezik mu je promišljen, pravilan, jednostavan i lijep. Cezarovo kazivanje zadivljuje svojom dosljednošću i jasnoćom. Njegovi sudovi o svojim akcijama odlikuju se uzdržanošću, on nigdje ne daje komentare svojih postupaka i mjera o kojima priča. Živom i neusiljenom kazivanju odgovara jednostavan i precizan jezik. Ciceron je smatrao da su Cezarove "Bilješke" prekrasne. Po njegovim riječima, one su lišene umjetničkih ukrasa, kao da su obnažene. Cezar je nesumnjivo i vješt manipulator, te je uspio da u svojim spisima događaje i procese opisuje tako da izgledaju na korist Cezara. Sebe apsolutno ne hvali i izražava se u trećem licu jednine, pa se tako majstorski i prividno drži objektivnosti. Cezar je sve to tako lijepo zapisao da čitatelj mora vjerovati u istinitost njegovih navoda.

Gaj Julije Cezar, Bilješke o Galskom ratu, I, 1 : *Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt.*
("Cijela Galija je podijeljena na tri dijela, jedan naseljavaju Belgi, drugi Akvitani, treći oni koji se u svome sopstvenom jeziku zovu Keltima, na našem Galima. Svi se oni razlikuju jedni od drugih u jeziku, običaju i zakonima.").

Salustije

Pred kraj republikanskog razdoblja napisana su povijesna djela Gaja Salustija Krispa (*Caius Sallustius Crispus* 86 – 34 god. p. n. e). Porijeklom iz italsko - sabinskog grada Amiterna, Salustije je odrastao i živio u turbulentnoj drugoj polovici Kasne Republike,

i bio je osobni svjedok mnogih zbivanja, ali i aktivni učesnik stranačkih sukoba. Salustije je istupao protiv optimatske oligarhije i bio je vatreni pristalica populara, odnosno cezarovaca. Plebejski tribun je bio za 52. god. p. n. e. (tada je podržao procesuiranje Milona), a za kvestora je bio izabran za 55. god. p. n. e. Vodio je raskalašen i razuzdan život, koji se uobičavao tada u višim krugovima rimskog društva. Iako u svome djelovanju nije pokazivao neki moral, Salustija to nije smetalo da u svome pisanom historiografskom opusu glorificira i poziva se na stare ideale, skromnost, hrabrost, odgovornost, krepost i vrline Rimljana iz ranijih epoha. Godine 50. p. n. e. cenzor Apije Klaudije Pulher ga je isključio iz Senata na osnovi navodnog velikog nemorala (moguće ipak da je stvarni razlog bilo njegovo veliko podržavanje Julija Cezara). Iduće godine, Julije Cezar ga je vratio u Senat. Kasnije je Salustije sudjelovao u građanskim ratovima, boreći se na strani Cezara, koji ga je 46. god. p. n. e. imenovao namjesnikom nove provincije *Africa Nova* (prije toga je bio pretor). Tu je Salustije putem iznuđivanja stekao ogroman imetak, koji mu je omogućio da proslavi svoje ime podizanjem veličanstvenog parka (*Horti Sallustiani*) na brdu Kvirinal, u koji je i kasnije ulagao veliki dio bogatstva. Samo je Cezarov utjecaj spriječio da Salustije ne bude osuđen za iznuđivanje i korupciju. Poslije Cezarove smrti Salustije se povukao iz političkog života i bavio isključivo književnošću. Salustije je bio veliki politički protivnik Cicerona i često se sa njim sukobljavao u diskusijama u areni Senata. Zanimljivo je da je Salustije oženio Terenciju, bivšu suprugu Cicerona, nakon što se ovaj od nje razveo. Ugledajući se na Tukidida i Polibija, Salustije je za predmet svojih studija izabrao historijska dešavanja iz bliske prošlosti i koja su direktno bila vezana za stranačke sukobe Kasne Republike. Nama su u cijelosti dostupna samo dva njegova djela: "O Katilininoj uroti" i "Jugurtin rat". Treće Salustijevo djelo nosilo je naslov "Historije" i obuhvaćalo je razdoblje od 78. do 67. g. p. n. e. (bilo je predviđeno da bude nastavak djela Sizene) od njega su nam dostupni samo fragmenti i epitome koje je uradio Julije Eksuperantije (*Iulius Exuperantius*, vjerojatno IV. st. n. e.).

U predgovoru za djelo o Katilini, Salustije piše da je sebi stavio u zadatak "da u odlomcima opiše poduhvate rimskog naroda", jer je njegov duh "slobodan od očekivanja i strahovanja u vezi sa strankama u državi", ali ove Salustijeve izjave ne odgovaraju stvarnosti. Iako se povukao iz politike, on je i dalje ostajao popular i cezarovac. Iako i Salustije nastoji, ugledajući se na Tukidida da bude nepristrasan pa i sam govori da mu je pri pisanju historijskih djela "duh bio slobodan od nade, straha i državnog strančarenja" a niti ga je "suprotna strana u građanskom ratu udaljila od istine", on u svojoj namjeri da bude nepristrasan ne uspijeva. Salustijeva djela ipak predstavljaju apologiju pokreta populara i naročito ličnosti Julija Cezara, i diskreditaciju rimske optimatske stranke i "obijesti nobilitea". Salustije je «Jugurtin rat» stvorio sa intencijom da bude antioptimatsko djelo u kome je želio da na najbolji način oslika korupciju i propadanje Republike koje su izazvali optimati. Njegovo djelo o Katilini imalo je za cilj, da pokaže kako Gaj Julije Cezar nije sudjelovao u Katilininom pokretu. Po Salustijevom mišljenju, sve nevolje rimske države

proizlaze iz pokvarenosti rimske senatorske elite i njene nesposobnosti da upravlja. Zanimljivo je da je Salustije i u prikazu Cicerona i njegovoj ulozi u sprečavanju Katilinine zavjere pokazao da diferencira svoje javno djelovanje i književne opise. Tako je prema Ciceronu u svome pisanom opusu pokazao veliku obzirnost i nepristrasnost.

Salustijev rad se temeljio na vjerodostojnim izvorima. Pored onoga što je sam doživio i saznao, Salustije je uveliko koristio memoarsku literaturu (npr. memoare Sule), Posejdonijeva djela, djela Sizene, Rutilija i Skaura. Političke, vrijednosne, društvene i ekonomske odnose razdoblja koje opisuje odlično predstavlja kroz govore Memija i Marija. Pošto je inače u svojim djelima dao dosta govora, njegova djela su se koristila i u retorskim školama, što je doprinijelo da se iz njegove „Historije" sačuvaju 4 govora i 2 pisma. Salustiju se krivo ili sa pravom pripisuju dva pisma *ad Caesarem senem de Republica*, te *Invectiva Sallustii in Ciceronem* (čemu se priključuje navodni Ciceronov odgovor Salustiju *Ciceronis in Sallustium responsio*). Ova sumnjiva djela su moguće bila proizvod kasnijih retorskih škola.

Salustije je dao žive, ali subjektivne karakteristike povijesnih osoba. U duhu popularnih političkih učenja svoga doba, on je govorio o sretnom životu Rimljana u ranijim razdobljima, o razumnom upravljanju prvih kraljeva, te dužnosnika iz Rane i Srednje Republike. Nažalost, njegovi podaci o ranom Rimu su opterećeni njegovom političkom, popularskom ideologijom.

U istom pravcu govorio je on i o afričkim plemenima, koja ne znaju za kulturu. Salustijeva djela iako izrazito nabijena antioptimatskim sentimentom predstavljaju vrijedno i umjetnički prilično dobro oblikovano štivo. Salustijevi radovi su oslobođeni mitova, nepotvrđenih priča, proročanstava i sličnih besmislica. Dramaturgija njegovih djela je odlično izvedena, tako da čitanje Salustijevih historija nije ni dosadno ni suhoparno, i vrlo je prijemčivo i onim čitaocima koji nisu stručno ni specijalistički obrazovani. Zbog velikog broja umetnutih govora i služenja retorskim metodama u pisanju svojih historijskih djela Salustije u prvi plan ističe psihološki naboj svojih junaka. Salustijeve monografije su prepune filozofskih razmatranja i moralizatorskih osuda dekadencije, ali su one za razliku od Nepotovog djela, uklopljene u umjetničko jedinstvo djela. Način pisanja mu je pragmatičan i retorički, iako u hronologiji ima nekih nedostataka. Jezik koji koristi za opise mu je pravilan i jasan, i kao uzor mu služe klasični grčki pisci, posebno Tukidid (po njegovom primjeru je u svoj opus uvrstio veliki broj govora, preko kojih objašnjava određene procese i pojave). Po Tukididovom stilu, Salustije je nastojao da piše kratko i koncizno, ali je u tome znao i pretjerati pa je u pojedinim slučajevima ostajao nedorečen i pomalo nerazumljiv. U svome opusu se nije libio ni korištenja rijetkih i zastarjelih riječi. Posebno je pokušao da bude nepristrasan kao i njegov uzor, u čemu ga ipak nije uspio dostići. Pored njegovih popularskih sklonosti, koje izbijaju sa vremenom na vrijeme u njegovom opusu, Salustije je ipak i u antici važio kao pouzdan pisac. Tako o njemu

sv. Augustin kaže *Sallustius nobilitate veritatis historicus*, a Isidor *Sallustius auctor certissimus.*

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 1,1: *Omnis homines qui sese student praestare ceteris animalibus summa ope niti decet ne vitam silentio transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit…*1,3: *quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere; 4 nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur..*
("Svi ljudi koji nastoje uzvisiti ostala živa bića, svim se silama moraju truditi da svoj život ne provedu u tišini poput stoke koju je priroda stvorila pognutom i trbuhu poslušnom... i budući da je sam život koji uživamo kratak, sjećanje na sebe učiniti što dužim, jer slava zbog bogatstva i ljepote je prolazna i krhka, dok se vrlina drži slavnom i vječnom").

Kornelije Nepot i Granije Flak

U ovom periodu su svestrano obrazovani Rimljani u okviru jedinstvene grčko – rimske kulture, počeli pisati i opće historije ili historiografska djela koja su se odnosila i na predrimski helenski i helenistički svijet. Ustvari, nigdje se latinska i grčka književnost (historiografija je u antici smatrana književnošću) nisu tako preplitale kao u historiografiji druge polovice Kasne Republike, kada je konačno bila oblikovana jedinstvena helensko – rimska kultura. Rimska djeca su sada učila ne samo rimsku, nego i helensku historiju. Ova znanost više nije bila lokalna "nacionalna", nego opća. Kornelije Nepot (*Cornelius Nepos* cc 99 – 24. god. p. n. e.) iz cisalpinskog grada Ticina (preciznije iz sela *Hostilia*, nedaleko od Verone) je napisao u više radova biografije znamenitih ljudi, uključujući i mnoge iz predrimskog grčkog i helenističkog doba, pa i Kartaginjane. Njegovi veći i značajniji biografski radovi su bili: a) *Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium;* b) *De Historicis;* c) *De viris illustribus*. Od njegovih biografija naročiti značaj imaju one Hamilkara, Hanibala, Katona Starijeg i Atika. Nažalost, nisu dostupna ostala njegova djela: "Životopis Katona Starijeg", *De Vita Ciceronis, Epistulae ad Ciceronem,* "Kronika" (opća historija u 3 knjige) i *Exemplorum libri* u najmanje 5 knjiga (koja je govorila o jednostavnosti i kreposti života starog Rima), a pisao je pjesme, moguće je da napisao i "Život Diona" i možda se bavio i zemljopisom. Nepot nije bio baš kritički historičar, pa ga Kvintilijan ne navodi među historičarima, a Plinije Starije ga kritizira zbog lakovjernosti. Međutim, njegova djela su bila vrlo čitljiva i pregledna, pa su se koristila u obrazovanju rimske djece. Zanimljivo je da je u kasnoj antici gramatičar Emilije Prob (*Aemilius Probus*), Nepotov rad pretvorio u svoj i da se tada pojavljuje pod

nazivom *Excellentium Imperatorum Vitae* (riječ je o biografijama grčkih, helenističkih i kartaginskih kraljeva, političara i vojskovođa). Nepot je dobar dio svoje zrele dobi proveo u Rimu, a bio je prijatelj svoga zemljaka Katula (koji mu je posvetio pjesme), Cicerona i Tita Pomponija Atika.

U cezarovskom i ranoaugustovskom periodu je djelovao i antikvar, učenjak u pravu i religiji i enciklopedista Granije Flak / *Granius Flaccus*. Njegovo djelo *De indigitamentis* ("O oblicima obraćanja" religijsko – kultne naravi) je poznato samo preko citiranja kod kasnijih autora. Granije je inače bio značajan jurista u ovom periodu i u Digestama Justinijanovog Kodeksa se spominje da je bio pisac djela o *ius Papirianum*, koji se pripisuje pontifeksu Papiriju iz VI. st. p. n. e. (odnosi se na zakone kraljeva: *leges regiae*, koji su bili sveti i koji su zahtijevali znanje zapisa pontifika).

Tit Lukrecije Kar

U drugom periodu Kasne Republike nastalo je jedno vanredno kvalitetno djelo sa polja filozofije, a koje je gotovo u cjelosti poznato i dostupno. Tit Lukrecije Kar (*Titus Lucretius Carus*, cc. 15. X. 99. – cc. 55. god. p. n. e.) je bio rimski pjesnik i filozof, čije je jedino poznato djelo didaktička filozofska poema *De rerum natura* ("O prirodi stvari") o epikurejskoj filozofskoj misli, uključujući i atomizami psihologiju. O samome Lukreciju Karu se vrlo malo zna i jedino za što se može pouzdano tvrditi jeste da je bio odlično obrazovan i iznimno educiran u klasičnoj literaturi i filozofiji i da se kretao među tadašnjom rimskom elitom. On je nesumnjivo osobno poznavao mnoge tada poznate i ugledne pojedince, kao npr. Cicerona. Sama poema je bila napisana u čak 7400 heksametara i podijeljena je u šest knjiga. U svome djelu Lukrecije Kar je zastupao i dokazivao tezu o progresivnom napretku čovječanstva, tehnologije, načina života, kulture, misli, politike. Lukrecije je bio i prvi koji je postavio tezu o sukcesivnom korištenju prvo drveta i kamena, zatim bakra i bronze, i na kraju željeza, čime se može smatrati i utemeljiteljem periodizacije na kameno doba, bakarno doba, brončano doba i željezno doba. Lukrecija poema se može smatrati i nekom studijom proto-evolucionizma, jer je Lukrecijev genijalni stvaralački um vjerovao da priroda "eksperimentira" i da oni organizmi koji se najbolje adoptiraju svome okruženju imaju najbolje šanse za preživljavanje. *De rerum natura* je bilo glavno djelo za propagiranje epikurejstva među Rimljanima, Italicima i onima koji su se koristili latinskim jezikom. Lukrecijeva poema je imalo značajan utjecaj na kasnije pjesnike iz augustovskog perioda, posebno na Vergilija i Horacija. Iako je bilo dosta utjecajno i korišteno u epohi klasične civilizacije, u srednjem vijeku je nestalo sve do 1417. god. kada ga je Poggio Bracciolini pronašao u jednom njemačkom samostanu.

Nakon toga je *De rerum natura* povratila svoj utjecaj, pa je imala bitnu ulogu u razvoju atomizma i to ne samo u okvirima filozofije.

Mutat enim mundi naturam totius aetas,
ex alioque alius status excipere omnia debet;
nec manet ulla sui similis res;
omnia migrant,
omnia comutat Natura, et vertere cogit.

("Vrijeme mijenja lice ovog svijeta,
te prvo stanje stvari drugo nasljeđuje:
nijedno biće ne ostaje uvijek isto,
jer sve nam o promjenama govori,
jer sve priroda izmjenjuje te mnoge preobrazbe ona tvori.").

Nove tendencije historiografije sa vladavinom Oktavijana Augusta, uvođenjem augustovskog režima i Principata

Već u vrijeme III. građanskog rata, paralelno sa učvršćivanjem svoje vlasti prvo u Italiji, a zatim i u zapadnim provincijama, Oktavijan i njegovo neposredno suradničko okruženje su promovirali politiku antikvarskih istraživanja rimsko – italske drevnosti. Temeljna ideološka intencija uspostave augustovskog Principata, nakon konačne pobjede u III. građanskom ratu i osvajanja egipatske Aleksandrije je bila restauracija starih vrijednosti, tradicija, vjerovanja, religije, morala, načina života, obnova stare “Republike”, ali u novom političkom ruhu. Glavne motivacije ovakve konzervativne politike i uzdizanja Italije kao neke posebnosti (metropole Carstva) su bili nastojanje postizanja kompromisa sa starom rimskom elitom, stabiliziranje Države i njenih starih institucija i “dovođenje u red” rimskog naroda nakon stoljeća dezorganizacije, stranačkih sukoba i građanskih ratova.

Sudeći po do sada poznatoj i obrađenoj izvornoj građi, sve do samoga kraja stare Republike, još uvijek ne egzistira oficijelna “priča” o *origines*. Vjerojatno su do tada kružile najrazličitije verzije, više – manje modificirane i prilagođavane tadašnjim potrebama, o tom najranijem razdoblju rimske povijesti. Sa uspostavom augustovskog režima se sve mijenja, a *origines* postaju i sastavni ideologije principata. Tako se sada pojavljuje i niz vrijednih djela (antikvarske, historiografske, epske, mitološke naravi) i na latinskom i na grčkom jeziku sa jasnijim sintezama početaka rimskog svijeta.

Marko Terencije Varon

Na polju svestranih znanstvenih istraživanja Kasne Republike najzanimljivija i najvažnija osoba je bio erudita, znanstvenik, logistorik, skriboman, političar i knjižničar Marko Terencije Varon (*Marcus Terentius Varro,* zvan i *Varro Reatinus* – kako bi se razlikovao od Varona Atacina/*Varro Atacinus*; živio 116. – 27. god. p. n. e.), rodom iz sabinskog grada *Reate*. Varon je moguće rođen u viteškoj familiji. On je bio jedan od najplodnijih pisaca antičkog svijeta, sa svestranim i raznolikim znanstvenim i književnim interesovanjem. Varon je uvijek ostao vezan za svoje korijene oko Reate, gdje je posjedovao veliko imanje sve do svoje starosti. Varon je pripadao tradicionalističkoj frakciji optimatske stranke i obnašao je čitav niz javnih funkcija (plebejski tribun, kvestor, kurulni edil i pretor), tako ušavši u senatorski rang. On je bio i član Komisije Dvadestorice koji su trebali provesti agrarni zakon (sa naseljavanjem Kapue i Kampanije) koji je donio Julije Cezar. Za vrijeme II. rimskog građanskog rata Varon je zapovijedao sa pompejevsko – tradicionalističkim snagama u Hispaniji. Uprkos tome što je bio na poraženoj strani, Varon je čak dva put bio amnestiran od Cezara (prije i poslije bitke kod Farsale). Kasnije je Cezar 47. god. p. n. e. imenovao Varona za upravitelja javne biblioteke. Nakon martovskih ida i uspostave II. triumvirata, Marko Antonije je Varona stavio na liste proskribiranih. Uslijed toga je Varon izgubio veći dio imovine, kao i svoju biblioteku. Ipak je nakon razlaza Marka Antonija sa rimskim establishmentom i pored svojih tradicionalističko – republikanskih uvjerenja Varon našao podršku kod Oktavijana Augusta. Prvi rimski princeps je omogućio Varonu da se posveti nauci, studijama i pisanju, sve do svoje smrti. Varon je inače svoj znanstveni i spisateljski rad započeo još znatno ranije od vremena kada se Oktavijan pojavio na političkoj pozornici Rimske države. On je već bio poznat po tome i u vremenima prvih triumvira, II. građanskog rata i samovlasti Julija Cezara.

Varon je spadao u red ubjedljivo najobrazovanijih ljudi ne samo tadašnjeg svijeta, nego općenito u historiji čovječanstva. Bio je student kod tada čuvenog filologa Lucija Elija Stila (*Lucius Aelius Stilo*), a kasnije je nastavio studije u Atenskoj Akademiji i to kod filozofa Antioha iz Askalona. Kvintilijan je u svojim *Institutio Oratoria* Varona nazvao najučenijem Rimljaninom, dok je njegovo opsežno djelo citirano i korišteno od niza antičkih autora i znanstvenika (Ciceron, Vergilije, Plinije Stariji, Kolumela, Aul Gelije, Augustin i Vitruvije koji mu odaje priznanje). Varon je bio vrlo plodan pisac i njegov opus obuhvata više od 74 rada (u 620 knjiga), u velikoj većini na latinskom jeziku, koja obrađuju najrazličitije teme. Nažalost, taj golemi opus je vrlo slabo dostupan i to samo jedan rad u potpunosti (*Rerum rusticarum libri III*), jedan u dijelovima (*De lingua latina libri XXV*, od kojih je sačuvano samo 6 knjiga), a ostali u fragmentima, većinom u Gelijevima *Noctes Atticae.* Poznati izgubljeni radovi su: *Saturarum Menippearum libri CL or Menippean Satires, Antiquitates rerum humanarum et divinarum libri XLI, Logistoricon libri LXXVI, Hebdomades vel de*

imaginibus, Disciplinarum libri IX, De rebus urbanis libri III, De gente populi Romani libri IIII, De sua vita libri III, De familiis troianis, De Antiquitate Litterarum libri II (jedan od ranih Varonovih radova, koji je posvećen tragičnom pjesniku Luciju Aciju / *Lucius Accius*), *De Origine Linguae Latinae libri III* (posvećeno Pompeju), Περί Χαρακτήρων, *Quaestiones Plautinae libri V* (sadržava interpretacije drevnih riječi nađenih u komedijama od Plauta), *De Similitudine Verborum libri III, De Utilitate Sermonis libri IIII, De Sermone Latino libri V* (?), *De philosophia.*

Varon je veliki dio svojih radova posvetio latinskom jeziku, njegovoj gramatici i pravopisu, te se i on može uz Cicerona smatrati osobom koja je standardizirala latinski književni jezik. Jedno od vrijednih Varonovih djela je i *Disciplinarum libri IX,* enciklopedija koja je upotrebljavala tzv. “slobodne vještine“ (a*rtes liberales*) kao načela organiziranja studija i nauke. Varon identificira 9 takvih “slobodnih vještina“: gramatiku, retoriku, logiku, aritmetiku, geometriju, astronomiju, muzičku teoriju, medicinu i arhitekturu. Ove Varonove “slobodne vještine“ su poslužile kao osnova za kasnije autore koji su definirali 7 klasičnih “slobodnih vještina mediavelnih škola i studija“. Prva knjiga, ove vrlo korištene enciklopedije, se bavila gramatikom. Varonova enciklopedija je poslužila kao model za kasnije enciklopediste, posebno Plinija Starijeg. Naročito značenje za rimsku antikvarsku znanost je imalo njegovo djelo koje je nosilo naslov *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* ("Starine ljudskih i božanskih stvari"). Nažalost, to djelo nije dostupno, ali ga drugi pisci često spominju. Varonovo djelo predstavljalo je kompilaciju, ali ona je sadržavala priličan broj važnih i interesantnih podataka iz drevnog doba Rima i njegovih institucija i načina života. Neka djelomična pitanja Varon je i sam pokušao ispitati.

Varon nije bio cjepidlaka u stilskom pisanju, a rado je upotrebljavao i humor. Kao uzor za ozbiljne znanstvene i stručne rasprave služio mu je Herakleid iz crnomorske Herakleje (koji je umro oko 300 god. p. n. e.), a za satire Menip iz Gadare u Siriji (živio sredinom III. st. p. n. e.). Taj je njegov izbor karakterističan za doba u kojem su nestajale sve ranije vrijednosne i moralne skrupule i norme rimsko – italskog društva. Herakleid je mnogo citao i mnogo znao, te bio ugodan pisac, ali ne i filozof. Ni Menip nije bio filozof, već mudrac, a kao zastupnik Diogenove kiničke filozofije ostale filozofe izvrgava ruglu. Menipu od čestita života na zemlji i na nebu nema ništa većega ni boljega, a ništa taštijeg od prepirki među mudracima. Za to kaže Varon, da se možeš filozofiju naučiti tako brzo, kao što rob kruh peći. Ništa, veli na drugom mjestu, nije još nijedan bolesnik tako ludo sanjao, da toga ne bi bio već koji filozof učio.

Iako su mu stranci uzori, Varon ipak nastoji svuda samostalno, a osobito rodoljubivo obraditi gradivo, koje uzima najradije iz rimskoga života i rimskih odnosa. Na osnovu sačuvanih fragmenata možemo reći da su one imale određene političke i didaktičke ciljeve. Na primjer, besplodnim filozofskim rezoniranjima stavljana je nasuprot rimska

životna mudrost. Tako je on u satirama i sadržajem i oblikom originalan i različit od Menipa koji nije miješao stihove sa prozom, kao što je to radio Varon. Nazivi Varonovih satira (“Herkulovi stubovi ili o slavi“, “Lonac nađe svoj poklopac, ili o dužnosti supruga“, “Vrč ima svoju mjeru, ili o pijančevanju“, “Seran ili o izborima“, “Pasji retor, pasji vitez, pasji vodopija“, “Herkul Sokratik“, “Poludrugi Odisej“, “Čovjek od 60 godina“) mnogo govore o njegovim ciljevima vezanim za pisanje i objavljivanje satira. Neke satire su napisane po Diogenovoj kiničkoj filozofiji. U tim satirama Varon ismijava pokvarenost tadašnjih Rimljana, a hvali starije generacije i njihove vrijednosti i moral. Prije su žene bile kod kuće, pa su plele, tkale i kuhale, a u Varonovo doba se samo kite nakitom i uvijek su u pokretu. Nekada su djeca bila radost i ponos kuće i domaćinstva, a sada odgovara žena da više voli tri puta poći u bitku, nego roditi. Nekada je otac opraštao sinu, a sada sin oprašta ocu, a ima slučajeva kada se i otrov upotrijebi. Po Varonu se mladi psi bolje i razumnije odgajaju u kasnorepublikansko doba nego djeca. Izbori služe kako bi se zarađivalo, a parnice su zlatni rudnici za porotnike. Nekada su kukavice prodavali u robove, a sada ih cenzor nekažnjeno pušta, pa ga za to još i hvale. Po Varonu sve su krijeposti i vrline nestale.

Zanimljive su mnoge Varonove opaske, koje pokazuju njegovu izrazitu oštroumnost i intelektualnu snagu. Tako je primijetio i objašnjavao neke pojave koje bi odgovarale današnjoj mikrobiologiji i epidemiologiji. Varon je upozoravao svoje suvremenike da izbjegavaju močvare i bare, jer takva područja hrane i uzgajaju izvjesna bića koja se ne mogu vidjeti golim okom, nego se kreću kroz zrak i ulaze u tijelo kroz usta i nos i uzrokuju ozbiljne bolesti (izgleda kao da je teorijski shvatio postojanje bakterija, virusa i drugih mikroskopskih parazita). Varon je u znanosti poznat i kao osoba koja je ustanovila Varonovu kronologiju Rimske Države. Riječ je o pokušaju da se odredi precizna godina za godinom kronologija rimske historije do njegovog doba. Varonova kronologija je bazirana na tradicionalnim spiskovima konzula Republike, a tamo gdje su se pojavljivale “konzulske lakune“ Varon ih je popunjavao sa diktatorskim i anarhijskim godinama. Iako je u određenim pogledima (posebno što se tiče najranijih razdoblja) kronologija pogrešna, ona je ipak postala općeprihvaćena standardna rimska kronologija. Razlog za to leži i u činjenici da je u svome velikom dijelu ona bila ispisana na Augustovom slavoluku. Iako slavoluk više ne stoji, veliki dio njegove kronologije je sačuvan pod imenom *Fasti Capitolini*. Po Varonovoj kronologiji 1. godina od osnivanja (kratica AVC = *Ab urbe condita*) Grada je 3. godina šeste Olimpijade, odnosno 754/753. god. p. n. e., dok je prva godina Republike bila 245. godina AVC = 510/509. god. p. n. e. Varon je prvi uveo u književnost biografski žanr. On je dao oko 700 skica biografija istaknutih Rimljana i Grka (*Imagines*).

Potrebno je napomenuti da kognomen *Varro* ustvari pripada ilirskoj onomastici (ime je evidentirano i na dezitijatskom području), ali naš Varon nije ilirskog podrijetla, nego je to postao naziv jednog od ogranaka roda Terencija, nakon što je jedan njegov član u dvoboju ubio ilirskog neprijatelja po imenu *Varro*, za vrijeme I. ilirskog rata 229-228. god. p. n. e. Inače Varon je pisao i o ilirskim zemljama.

Varon, O seoskom gospodarstvu, I, 17–18: *De fundi quattuor partibus, quae cum solo haerent, et alteris quattuor, quae extra fundum sunt et ad culturam pertinent, dixi. Nunc dicam, agri quibus rebus colantur. Quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in quo sunt plaustra. Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie, aut mercennariis, cum conducticiis liberorum operis res maiores, ut vindemias ac faenisicia, administrant, iique quos obaerarios nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et in Illyrico complures. De quibus universis hoc dico, gravia loca utilius esse mercennariis colere quam servis, et in salubribus quoque locis opera rustica maiora, ut sunt in condendis fructibus vindemiae aut messis. De iis, cuius modi esse oporteat, Cassius scribit haec: operarios parandos esse, qui laborem ferre possint, ne minores annorum XXII et ad agri culturam dociles. Eam coniecturam fieri posse ex aliarum rerum imperatis, et in eo eorum e noviciis requisitione,*[17] *ad priorem dominum quid factitarint.*

Mancipia esse oportere neque formidulosa neque animosa. Qui praesint esse oportere, qui litteris atque aliqua sint humanitate imbuti, frugi, aetate maiore quam operarios, quos dixi. Facilius enim iis quam qui minore natu sunt dicto audientes. Praeterea potissimum eos praeesse oportere, qui periti sint rerum rusticarum. Non solum enim debere imperare, sed etiam facere, ut facientem imitetur et ut animadvertat eum cum causa sibi praeesse, quod scientia praestet.Neque illis concedendum ita imperare, ut verberibus coerceant potius quam verbis, si modo idem efficere possis. Neque eiusdem nationis plures parandos esse; ex eo enim potissimum solere offensiones domesticas fieri. Praefectos alacriores faciendum praemiis dandaque opera ut habeant peculium et coniunctas conservas, e quibus habeant filios. Eo enim fiunt firmiores ac coniunctiores fundo. Itaque propter has cognationes Epiroticae familiae sunt illustriores ac cariores. Inliciendam voluntatem praefectorum honore aliquo habendo, et de operariis qui praestabunt alios, communicandum quoque cum his, quae facienda sint opera, quod, ita cum fit, minus se putant despici atque aliquo numero haberi a domino. Studiosiores ad opus fieri liberalius tractando aut cibariis aut vestitu largiore aut remissione operis concessioneve, ut peculiare aliquid in fundo pascere liceat, huiusce modi rerum aliis, ut quibus quid gravius sit imperatum aut animadversum qui, consolan De familia Cato derigit ad duas metas, ad certum modum agri et genus sationis, scribens de olivetis et vineis ut duas formulas: unam, in qua praecipit, quo modo olivetum agri iugera CCXL instruere oporteat. Dicit enim in eo modo

haec mancipia XIII habenda, vilicum, vilicam, operarios V, bubulcos III, asinarium I, subulcum I, opilionem I. Alteram formulam scribit de vinearum iugeribus C, ut dicat haberi oportere haec XV mancipia, vilicum, vilicam, operarios X, bubulcum, asinarium, subulcum. Saserna scribit satis esse ad iugera VIII hominem unum; ea debere eum confodere diebus XLV, tametsi quaternis operis singula iugera possit; sed relinquere se operas XIII valetudini, tempestati, inertiae, indiligentiae. do eorum restituat voluntatem ac benevolentiam in dominum.

(„Sada ću raspravljati o četiri podjele imanja koje se tiču zemljišta, i o sljedeće četiri koje se tiču obrade zemlje. Sada ću se baviti sredstvima kojima se obrađuje zemlja. Neki dijele ova /sredstva op. S. M./ u dva dijela: ljude i onu pomoć ljudima bez koje se ne može obrađivati. Drugi dijele u tri /dijela op. S. M./: oruđa koja govore, na oruđa koja ispuštaju neartikulirane glasove i nijema oruđa. Oruđa koja govore obuhvaćaju robove, koja ispuštaju neartikulirane glasove /obuhvataju op. S.M./ stoku i koja su nijema /obuhvataju op. S. M./ zaprežna kola. Sva se poljoprivreda održava uz pomoć ljudi, robova ili slobodnjaka ili i pomoću i jednih i drugih. Od slobodnjaka, kada oni obrađuju zemlju za sebe, kao što to čine mnogi siromašni ljudi uz pomoć svoje familije, ili unajmljenih radnika, kada se izvode teži radovi na imanju, kao što su berba ili skupljanje sijena izvode se unajmljivanjem slobodnjaka i od onih koje naš narod zove *obaerarii,* i kojih ima još uvijek mnogo u Aziji, Egiptu i Iliriku. Što se tiče ovih /slobodnjaka op. S. M./ općenito, ovo je moje mišljenje. Profitabilnije je da se na nezdravim mjestima radi sa unajmljenim radnicima nego sa robovima. I čak je na zdravijim mjestima profitabilnije da se tako izvode teški poljoprivredni radovi, kao što je skupljanje proizvoda u berbi ili žetvi. Što se tiče karaktera takvih /slobodnjaka op. S.M./ zaposlenika Kasije daje ovaj savjet: Takve zaposlenike trebalo bi odabirati jer mogu iznijeti teški posao, i da nisu mlađi od 22 godine i da pokazuju neke sposobnosti za rad na farmi. Vi možete suditi o ovome na način na koji oni izvršavaju njihove druge naloge, a u slučaju novih zaposlenika, pitajući nekoga od njih šta su uobičavali raditi za svoga prethodnog poslodavca.

Robovi ne bi trebali biti ni zaplašeni niti smioni. Oni bi trebali da imaju nekoga iznad sebe /u hijerarhiji op. S. M./ ko zna čitati i pisati i ima nešto obrazovanja, koji je pouzdan i stariji nego služinčad koju sam spominjao, jer će oni imati više poštovanja prema ovima, nego prema onome koji je mlađi. Nadalje, osobito je bitno da nadzornici budu ljudi koji imaju iskustva u poslovima na imanju, jer nadzornik mora ne samo da daje naredbe nego da također uzme učešća u radovima, tako da njegovi podređeni mogu slijediti njegov primjer, a i također da razumiju da postoji dobar razlog zašto im je on nadređeni – tj. činjenica da je nadmoćniji od njih u znanju. Njima nije dozvoljeno da kontroliraju svoje podređene bičevima nego riječima, ako samo mogu postići isti rezultat. Izbjegavati posjedovanje previše robova iste nacije, jer je to plodno tlo za svađe u domaćinstvu. Nadzornici bi morali biti više zainteresirani za nagrade, i mora se pobrinuti

da imaju malo sopstvene imovine i supruge iz reda njihovih sudrugova robova koje će roditi djecu. Ovim načinima oni će biti više stabilniji i više vezani za mjesto. Tako, zbog ovakvih veza, familije robova iz Epira imaju najbolju reputaciju i imaju najvišu cijenu. Dobra volja nadzornika mogla bi biti ostvarena tretiranjem njih sa izvjesnom dozom razumijevanja. Oni od služinčadi koji se ističu nad ostalima, trebalo bi također konsultirati kako posao da bude činjen. Kada se ovo učini, oni su manje skloni da misle da ih se gleda nadmeno, i radije misle da gospodar ima neko poštovanje za njih. Oni će imati više interesa u svome radu ako su tretirani darežljivo u pogledu bilo hrane ili više odjeće, ili izuzimanja od posla, ili dozvole da može njihova stoka da pase na imanju ili nekih drugih stvari ovoga tipa. Tako da, ako se neki neuobičajeno teški posao nametne ili kazna primjenjena na njih na neki način, njihova lojalnost i ljubazna osjećanja prema gospodaru mogu se obnoviti utjehom koja nastaje iz takvih mjera. Što se tiče broja robova koji su potrebni, Katon /Stariji op. S. M./ ima u vidu dvije osnove za izračun: veličinu mjesta i prirodu kulture koja se uzgaja. Pišući o poljima maslina i vinogradima, on daje dvije formule. Prva je ona u kojoj on pokazuje kako da se polje maslina od 240 jugera opremi. Na mjestu ove veličine on kaže da sljedećih 13 robova trebalo bi se držati: nadzornik, domaćin, pet radnika, tri vozača, jedan zadužen za mule, jedan svinjar i jedan pastir. U drugoj on govori o vinogradu od 100 jugera, na kojem bi po njemu trebalo držati sljedećih 15 robova: nadzornika, domaćicu, deset radnika, vozača, jedan zadužen za mule, svinjar. Saserna tvrdi da je jedan čovjek dovoljan za osam jugera, i da bi on trebao da obradi ovu količinu, iako on može obraditi jedan juger za 4 dana posla. Ali on /Saserna op. S. M./ kaže da on dozvoljava 13 dana za stvari kao što su: bolest, loše vrijeme, besposlica.")

Tit Livije

Od historičara koji su pisali na početku Principata osobitu popularnost uživao je Tit Livije (*Titus Livius Patavinus*; cc 59. god. p. n. e. – cc 17. god. n. e.) sa svojim djelom "Knjige od osnivanja Grada" (*Ab urbe condita libri*). Tit Livije je bio historičar koji je radio i djelovao u okolnosti uspostave sustava principata i augustovskog režima.

On se rodio u italskom gradu Pataviji (današnjoj Padovi). Stekao je retoričko obrazovanje, a za razliku od mnogih svojih prethodnika nije sudjelovao ni u političkom životu, ni u ratnim akcijama. Čitavog života ostao je retor literat. Ubrzo poslije osnivanja principata Tit Livije je počeo pisati svoju historiju. U predgovoru on ovako definira zadatke svoga djela: opisati život i običaje starih Rimljana, koji su doprinijeli stvaranju rimske veličine,

izložiti kakvim su sredstvima i metodama Rimljani stvorili svoju moć. Tit Livije je govorio o opadanju morala, ali je za razliku od Salustija, smatrao da su Rimljani duže nego ijedan antički narod poštovali siromaštvo i umjerenost; gramzivost i raskoš prodrli su k njima kasnije nego drugim narodima. Tit Livije je smatrao da proučavanje povijesti može pomoći ispravljanju naravi. Cilj Livijevog monumentalnog djela o historiji Rima jeste pragmatično - didaktičke prirode, odnosno nastojanje da se primjerima iz prošlosti utiče na buduće generacije i time doprinese da se rimsko društvo oporavi u moralno – vrijednosnom smislu nakon vremena građanskih ratova i onoga što Livije smatra dekadensom. Tako je za Livija ozdravljenje Rima u ugledanju na one koji su svojom vrlinom, skromnošću, junaštvom, vjernošću, milošću, pouzdanosti, disciplini, slozi doprinijeli usponu, veličanstvu i snazi rimskog naroda i njegove Države.

Samim tim, političke simpatije Tita Livija ne nalaze se u sadašnjosti, već u nostalgičnoj prošlosti. On slavi legendarne junake Rimske Republike, koji su žrtvovali svoje živote za domovinu. Tako Livije visoko cijeni i posljednje republikance, Bruta i Kasija. Međutim, nema osnova za to da se govori o oporbenom stavu Tita Livija prema novom političkom poretku. Slavljenje starine i velikih podviga bila je službena parola Augustove vlade. Retor i pisac Tit Livije ne ispituje rimsku povijest, nego je izlaže. On u potpunosti zavisi od svojih prethodnika, preuzimajući od njih podatke bez ikakvog provjeravanja, pa ima primjera da upada i u očigledne kontradikcije. Određeno razdoblje ili neke događaje Livije je izlagao po jednom izvoru. U pojedinim slučajevima on je upotrebljavao i čak uspoređivao podatke raznih pisaca, ali sam nije istraživao pitanje, nije dolazio do neposrednih izvora, čak ni onda kada su mu bili pristupačni. U onim slučajevima kada možemo utvrditi izvore kojima se Livije služio, možemo se uvjeriti da je on – npr., ako ga uspoređujemo sa Polibijem – samo izlagao posuđene podatke.

Skladnost i zanimljivost stoje kod Livija na prvom mjestu. Ljepota kakve legende često ga nagoni da joj žrtvuje historijsku istinu. Teško da je mogao vjerovati u svu onu predaju koju iznosi, ali ga je ona privlačila kao umjetnika. Poučnom i zanimljivom on je posvećivao više pažnje nego onom što je historijski važno, zato su fantastične priče o podvizima znamenitih Rimljana, o čudesima i znamenjima, zauzimale kod njega više mjesta nego izlaganje zakona važnih za rimski politički i socijalni poredak. Junaci Tita Livija često drže govore sastavljene po svim pravilima retoričkog umijeća. Pisac se ne trudi da te govore individualizira prema osobama koje ih drže i prigodi povodom koje ih drže. U trenucima opasnosti Livijevi junaci drže duge govore, kao da zaboravljaju na ono što se događa. Kod Livija se često nalaze karakteristike povijesnih ličnosti. U pogledu stila one su sjajno napisane, ali su, kao i govori, malo individualne.

Tit Livije je bio jedan od najpopularnijih historičara antike. Politički smjer Tita Livija je umjereni republikanizam i lojalnost Augustu. Mirni ton njegovog pripovijedanja, blistavo

i zanimljivo izlaganje odlično su odgovarali ukusima njegovih suvremenika i njihovih potomaka. Njega su čitali, oponašali ga, a kasnije se raširio i običaj prepričavanja njegovog pregolemog opusa. Čitavo djelo Tita Livija sastoji se od 142 knjige, koje je sam autor grupirao u cjeline barem kada su u pitanju događaji obuhvaćeni u prvih 40 knjiga. U grupi XVI. – XXX. knjiga su prikazani I. i II. punski rat, a u grupi XXXI – XL je obrađena historija do zaključno sa slomom antigonidske Makedonije. U izlaganju događaja došao je do smrti Augustovog posinka Druza (9. god. p. n. e.). Kasnije je usvojeno da se čitavo djelo dijeli na dekade, po deset knjiga u svakoj. Od Livijevog djela je sačuvano u skoro kompletnoj formi 35 knjiga i to od prve knjige sa predgovorom do i sa 10. knjigom (od najstarijih vremena do 293. p. n. e.) i knjige 21 – 45 (u kojima se govori o događajima iz 218-168 god. p. n. e.), te dio 91. knjige na jednom palimpsetu.

Dosadašnja historiografija je najviše svoga znanja i sinteza o najranijem razdoblju zasnivala na podacima Tita Livija. On kao literarne izvorne za rana razdoblja i doba Kraljevstva imenuje 12 historičara i pisaca i to su: Gaj Licinije Macer, Kvint Klaudije Kvadrigarije, Valerije Antias, Gnej Gelije, Gaj Sempronije Tuditan (*Caius Sempronius Tuditanus,* konzul za 129. god. p. n. e.), Lucije Kasije Hemina, Lucije Kalpurnije Pison, Aul Postumije Albin, Gaj Acilije Glabrio, Marko Porcije Katon, Lucije Cincije Aliment, Kvint Fabije Piktor. Još spominje i Sempronija Aselija. Sa druge veliki broj rimskih pisaca je koristio Livija kao izvor za svoja djela, uključujući Flor, Aurelija Viktora, Eutropija, Rufija Festa, Granija Licinijana, Julija Obsekvensa, Orosija, Kasiodora.

Ostatak monumentalnog Livijevog djela je poznat djelimično na osnovi fragmenata, sažetaka i citata drugih pisaca. Sadržaj svih knjiga izuzev CXXXVI. i CXXXVII. knjiga je poznat na osnovi sažetaka/epitoma, a koje su i same kasnije (u IV st. n. e.) sažete (ali dosta neprecizno) u periohe/*periochae*. Epitome i periohe su nastale još u antičko doba. Izvodi, fragmenti iz nekih knjiga, sačuvani su i na nizu otkrivenih egipatskih papirusa, posebno onih iz *Oxyrhynchusa* (kratica *EpOX*).

Pored *Ab urbe condita libri,* Livije je napisao još neka djela, koja nisu dostupna.

Livije, Predgovor: *Utcumque erit, iuvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me qui nomini officient meo consoler.*
(“No bilo kako bilo, čovjeka ipak raduje da i sam svojim snagama doprinese da se sačuva sjećanje na historiju najmoćnijeg naroda na svijetu. I ako moje u mnoštvu tolikih pisaca ostane u sjenci, ja ću se tješiti vrsnošću i veličinom onih koji stoje na putu mojoj slavi.“)

Diodor

U Augustovo doba pojavilo se nekoliko vrlo vrijednih historiografskih djela na grčkom jeziku. Prvi kojega treba istaknuti je Diodor sa Sicilije (Διόδωρος Σικελιώτης; cc 80. – 30./29. p. n. e.). On je napisao opću, univerzalnu historiju svijeta od najstarijih vremena do cc 60. godine p. n. e. i koja je nosila naslov "Historijska Biblioteka" / Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη i sastojala se od 40 knjiga, sa sadržajem koncipiranim po geografskom načelu. U potpunosti su sačuvane knjige 1. – 5. i 11. – 20., dok su sadržaji ostalih knjiga relativno poznati preko podataka u "Kronici" Eusebija iz Cezareje, fragmenata koji su sačuvani u spisima konstantinopoljskog / carigradskog patrijarha Fotija i ekscerpta romejskog vasilevsa Konstantina Porfirogenita. Diodorovo djelo pokriva razdoblja od rane egipatske historije, pa sve do njegovog doba. Diodorov opis rimskih postanaka nalazio se u okviru onih knjiga čiji sadržaj je poznat samo preko fragmenata i ekscerpta, dok se u sačuvanim knjigama 11. – 20. izlaže samo historija Republike od 486. do 301. god. p. n. e. Osobit značaj imaju podaci koji se odnose na Siciliju. Odlomci iz Diodorovih djela služe kao glavni izvor za historiju ustanka sicilijskih robova. Diodor je svoje monumentalno djelo zamislio kao skup djela što više autora, radi čega je ono i nazvano "Biblioteka". Diodorovo djelo je u značajnoj mjeri i kompilacija i nekada vrijednost podataka zavisi od izvora koje je koristio. On je koristio i djela starijih analista, koji su pisali na grčkom jeziku. U tom pogledu Diodorovi podaci imaju često veći značaj nego izvještaj Livija, koji se zasnivao poglavito na kazivanju mlađih analista. Poimenično znamo da je koristio djela Hekateja iz Abdere[11], Ktesije iz Knida[12], Efora[13], Teopompa[14], Hijeronima iz Kardije, Durisa sa Samosa[15], Dijala[16], Filista[17], Timeja, Polibija, Posejdonija iz Apameje.

---

[11] Hekatej (Ἑκαταῖος) iz Abdere ili iz Teosa je bio helenski historičar i filozof u IV. st. p. n. e.

[12] Ktesija (Κτησίας) iz Knida je bio helenski ljekar i historičar koji je živio i djelovao u drugoj polovici V. st. p. n. e.

[13] Efor iz maloazijske Kime (Ἔφορος; živio cc 400 – 330. god. p. n. e.) je bio čuveni helenski historičar. Zajedno sa Teopompom je bio učenik retoričara Isokrata. Napisao je veliki broj djela, od kojih je najpoznatija njegova opća historija u 29 knjiga. Po Polibiju, Efor je bio prvi historičar koji je napisao opću historiju. Njegov sin Demofil je bio historičar, koji je dodao očevoj općoj historiji 30. knjigu.

[14] Teopomp sa Hiosa (Θεόπομπος; živio cc 380 – cc 315. god. p. n. e.) je bio čuveni helenski historičar i retoričar. Od njegovih djela vrijedi istaći „Helensku historiju" i „Historiju Filipa Makedonskog".

[15] Duris (Δοῦρις; živio cc 350. – nakon 281. god. p. n. e.) sa Samosa je bio helenski historičar i jedno vrijeme samoški tiranin.

[16] Dijal (Δίυλλος), je bio helenski historičar iz perioda IV/III. st. p. n. e.

[17] Filist iz Sirakuze (Φίλιστος; cc. 432. – 356. god. p. n. e.) je bio ugledni i čuveni helenski historičar, ali i bogati političar i državnik Sirakuze. On je napisao historiju Sicilije u 11 knjiga.

Dionisije iz Halikarnasa

Vrlo vrijedno djelo za ranu historiju rimskog svijeta je "Rimska arheologija" (Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία) od Dionisija iz Halikarnasa (Διονύσιος Ἀλεξάνδρου Ἁλικαρνᾱσσεύς; živio cc 60. – nakon 7. god. p. n. e.), historičara i učitelja retorike. Nakon završetka III. građanskog rata, Dionisije se preselio u Rim, gdje je bio učitelj retorike i nalazio se u krugu visokog društva tadašnjeg Grada. On je bio i zastupnik mišljenja o neophodnosti promoviranja načela paideia[18] (παιδεία) u okvirima obrazovanja i odgoja.

"Rimska arheologija" je obrađivala rimsku povijest od mitoloških vremena do početka (odnosno povoda za) I. punskog rata u 20 knjiiga, od kojih je prvih devet ostalo sačuvano u potpunosti, 10. i 11. skoro kompletno sačuvane. U njima je rimska povijest izložena do 443. god. p. n. e. Ostale knjige postoje samo u fragmentima i ekscerptima Konstantina Porfirogenita i u epitomama koje je otkrio Angelo Mai u milanskom manuskriptu. Prve tri knjige Apijanove historije, Plutarhov životopisi Koriolana i Kamila isto su dosta materijala uzeli iz djela Dionisija iz Halikarnasa. Pisac je nastojao pokazati srodstvo Rimljana sa Helenima, mudrost rimskih zakona i rimsko junaštvo. Zato je i porijeklo Rimljana nastojao detaljno i predstaviti i objasniti uvezano sa starohelenskom mitologijom i drevnim Helenima i Trojancima, odnosno prikazati ih kao neke potomke stanovnika egejskog svijeta.[19] Sve je to imalo za cilj da pomiri Helene sa rimskom vladavinom. Dionisije je bio retor po svom obrazovanju, tako da kod njega u prvom planu stoji

---

[18] Termin paideia se odnosi na vaspitanje i obrazovanje idealnog člana/građanina polisa. Praktični aspekti ovog obrazovanja uključuju elemente današnje liberalne umetnosti (retorika, gramatika i filozofija), kao i naučne discipline kao što su aritmetika i medicina. Idealan i uspešan građanin polisa morao je imati intelektualnu, moralnu i fizičku prefinjenost, pa je gimnastika, pored muzike, poezije i filozofije, bila cenjena i zbog svog efekta na telo i zbog moralnog obrazovanja.

[19] O ovoj Dionisijevoj agendi v. Dionisije iz Halikarnasa, 1937: (Introduction): „xiii : He declares that the Greeks for the most part were ignorant of Rome's early history, having been misled bv baseless reports that attributed the founding of the city to some homeless wanderers, at once barbarians and slaves, and hence were inclined to rail at Fortune for unfairly bestowing the heritage of the Greeks upon the basest of barbarians. He promises to correct these erroneous impressions and to prove that Rome's founders were in reality Greeks, and Greeks from no mean tribes ; he will also show that Rome from the very beginning produced countless instances of men as pious, just and brave as anv other city ever did, and that it was due to these early leaders and to the customs and institutions handed down by them that their descendants advanced to so great power. Thus he hopes to reconcile his Greek readers to their subjection to Rome……..xx-xxi : Dionysius perhaps felt that he was making a distinct contribution toward the solidarity of the Graeco-Roman world when he undertook to prove, as his principal thesis, the Greek origin of Rome's founders. Not only did he trace the Aborigines back through the Oenotrians to Arcadia, but he even showed that the ancestors of the Trojans had come originally from that same district of Greece; other Greek elements represented in the population of early Rome were the Pelasgians, naturally of Greek origin, Evander and his company from Arcadia, and some Peloponnesian soldiers in the following of Hercules, who had remained behind in Italy when that hero passed through the peninsula on his return from Spain to Argos. None of the various details of this theory was original with Dionysius. for he cites his authorities at every step; but he may have been the first to combine these separate strands of tradition into a single, comprehensive argument. The entire first book is devoted to the proving of this thesis."

zanimljivo izlaganje i pitanje stila. Sa tog gledišta on je ocjenjivao i druge pisce. Prema svojim izvorima Dionisije se odnosio bez kritike. On je koristio uglavnom radove mlađih analista. Dionisije nije imao jasne predodžbe o starom rimskom pravu, on kasnije ustanove ponekad brka sa starim, ali nam ipak uspoređivanje njegovih podataka sa podacima iz Tita Livija i odlomcima iz Diodorove "Biblioteke" pruža materijal za prosuđivanje o najstarijem razdoblju rimske povijesti. Djelo Dionisija iz Halikarnasa, uz Livijevo djelo, je osnova poznavanja drevne mitologije, tradicije i povijesti predrimske i ranorimske Italije. Posebna vrijednost djela Dionisija iz Halikarnasa je da u pojedinim svojim dijelovima prilično detaljiše, pa tako vezano za predenejski Lacij, enejski stratum, postenejski period, Romula i Rema, doba kraljeva nudi znatno više podataka nego Livije, Diodor ili Strabon.

Dionisije iz Halikarnasa u svome djelu spominje i veliki broj ranijih pisaca koji su u svojim djelima govorili i o Eneji, “eneidskoj priči” i rimskim *origines*. Velika većina ovih djela nisu dostupna u svojoj cjelosti ili bar u svome većem dijelu, pa su fragmenti koje donosi Dionisije iz Halikarnasa vrijedan doprinos i u procesu otkrivanja puteva razvitka (u toku skoro jednog milenijuma) “eneidske priče” sve do njene forme koja je uobličena sa Vergilijevom “Eneidom”. Pored znatnog broj autora na grčkom jeziku, Dionisije iz Halikarnasa je koristio, uglavnom, radove na latinskom jeziku mlađih analista. Dionisije u uvodu u svoje djelo „Rimska arheologija”, tvrdi i da je dobio neke informacije i podatke historijskog karaktera i usmenim putem “od najučenijih ljudi” sa kojima je dolazio u kontakt. Nažalost, izuzev Elija Tubera (*Aelius Tubero*)[20], on ne navodi nijedno od tih imena “najučenijih ljudi”.

Dionisije iz Halikarnasa kao jednu od datacija nastanka svoga djela daje konzulat Tiberija Klaudija Nerona (po drugi put; *Tiberius Claudius Nero* = Augustov nasljednik na mjestu principsa) i Gneja Kalpurnija Pisona (*Cn. Calpurnius Piso*) iz 7. god. p. n. e. ili 193. Olimpijadu.

Dionisije iz Halikarnasa (*A.R.* I, 4, 2) o svojim motivima, ali i o helenskom nivou znanja (na kraju stare ere) o počecima Rima kaže sljedeće: ἔτι γὰρ ἀγνοεῖται παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὀλίγου δεῖν πᾶσιν ἡ παλαιὰ τῆς Ῥωμαίων πόλεως ἱστορία, καὶ δόξαι τινὲς οὐκ ἀληθεῖς, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ἐπιτυχόντων ἀκουσμάτων τὴν ἀρχὴν λαβοῦσαι τοὺς πολλοὺς ἐξηπατήκασιν, ὡς ἀνεστίους μέν τινας καὶ πλάνητας καὶ βαρβάρους καὶ οὐδὲ τούτους ἐλευθέρους οἰκιστὰς εὑχομένης.
(“Do ovog dana /Dionisije misli na vrijeme pisanja svoga djela op. S.M./ skoro svi Heleni su neupućeni u ranu historiju Rima i velikoj većini njih su nametnuta raznovrsna lažna

[20] Riječ je ili o Luciju Eliju Tuberu ili vjerojatnije o njegovom sinu Kvintu Eliju Tuberu (živio 74. – nakon 11. god. p. n. e.). Neko od njih dvojice je bio sastavio impozantno historiografsko djelo u najmanje 14 knjiga. O njima v. Smith W., 1849:III, 1179 – 1180; PWRE, 1894, I , 1 - 2, *col*. 534 - 537.

mišljenja temeljena na pričama koje su donesene do njihovih ušiju i vodile ih da vjeruju da su razne skitnice bez kuće ili doma i barbari, i čak oni neslobodni /robovi op. S.M./ njegovi osnivači /misli se na grad Rim op. S.M./.").

Dionisije iz Halikarnasa je autor i nekoliko retoričkih rasprava: 1. Τέχνη ῥητορική, *De compositione verborum.* 2. Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων. 3. Περὶ μιμήσεως. 4. Περὶ τῶν Ἀττικῶν ῥητόρων. 5. Περὶ λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος. 6. Περὶ Θουκυδίδου χαρακτῆρος.

Dionisije iz Halikarnasa (*A.R.* I, 3 - 4): εἰκόνας εἶναι τῆς ἑκάστου ψυχῆς τοὺς λόγους.
("Čovjekove riječi su slike njegovog uma.").

Strabon

Strabon iz maloazijske Amasije (Στράβων; cc 64. – 60. god. p. n. e. – cc 25/24. god. n. e.) je bio geograf, historičar i filozof. Potiče iz jedne istaknute pontske familije koja je imala prorimske pozicije. Iskoristavajući mir i stabilnost uspostavljenu augustovskim režimom, Strabon je veoma mnogo putovao. U samome Rimu je boravio jedan duži period. Njegovo najvažnije djelo je "Geografija" u 17 knjiga, u kojoj je, pored geografskih, dao i mnogo historijskih, etnografskih i drugih podataka, tako da se Strabon s punim pravom može nazvati ocem historijske geografije. Pojedini detalji spomenuti u Strabonovoj "Geografiji", kao smrt kralja Jube II. (prvo kralja Numidije, kasnije Mauritanije) mogu se datirati u 23. god. n. e. Kako se čini iz čitavog niza podataka, Strabonovo djelo je doživjelo više redakcija izvršenih od samoga autora u različitim razdobljima i to u određenim dijelovima svoga djela. Prilikom tih redakcija Strabon je ubacivao nove podatke, pa i čitave pasuse kao npr. onaj o Germanikovom trijumfu kojem je izgleda Strabon osobno prisustvovao, pa je smatrao za shodno da ga ubaci u svoje djelo. Strabonovo djelo je, sasvim prirodno jer je takve naravi, doživjelo čitav niz redakcija i dopunskih retuširanja prvobitnog teksta i kompozicije djela. Prilikom tih redakcija Strabon izgleda da nije vodio računa o ispravljanju podataka koji su zastarjeli. Razlog takvog Strabonovog odnosa je ležao vjerojatno u želji da što je moguće brže ugradi nove podatke u svoje ionako preglomazno djelo. Sasvim je razumljivo da je Strabon upravo iz razloga iznimne opširnosti svoga djela sa golemim brojem detalja (i to ne samo za uvjete antičkog svijeta) morao praviti određene previde kada je vršio naknadne redakcije pojedinih poglavlja svoje "Geografije". Prilikom tih čestih redakcija Strabon vjerojatno nije ponovo prelazio čitav tekst kako bi ga (činjenično i gramatički) uskladio sa novim saznanjima i trenutnim vladajućim uvjetima. On je samo mijenjao i dopunjavao prilikom tih svojih redakcija samo ona poglavlja u kojima je

smatrao za potrebno da ubaci nova saznanja, dok su ostala poglavlja načelno ostajala «nedirana». Osim toga, teško bi bilo očekivati da je Strabon svoje djelo pisao i izdao samo jednom i to neposredno pred svoju smrt, prije izgleda da je ono doživljavalo više izdanja, sa stalnim redakcijama, što je sasvim razumljivo, ako se ima u vidu da je njegova «Geografija» neka vrsta opće zemljopisne enciklopedije u kojoj se sadržava i čitav niz hisotrijskih i drugih podataka, čak i anegdotskog, mitološkog i svakidašnjeg karaktera. Samim tim, dopune te enciklopedije su se stalno događale, a i sam Strabon je i znatno prije 23. god. n. e. (u koju se datira njegov najkasniji podatak, koji kao takav možemo rekognisticirati) bio poznat u tadašnjoj rimskoj i antičkoj javnosti kao dobar i cijenjen znanstvenik, što bi bilo u nesumnjivo u koliziji da je kojim slučajem on izdao „Geografiju" tek 23 ili 24 god. n. e., u svojoj već prilično poodmakloj starosti. Zatim sam Strabon u "Geografiji" citira i svoju, izgubljenu, Historiju / Historijske bilješke (koja je nesumnjivo bila ranije napisana – u 43 knjige) i koja je opisivala vrijeme od pretvaranja Makedonije u provinciju do Gaja Julija Cezara. To je isto još jedan pokazatelj koji govori da je njegova "Geografija" bila djelo izloženo stalnim dopunama. Ovo djelo je imalo veliku čitanost u srednjem vijeku na romejskom istoku.

Mapa Europe prema Strabonovim podacima.

Druga historijska, književna i stručna djela kraja Republike i augustovskog doba

Δίδυμος Χαλκέντερος (*Didymus Chalcenterus*; živio cc 63. p. n. e. – 10. god. n. e.), jedan od najvećih helenskih učenjaka i gramatika. Za njega se govori da je napisao nezamislivo enorman broj knjiga. Živio je i poučavao i u Aleksandriji i u Rimu, bio je prijatelj Varona. On je ponajviše zaslužan za uvođenje aleksandrijskih učenja među Rimljane. Didim je između ostaloga napisao raspravu περὶ τῆς Ἀριστάρχου διορθωσέως, komentare na mnoge helenske pjesnike i prozne pisce, περὶ τραγῳδουμένης λέξεως u 28 knjiga, λέξις κωμική, lingvističko djelo o riječima nejasnog značenja koje se sastoji od ne manje od 7 knjiga, lingvističko djelo o lažnim ili iskvarenim izrazima, kolekciju helenskih poslovica pod nazivom πρὸς τοὺς περὶ παροιμιῶν συντεταχότας u 13 knjiga koju je dobrim dijelom koristio Zenobije za svoje djelo, περὶ τῶν ἀξόνων Σόλωνος, odgovor na Ciceronovu “Republiku“ u 6 knjiga. Od njegovog enormnog opusa dostupni su samo oskudni dijelovi, kao što su ekstrakti o agrikulturi i botanici, spomen komentara o Hipokratu, fragment komentara na Demostenove “Filipike“ i rasprava περὶ μαρμάρων καὶ παντοίων ξύλων. Ovo zadnje spomenuto djelo je možda autorstvo neke druge osobe pod imenom Didim.

U augustovsko doba djeluju i drugi veliki historičari kao što je je bio Nikola iz Damaska (Νικόλαος Δαμασκηνός, *Nicolaus Damascenus*), možda jevrejsko – sirijskog porijekla. Ovaj historičar i filozof je bio bliski prijatelj jevrejskog vladara Heroda Velikog, a bio je učitelj djeci Marka Antonija i Kleopatre. Preselio se u Rim i boravio je u bližem okruženju Augusta. Njegov opus je bio enorman, ali je skoro sav, izuzev oskudnih fragmenata, nedostupan. Njegovo glavno djelo je "Historija svijeta" u 144 knjige, u kojoj je bila obuhvaćena i rimska historija. Nikola je bio autor i životopisa Augusta i Heroda Velikog napisanih u apologetskom tonu, filozofskih rasprava i nekih tragedija i komedija.

Za vrijeme Augustove vladavine pojavila se historija svijeta na latinskom jeziku. Nju je napisao jedan romanizirani Gal – Gnej Pompej Trog (*Cnaeus Pompeius Trogus*) i zvala se *Historiae philippicae et totius mundi origines et terrae situs* u 44 knjige, jer je Makedonsko carstvo koje je utemeljio Filip II. Argead središnja tema izlaganja. To je bila opća historija onih dijelova svijeta koji su pali pod vlast Aleksandra Makedonskog i njegovih nasljednika. Trogovo djelo je počinjalo od vremena asirskog cara Nina i dopiralo do vremena piščevog života (do otprilike 9. god. n. e.). Događaje rimske povijesti on je izlagao od onog trenutka kada su Rimljani započeli s prekomorskim osvajanjima u Heladi i Orijentu, ali je na kraju djela dao i najstariju rimsku historiju. Ovo djelo nije u potpunosti dostupno i o njemu se danas uglavnom sudi na osnovu izvoda i ekscerpata u djelu (pod naslovom *Historiarum Philippicarum libri XLIV*) izvjesnog Justina (*Marcus Junianius* ili *Junianus Justinus,* možda II. ili III. ili čak IV. st. n. e.). Justin je ipak sebi

dopustio značajnu slobodu digresije, umjesto da je mehanički sumirao Trogov tekst u vidu epitoma. Uz Justinovo djelo, prologe ili sažetke 44 knjige, fragmenti djela Pompeja Troga se nalaze citirani i u djelima Vopiska, Jeronima i Augustina. Pompej Trog je napisao i knjige iz prirodoslovlja, koje je često citirao Plinije Stariji. Nesačuvana je i historija Sulpicija Galbe (*Sulpicius Galba;* djeda princepsa Galbe iz 68/69. god. n. e.), za koje Svetonije ističe da je bilo opširno i savjesno urađeno. Iz Augustovog vremena potiče, nažalost nedostupna historija Azinija Poliona (*Caius Asinius Pollio* 76. god. p. n. e. – 5. god. n. e.), za koju se smatra da je bila veoma kvalitetna i po podacima koje je davala i po stilu pisanja i po vjerodostojnosti.

August (23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus,* od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar Octavianus*, a od 27. god. p. n. e. *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus.* Vladao u principatu od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e.) je bio autor niza djela, kao što su izgubljeni memoari u 13 knjiga, poeme *Sicilia, Epiphanus, Ajax*, filozofska rasprava i Brutova eulogija Katonu Mlađem. Njegovo najpoznatije i dostupno djelo su *Res Gestae Divi Augusti*, nastale na kraju njegovog života. To je izvještaj o uspjesima i dostignuća koje je August učinio za Rimsku Državu, odnosno o njegovoj javnoj službi kao triumvira i kasnije "prvog građanina". Sadržaj ovoga djela je poznat zahvaljujući tome što je ispisan i na latinskom i na grčkom na zidovima hrama u Ankari. Ovaj *Monumentum Ancyranum* Theodor Mommsen je nazvao "kraljicom natpisa".

Čak su se i drugi pripadnici dinastije Julijevaca – Klaudijevaca su se isticali u literarnim i znanstvenim radovima. Germanik, unuk Livije (Augustove treće supruge), suprug Agripine Starije (Augustove biološke unuke), nećak drugoga princepsa Tiberija, otac Kaligule (trećega rimskog princepsa), stariji brat Klaudija (četvrtog princepsa) i djed Nerona (petoga rimskog princepsa) se iskušao u pisanom izričaju. Napisao je latinsku verziju Ararove *Phainomena.* Njegov mlađi brat Klaudije (živio od 1. VIII. 10. p. n. e. – 13. X. 54. god. n. e. Vladao od 24. I. 41. do 13. X. 54. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus,* od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske Države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*) je bio po izvornoj profesiji historičar. Njegova glavna djela: *Tyrrhenica* ("Historija Etruraca") u 20 knjiga, *Carchedonica* ("Historija Kartagine") u 8 knjiga, autobiografija i Etrurski rječnik. Iako je planirao da piše o historiji građanskih ratova, to mu nije bilo dozvoljeno. Nijedno od njegovih djela nije dostupno, što predstavlja veliki gubitak, jer je Klaudije bio vrstan historičar, dobar poznavatelj izvorne građe i prilično nepretenciozan u svome radu. Iz augustovskog perioda potiče i znatan broj pjesnika (Vergilije, Horacije, Kornelije Gal, Propercije, Tibul, Domicije Mars, Ovidije) u čijim djelima se isto mogu pronaći historijski podaci.

Publije Vergilije Maron
(*Publius Vergilius Maro*; 70. – 19. god. p. n. e.)

Vergilije se rodio u sjevernoj Italiji, nedaleko od grada Mantove, u obitelji bogatog zemljoposjednika. Stekao je kvalitetnu naobrazbu, proučavao književnost, retoriku, bio upoznat sa epikurejskom filozofijom. Burni događaji iz vremena građanskih ratova odrazili su se i na Vergilijevoj sudbini. Njegovo malo imanje trebalo je pripasti veteranima. Spasilo ga je zauzimanje prijateljâ kod Oktavijana. Vergilije je ovog puta sačuvao svoju zemlju, ali ju je morao izgubiti prilikom sljedeće raspodjele. Ipak je Vergilije uz pomoć Mecene (u čiji je krug ušao) postao vlasnik jednog drugog, manjeg imanja. Vergilije je stekao glas svojim "Bukolikama". One se sastoje od deset pjesama (ekloga), napisanih pod utjecajem idilâ grčkog pjesnika Teokrita iz III. st. p. n. e. U nizu ekloga Vergilije prikazuje pastire, koji se u krilu prirode natječu u pjesničkom stvaranju. Oni opjevaju prirodu koja ih okružuje i svoja stada. U nekim eklogama ima ljubavnih motiva, a značajno mjesto dodijeljeno je i raznim mitološkim likovima. Kao i kod Teokrita, radnja u nekim eklogama događa se na Siciliji, dok se u drugim eklogama ona odvija u pjesnikovom zavičaju – sjevernoj Italiji. U tim djelima, posvećenim prirodi, mirnim stadima i seoskom životu – našli su odraz i piscu suvremeni motivi. U devetoj eklogi govori o bezbožnim ratovima koji zahvaćaju zemlju. U prvoj eklogi (napisanoj, vjerojatno, kasnije od drugih) jedan od pastira prisiljen je na napuštanje rodnog pašnjaka, dok drugi obećava molitve u čast novog božanstva koje se nalazi u Rimu i pod kojim Vergilije podrazumijeva bez sumnje Oktavijana. Pomalo zasebna je četvrta ekloga, napisana 40. god. p. n. e., poslije brundiziumskog mira. U njoj pisac pretkazuje rođenje božanskog djeteta, koje će na zemlju donijeti mir i sreću ljudima. Ova ekloga ne sliči na druge, jer ona nosi karakter svečanog proročanstva. Još u antici diskutiralo se oko toga na koga je Vergilije mislio pod vječnim djetetom, čije je rođenje proricao. Komentatori su u njemu vidjeli sina Azinija Poliona, konzula iz 40. god. p. n. e., poznatog javnog radnika i pisca, kome je ta ekloga bila posvećena. Ekloga je, po svemu sudeći, stvorena pod utjecajem istočnih proročanstava, koja su pod nazivom “Sibilske knjige” stekla u to vrijeme široku popularnost. Ova ekloga je doprinijela i da Vergilijevo djelo bude sačuvano i u vrijeme kršćanskog dogmatizma i ideološkog ekskluziviteta. Vergilijevo “božansko dijete” su kršćani tumačili kao očito predskazanje Isusovog rođenja, od strane ovog velikog antičkog pjesnika. Tako je i ova ekloga, pogrešno shvaćena od predstavnika dominantne ideologije, doprinijela da se Vergilijev opus sačuva i ne doživi sudbinu mnogih drugih djela za koje kršćanski, i drugi abrahamistički, ideolozi nisu bili zainteresirani da ih sačuvaju. Oko 29. god. p. n. e. pojavljuje se novo Vergilijevo djelo - "Georgike". To je didaktično djelo, koje daje upute poljoprivredniku. Djelo je napisano na inicijativu Mecene i u njemu je slavio časni rad zemljoradnika i opjevao Italiju. Vrijednost "Georgikâ"

sastoji se u tome što to nije suhoparna rasprava o poljoprivredi, napisana u stihovima. Razni ekskursi, prirodne scene, opisi prirode, zvučni stihovi, vješta upotreba živopisnih sredstava govora – sve to omogućuje da "Georgike" uvrstimo među vrijedna umjetnička djela. Vergilije poetizira Italiju, Saturnovu zemlju, najplodniju i najbolju na svijetu. Slavnom prošlošću Rima treba se ponositi čitava Italija. Priličan broj stihova je posvećen je slavljenju Oktavijana. "Bukolike" i "Georgike" su služile patriotskom slavljenju i zemlje i sela Italije. Rimljani su uvijek isticali da su oni narod seljaka, a seoska idila je postajala ideal života bez stresa i u miru. Vergilijevo slavljenje sela u potpunosti se uklapalo u propagandu augustovskog režima.

Mozaik koji prikazuje Vergilija koji sjedi i drži manuskript Enejide.
Sa strane se nalaze Klio (muza historije) i Melpomena (muza tragedije).
Datacija III. st. n. e. Danas se nalazi u Bardo muzeju u Tunisu.

Glavno Vergilijevo pjesničko djelo je ono koje se bavi epskim, mitskim dobom koje stoljećima uzročno – posljednično prethodi osnivanju Rima, i nosi naslov "Eneida". Ovo djelo se namjenski bavi najranijim periodom i drevnim precima rimskog svijeta. *Eneida* je stvorena po uzoru na najveće helenske spjevove - "Ilijadu" i "Odiseju", korištenjem inspiracije iz oba djela. Vergilije je želio da stvori ep na latinskom koji bi bio dostojan pandan pomenutim velikim epovima na grčkom. "Eneida" je Vergilijeva osobna verzija mnogobrojnih mitoloških, legendarnih i tradicijskih priča o Enejinim putešestvijama i doživljajima nakon pada Iliona, dopunjena sa očitim pjesnikovom *licentia poetica* u pojedinim dijelovima spjeva kojima je on želio ili da ahistorijski pronađe neke romantizirane uzroke pojedinih velikih događaja iz rimske historije (npr. ubacivanje Kartagine i Didone) ili da legitimizira rimsku povijest, pravo Rimljana na imperijalnu i univerzalnu vlast i posebno uzdigne Augustove adoptivne julijevske pretke (Eneja je predak julijevskog roda, u koji je adopcijom uvršten i Oktavijan). "Eneida" je i ubjedljivo najduži klasično-civilizacijski opis Enejinog krstarenja i dolaska na starolacijsku obalu potiče ne sa područja historiografije, makar pomiješane u priličnoj mjeri sa mitografijom, nego sa polja epike motivirane višim političkim interesom konkretnog historijskog razdoblja. Riječ je o Vergilijevoj "Eneidi", koja je trebala biti primarno ne prikaz povijesti, nego prevashodno djelo koje je trebalo služiti svrsi legitimizacije novog augustovskog režima i principatskog sustava i direktno podizanju slave drevnih početaka tada (na kraju stare ere) već veličanstvene tvorevine Rimske Države.

Mnogobrojni ekskursi posvećeni su idealizaciji rimske povijesti. To je najjasnije izraženo u Anhizovom proročanstvu:

Tu regere imperio populos, Romane, memento;
Hae tibi erunt artes, pacisque imponere morem
Parcere subiectis, et debellare superbos".

"Rimljanine, ovo će biti tvoja umijeća:
pamti da moraš upravljati narodima,
da ih moraš navikavati na mir, pošteđivati pobijeđene, a krotiti nepokorne."

Na štitu koji je Eneji poklonila njegova majka Venera prikazane su najvažnije bitke iz rimske povijesti. Kao posljednja prikazana je bitka kod Akcija i Augustovi trijumfi. "Eneida" je imala za cilj da pokaže da je od trenutka otkako je August uspostavio rimski mir, počeo novi, sretni vijek. Zamisao i osnovna ideja "Eneide" upravo potpuno odgovaraju Augustovim političkim tendencijama. Vergilije je opjevao njegovog legendarnog pretka, koji je uspjehe postizao ne samo zahvaljujući svojoj hrabrosti, već i uslijed svoj pobožnosti i poštivanja (*pietas*), koju on iskazuje kako prema božanstvima tako i prema svojim

bližnjima. U liku pobožnog Eneje prikazan je idealni Rimljanin, čije ponašanje treba služiti kao primjer za potomstvo. Spjev nosi vjersko-političko – moralno – vrijednosno - didaktički karakter. Cilj mu je da uskrsne stare rimskue vrline, pobožnost, poštovanje bogova, strah pred njima, vjerovanje u znamenja, i da Rimljane pobudi na vršenja zavjeta pobožnosti i vjerskih obreda.

Sa druge strane, Vergilije je nastojao i da napravi neki rimski pandan Homerovim epovima Ilijada i Odiseja, pa su zato i mnogi dijelovi epskog prikaza Enejinog krstarenja izloženi *licentia poetica*. U okvirima te Vergilijeve "pjesničke slobode" potrebno je promatrati i određene dijelove epa, u kojem se pokušavaju u mitu tražiti na ahistorijski način tražiti uzroci nekih dešavanja i procesa rimske povijesti. Najbolji primjer je potpuno povijesno neutemeljeno umetanje priče o Eneji i Dodoni, odnosno povezivanje osnivanja Rima i Kartagine. Međutim, sa druge strane ne bi trebalo ni zanemariti ni sljedeće vrlo bitne činjenice:

1. Da je Vergilije raspolagao sa golemim mitografskim znanjem i poznavanjem staromediteranske, helenske, italsko – rimske tradicije i historije i da je te podatke vješto upotrebio u svome epu.
2. Da je Vergilije osobno proputovao krajevima koje je opisao i zato su mu često zemljopisni podaci pouzdaniji.

Pisac "Eneide" imao je pred sobom i određene uzore. Ti uzori bili su mu ne samo homerski spjevovi, već i razne epska djela iz helenističkog doba. Od rimskih pisaca Vergilije se ugledao na Enija. Višestrani i raznovrsni utjecaji nisu pretvorili "Eneidu" u suhoparno, antikvarno djelo. Piščev pjesnički talent, njegova ljubav prema Rimu i Italiji – sve je to utjecalo da je on stvorio snažno pjesničko djelo. O snazi njegovog emocionalnog utiska svjedoče još antički izvori. Tako se, na primjer, priča, kada je Vergilije čitao stihove u kojima se proricala prijevremena smrt Augustovom nećaku Marcelu, da je majka ovog posljednjeg, koja je nazočila čitanju, pala u nesvijest. "Eneida" je stekla gotovo sveopće priznanje odmah nakon svog nastanka. Pjesnik je na njoj radio dugo godina. On je krenuo u Heladu, da bi između ostalog posjetio i mjesto na kojem se nalazila Troja, zavičaj njegovog legendarnog junaka. U Heladi se razbolio i zajedno sa Augustom vratio u Italiju, gdje je ubrzo umro. Vergilije je "Eneidu" smatrao nedovršenim djelom i zabranio je njeno objavljivanje, ali je ona, po naredbi samog Augusta, ipak bila objavljena. U povijesti rimske književnosti Vergilijevo stvaralaštvo predstavlja jednu od najvažnijih etapa. Vergilije je poznavao i aleksandrijsku školu; aleksandrizam je utjecao na njegovo stvaranje, ali je Vergilije i pored toga stvorio čisto rimska pjesnička djela.

Folio 22 iz manuskripta *Vergilius Vaticanus*. Iluminacija prikazuje Enejin bijeg iz Iliona.

Kvint Horacije Flak
(*Quintus Horatius Flaccus*; 65. – 8. god. p. n. e.)

Horacije je bio sin jednog oslobođenika i rođen je u južnoj Italiji, u gradu Benuziji. Horacijev otac bio je imućan čovjek i svom sinu je omogućio kvalitetno obrazovanje. Horacije se je najprije obrazovao u Rimu, a zatim u Ateni. Zajedno sa aristokratskom mladeži koja se tamo nalazila Horacije je, unatoč svojoj mladosti, stupio u vojsku Marka Junija Bruta, stigao do čina vojnog tribuna i sudjelovao u bici kod Filipa, za vrijeme koje je, po vlastitim riječima, "sramno odbacio štit". Poslije pobjede trijumvirâ Horacije se vratio u Italiju, gdje je kao i Vergilije izgubio svoju zemljišnu česticu za vrijeme ponovne podjele

italske zemlje. Morao je stupiti u službu (kao kvestorski pisar). U to vrijeme pada početak njegove pjesničke djelatnosti. Mladi pjesnik zbližio se je sa Vergilijem i ovaj ga je uveo u Mecenin kružok. Od ovog zaštitnika umjetnikâ i pjesnikâ Horacije je dobio posjed srednje veličine, koji se nalazio u bivšoj zemlji Sabinjana. Preko Mecene Horacije se upoznao sa Oktavijanom. Nakon Vergilijeve smrti Horacije je postao službeni pjesnik i njemu je 17. god. p. n. e. povjereno sastavljanje himne, koja je pjevana za vrijeme sekularnih (stoljetnih) igara. Neko vrijeme August je Horaciju nudio mjesto svog tajnika, ali je pjesnik odbio tu ponudu, cijeneći iznad svega svoju slobodu i neovisnost. Jedno od ranih Horacijevih djela bile su satire. Horacije slijedi Lucilija, ali je njemu važnija elegancija oblika. Horacije šiba poroke i mane ljudi što ga okružuju: gramzljivost, oholost, pretjeranu raskoš, jagmu za nasljedstvom. On osuđuje pjesnike bez talenta, skorojeviće koji su se obogatili. U njegovim stihovima nema revolta i negodovanja. Njegove satire pisane se u teška vremena vladavine drugih trijumvira; time se možda objašnjava što pisac ne navodi ni imena, ni društvene grupe.

Svoja politička opredjeljenja Horacije je izrazio u "Epodama", koje su, kao i satire, napisane u ranom razdoblju njegovog stvaralaštva. U sedmoj epodi Horacije se s negodovanjem obraća vojnicima koji kreću u građanski rat i pripremaju propast Rima. Beznađe i očaj osjećaju se u šesnaestoj Horacijevoj epodi. Horacijeve političke simpatije očito se nalaze na Oktavijanovoj strani: deveta epoda slavi pobjedu kod Akcija. Pisac spominje i drugu pobjedu koju je Oktavijan odnio, pobjedu nad "Neptunovim sinom" Sekstom Pompejem, koji je, po pjesnikovim riječima, htio na Rimljane staviti okove skinute s robova.

Najbolje Horacijevo djelo jesu, neosporno, njegove “Ode”. U njima se reflektira politički život toga doba. U jednoj od njih pisac uspoređuje rimsku državu (po svemu sudeći, iz vremena građanskih ratova) sa lađom koja je izgubila krmu i kojoj prijeti opasnost. Jedna druga oda napisana je povodom Oktavijanove pobjede nad Kleopatrom. U mnogim pjesmama koje spadaju u vrijeme principata Horacije pokazuje službeni pogled na zadaće zakonodavstva: mudri upravljač mora povratiti poljuljan moral, kazniti poroke, dati poticaj vrlini, uskrsnuti starinsku rimsku pobožnost. Horacije pozdravlja stroge Augustove zakone o obiteljskom životu i nalazi da su oni već donijeli sigurne plodove. Neke ode veličaju Augustovu vanjsku politiku, prikazuju Augusta kao moćnog osvajača, koji Rimu pokorava daleke narode. Teško je reći u kojoj je mjeri pjesnik bio iskren kad je hvalio Augusta. Moguće je da je Horacije najjasnije izrazio svoj stav i stav mnogih predstavnika vladajućih slojeva kad je rekao: "Ne bojim se ni meteža ni nasilne smrti, dokle god Cezar vlada narodima."

Ono što je glavno u Horacijevim odama, nisu političke teme. Tematika njegovih pjesma je raznovrsna: poruke prijateljima, uspomene iz prošlosti, lirske pjesme. Horacije je najprije bio pristaša epikureizma, a kasnije je počeo naginjati prema stoicizmu. On je bio daleko od rigorizma stoicizma. Gotova u svim pitanjima on je pristaša zlatne sredine (*aurea*

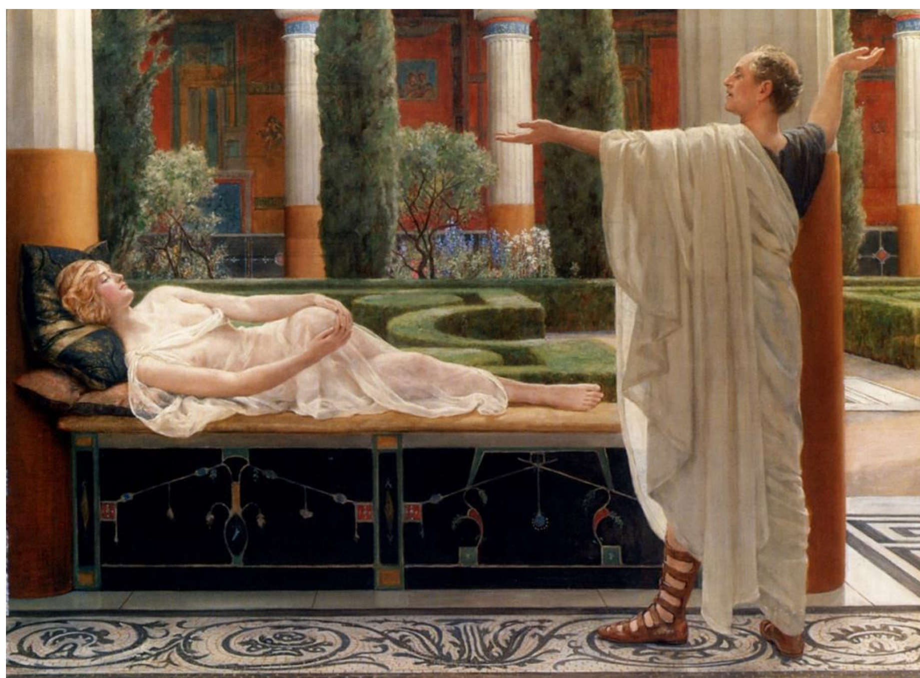
mediocritas). Kao Katul, i Horacije je lirski pjesnik. On propovijeda umjerenost, ali ujedno i razumno uživanje. *Carpe diem* – "uživaj u trenutku" – to je njegova parola.

Stalno nailazimo na motiv koji je najbolje izražen u devetoj odi prve knjige:

"Odbaci misli o tom što će sutra biti,
I koji god ti sudbina dodijeli dan,
Smatraj čistim dobitkom; dokle godi si mlad,
Ne preziri ljubavne čari, igru i pjesmu."

U svojoj čuvenoj pjesmi, poznatoj pod naslovom "Spomenik", koja je kasnije poslužila kao uzor mnogima, Horacije govori da će se njegovo ime poštovati dokle god postoji Rim, jer je on eolsku pjesmu pretočio u italske stihove.

Pred kraj svog života Horacije je napisao poslanice (*epistolae*), upućene pojedinim osobama, koje po svojim motivima podsjećaju na njegove rane satire. Na poslanice se nadovezuje njegova *Ars poetica*, poveće djelo u stihovima, posvećeno razmatranjima o pjesničkom stvaranju. Horacije je i primjer slobodoumnosti i neuskogrudnosti rimskog društva, jer je riječ o sinu jednog oslobođenika, koji će postati jedan od najvećih pjesnika i predstavnika klasične rimske kulture.

Umjetnička slika koja prikazuje Horacija i Lidiju. Autor John Collier, 1890. god.

Kornelije Gal
(*Gaius Cornelius Gallus*; cc. 70. – 26. god. p. n. e.)

Kornelije Gal je bio rimski pjesnik, orator i političar koji je rođen od skromnih roditelja u *Forum Livii* (danas Forli). U ranoj dobi preselio se u Rim, gdje je bio podučavan od istog učitelja kao i Vergilije i Varije Ruf. Vergilije mu je posvetio i svoju X. eklogu. Kornelije Gal je bio pristalica Oktavijana i unaprijeđen je na povjerljivu funkciju prefekta Egipta. U Egiptu je vodio uspješno kampanju protiv pobune u Tebaidi, a podigao je i spomenik u Philae da ovjekovjeći svoje uspjehe. Međutim, došao je u nemilost Augusta, bio smjenjen a onda je i izvršio samoubistvo. Kornelije Gal je uživao i visoku reputaciju kao pjesnik, a Ovidije ga je smatrao i prvim od elegijskih pjesnika u Rimu. On je napisao 4 knjige elegija[21] uglavnom vezanih za ljubavnicu nazvanu Lycoris (poetsko ime za Kiteris/Cytheris, tada poznatu glumicu). Njegov model je bio Euforion iz Halkide, čija je neka djela i preveo na latinski. On je uobičajeno smatra kao ključna figura u uspostavljanju žanra ljubavne elegije na latinskom i kao inspiracija za Propercija, Tibula i Ovidija.

Albije Tibul
(*Albius Tibullus;* cc 55. – 19. god. p. n. e.)

Tibul je bio sin jednog rimskog viteza. On nije pripadao Meceninom, već kružoku Marka Valerija Mesale Korvina, republikanca, koji je zatim prešao na Oktavijanovu stranu. Kod Tibula se opaža utjecaju aleksandrijskih pjesnika. Najbolje svoje pjesme Tibul je posvetio svojoj ljubavi prema Deliji (sljedeći primjere aleksandrijskih pjesnika i Tibul je svojoj ljubovci izabrao ime iz grčke poezije). Za razliku od Vergilija i Horacija, Tibul nijednom ne spominje Augusta, ali i on proklinje rat, gramzljivost i raskoš, a opjevava tihi seoski život. Sretni su bili primitivni ljudi, kada nije bilo vlasništva ni mržnje i kada su ljudi bez rada dobivali darove same prirode. Mesalinom kružoku, koji je ipak okupljao pjesnike slabijeg kvaliteta u odnosu na Mecenin, pripadala je i jedna pjesnikinja.

---

[21] Elegijom su stari Grci nazivali pjesmu različite sadržine (npr. moralne, patriotske, filozofske, ratničke, ljubavne, emocionalne...itd.), ali ispjevanu u distihu sastavljenom iz heksametra i pentametra. U početku je pjevana uz frulu. Bitniji grčki elegičari su bili Kalin, Tirtej, Arhiloh, Teognid, Fokilid, Ksenofan, Simonid, Solon. U izrazitu ljubavnu pjesmu prvi put ju je pretvorio Mimnermo, grčki pjesnik sa kraja VII. st. p. n. e. Kao ljubavnu poeziju su je njegovali i aleksandrijski pjesnici kao Kalimah, pa je takva i došla među Rimljane. Elegija je tako kasnije postala i poetska forma tužnih osjećaja u kojoj pjesnik žali za nečime što je nepovratno prošlo.

Sulpicija
(*Sulpicia* ? - ? Augustovo doba)

Sulpicija je jedina poznata žena iz drevnog Rima čija je poezija ostala dostupna do danas. Ona je možda bila kćerka Servija Sulpicija Rufa (*Servius Sulpicius Rufus*) i nećakinja Mesale Korvina (*Marcus Valerius Messalla Corvinus;* 64. god. p. n. e. – 8. god. n. e.), čuvenog rimskog vojskovođe, političara i patrona umjetnosti. Njeni stihovi su bili sačuvani zajedno sa onima od Tibula u 3. knjizi elegija (*appendix tibulliana*) i sastoje se od 6 elegijskih pjesama (neki moderni autori smatraju da ih je bilo više i to one koje su atribuirane *amicus Sulpiciae*) upućenih ljubavniku nazvanom Kerint / *Cerinthus*.

Sekst Propercije
(*Sextus Aurelius Propertius*; 49. – 15. god. p. n. e.)

Propercije je rodom iz grada Asizija (rodno mjesto i Franje Asiškog) u Umbriji i bio je prijatelj Kornelija Gala i Vergilija. On se nalazio pod utjecajem aleksandrijskih pjesnika u većoj mjeri nego drugi pisci, i s ponosom je sebe nazivao rimskim Kalimahom. Od Propercijevog opusa su sačuvane 4 knjige elegija (oko 92 poeme).

Ljubav prema Sintiji / *Cynthia*, darovitoj i obrazovanoj ženi (*docta puella*), koja je pisala stihove i bila vična muzici je glavna Propercijeva tema. Apulej je identificirao Sintiju sa izvjesnom Hostijom (*Hostia*), dok sam Propercije sugerira da je ona bila potomak rimskog pjesnika Hostija (*Hostius*). Pred čitateljem se nižu svi zapleti romana, od buđenja simpatije pa do Sintijine nevjere i raskida s njom. U duhu aleksandrijske škole, Propercijeve su elegije pune svakovrsnih reminiscencija iz grčke i rimske mitologije. Propercije je pripadao Meceninom krugu i platio je svoj danak službenoj tematici. U čitavom nizu pjesama on je opjevao rimsku starinu.

Publije Ovidije Nazon
(*Publius Ovidius Naso;* 43. god. p. n. e. – 17./18. god. n. e.)

Najbitniji predstavnik pjesništva iz kasne faze augustovskog režima je bio kontroverzni Ovidije. On je rođen u mjestu Sulmo (moderna Sulmona), u zemlji Peligna (možda izvorno ilirskih naseljenika sa istočne jadranske obale). Po porijeklu Ovidije je pripadao uglednoj

i imućnoj viteškoj porodici. U Rimu i Atici Ovidije je stekao kvalitetnu naobrazbu. Svoju retorsku i činovničku karijeru je brzo zamijenio sa pjesništvom i Ovidije je «pjevao ljubavnu pjesmu punu frivolne erotike». Kao pjesnik bio je blizak Tibulu i kao i ovaj uživao zaštitu Valerija Mesale. U svojim djelima Ovidije slijedi svoje prethodnike ali kod njega nema dubine, i u njegovim pjesmama ima više neprirodnosti nego kod njegovih uzora. Ovidije se je rodio 43. g., on se dakle nije mogao sjećati strahota građanskih ratova, koje su ljude dovele do iskrenog veličanja novog poretka, koji je ljudima donio mir i spokojstvo. Za Ovidija su te pohvale samo formule i kalupi koje mora slijediti. Na Ovidijevo stvaralaštvo stavili su svoj pečat aleksandrizam i retorika. Zahvaljujući izvanrednoj snazi svoga talenta, on je uspio stvoriti profinjena djela, koja su ovjekovječila njegovo ime.

Rana Ovidijeva djela posvećena su ljubavnoj tematici. Prvo Ovidijevo djelo bile su ljubavne elegije *Amores*. Pjesnik opjevava svoju ljubavnicu Korinu i slično svojim prethodnicima, donosi čitav tok romana. Ubrzo poslije ljubavnih elegija pojavilo se drugo djelo *Heroides*, koje sadrži poruke poznatih mitoloških heroina svojim ljubavnicima (poruka Penelope Odiseju, Helene Parisu, Didone Eneji i druge). Za potku svake pojedine poruke uzeti su sižei iz mitologije. Ovidije snižava popularne mitološke likove, tumači ih na svoj način a to ponekad graniči sa ironijom. Njegova Penelopa je nezaštićena žena, koja strahuje za vjernost svoga muža. Didonine poruke su obični ljubomorni prijekori, upućeni ljubavniku koji ju je napustio. U oba djela ima dosta općih razmatranja o ljubavi i njenom značenju, o odnosima među zaljubljenima. Ta razmatranja stoje nesumnjivo u opreci sa idejama kojima je prožeto Augustovo zakonodavstvo o obitelji i braku.

Taj jaz sa oficijelnom politikom vezanom za moral se još više produbljuje u Ovidijevom spjevu "Umijeće ljubavi" (*Ars armatoria*). Ovidije daje savjete ljubavnicima, kako mogu postići uspjeh kod predmeta svoje ljubavi i kako se treba ponašati ljubavnik da bi sačuvao naklonost svoje ljubovce prema sebi. Posebna glava donosi pouke zaljubljenim djevojkama. Spjev je napisan elegantnim stihovima, u njima ima mnogo duhovitih misli, ali i mnogo frivolnog. Spjev u izvjesnom pogledu predstavlja parodiju na Augustovo zakonodavstvo protiv preljuba. Kasnije se Ovidije branio da se u spjevu govori o ljubavnicima iz nižih klasa, o kurtizanama, na koje se ne protežu Augustovi zakoni. Čak i površno poznavanje djela pokazuje da pisac ima u vidu rimske dame iz višeg društva.

Kasnije je Ovidije prešao na mitološke sižee. On piše *Faste* u kojima izlaže obrede i predaje o rimskim praznicima. Ovidije hvali Augusta, često gubeći osjećaj mjere. Veliko Ovidijevo djelo nosi naslov "Metamorfoze". Ovidije je iz mitologije izabrao razne priče o pretvaranju ljudi u životinje, biljke, kamenje i zvijezde. Iako pokazuje svoju učenost, Ovidije ipak ostaje isti onaj bezbrižni, ponekad i lakomisleni pisac erotičnih djela. Bogovima i herojima nisu samo svojstvene sve ljudske strasti; po svojim navikama i mislima oni se ne razlikuju

od Ovidijevih suvremenika, Rimljana iz najvišeg društva. U "Metamorfozama" Ovidije daje svoje doprinos društveno-političkim koncepcijama koje su propagirali i drugi pjesnici. Prva knjiga počinje opisom Saturnovog carstva, zlatnog vijeka, kada su ljudi živjeli bez ikakvih zakona, kada je priroda davala sve što je najbolje za život. Spjev se završava pričom o pretvaranju Julija Cezara u zvijezdu i slavljenjem Augusta.

Međutim, ovaj Ovidije je zbog još uvijek u potpunosti nerazjašnjenih razloga 8. god. n. e. prognan iz Rima u daleki grad Tome, na getskoj obali Crnog mora (*Scythia Minor,* današnja Dobruđa). Progonstvo se desilo za vrijeme “olovnih” godina augustovskog režima, kada se on nalazio u krizi zbog Velikog Ilirskog ustanka, nezadovoljstva vitezova porodičnim zakonima, nestašicama namirnica i skupoćom, te obilježenih progonstvom Agripe Postuma i Julije Mlađe. Možda se Ovidije nalazio u nekoj vezi sa slučajem mlađe Julije ili je uzrok za progonstvo to bio spjev "Umijeće ljubavi". Sam Ovidije kaže da su ga dvije krivice otjerale iz prijestolnice: pjesma i pogreška (*...duo crimina – carmen et error*).

Preko godinu dana trajao je put u daleku pokrajinu, koja se Ovidiju učinila surovom i ubogom. U Tomisu, toj krajnjoj predstraži civiliziranog svijeta i Rimske Države bila dobrano i preslojena getskim i sarmatskim elementima, Ovidije nije oskudijevao u materijalnim potrebama, ali je osjećao izrazitu čežnju za domovinom. Kao vrhunski intelektualac augustovskog Rima naučio je i getski i sarmatski jezik u tolikoj mjeri da je i sastavljao stihove na getskom. Opravdavanju sebe i čežnje za Rimom, Ovidije je posvetio dva djela: Tuge (*Tristia*) i Pisma sa Ponta (*Epistulae ex Ponto*). Pored nostalgije, Ovidije ostaje majstor ironije, a mitološke motive povodom ovog ili onog slučaja obradio je on sa prijašnjim sjajem, ponekad i sa lakomislenošću. Ovidije živo opisuje lokalnu prirodu i život domorodaca. Ovidijeve žalbe, molbe i pisma (uključujući i Germaniku) nisu postigle cilj. August je ostao gluh za njegove molbe.

Ovidiju nije oprostio ni Augustov nasljednik i pjesnik je umro u progonstvu, oko 17. god. n. e. Pored navedenih djela Ovidije je napisao i sljedeće književne radove: tragediju Medeja (danas izgubljenu), fragmentarno je sačuvana pjesma *Medicamina faciei* ili D*e medicamine faciei* (Kozmetika lica), *Remedia Amoris* (Ljubavni lijekovi). Izgubljeno je djelo *Liber in malos poetas* (Knjiga protiv loših pjesnika), pjesma *Ibis*, alegorična pjesma *Nux* (Orah), nedovršena pjesma O ribarstvu (*Halieutica*), izgubljeno je djelo *Consolatio ad Liviam,* izgubljene su njegove pjesme na getskom. U izgnanstvu je Ovidije vjerojatno prevodio i Aratove «Nebeske pojave». Ovidije je posljednji snažni pjesnik Augustovog doba. Na njegova djela izvršila je utjecaj retorička škola, ali je, usprkos tome, živi i izraziti Ovidijev talent učinio da su njegova djela jedan od najboljih uzora rimske poezije.

Vitruvije

Od stručnih djela iz kasnorepublikanskog i ranog augustovskog perioda, koja isto na neki način oslikavaju rimski svijet i način života, potrebno je navesti Vitruvija (*Marcus Vitruvius Pollioborn* cc. 80–70. god. p. n. e. - nakon cc. 15. god. p. n. e.) i njegovo čuveno djelo "O Arhitekturi" (*De architectura libri decem*), koje je ostalo sačuvano. Riječ je o obimnom i detaljnom djelu koje predstavlja ne samo uvid u arhitekturu i graditeljstvo grčkog – rimskog mediteranskog svijeta, nego je i danas osnova za izučavanje navedenih djelatnosti. On je po sopstvenim riječima bio *ballista*, zadužen za ovu vrstu oružja koje je ispaljivalo projektile. Po tome bi on bio neka vrsta vojnog inženjera ili mašiniste, da bi se kasnije bavio arhitekturom i graditeljstvom u civilne svrhe. On je osobno radio na izgradnji bazilike u gradu *Fanum Fortunae* (dovršene 19. god. p. n. e.). U djelu spominje grčke teoretičare čiji radovi nisu sačuvani, a koji su mu uzori i autoriteti. Svaka od knjiga sastoji se od predgovora i teksta uz crteže:

1. Uvod - školovanje arhitekata, podjela arhitekata, osnivanje gradova.
2. Građevni materijali + konstrukcija zidova.
3. Tipovi vrste hramova - posebno jonski.
4. Nastanak jonskog i korintskog hrama, uvodi temu značenja (forme).
5. Javne zgrade - forum, bazilika, teatar...
6. Privatna stambena arhitektura - prostori rimske kuće, grčka kuća.
7. Završni radovi.
8. Voda i vodovod – *aquaeducti*.
9. Gradnja sunčanih satova.
10. O građevinskoj i vojnoj mehanizaciji.

Zanimljivo je da je Vitruvije u dijelu u kojem obrađuje pitanja izgradnje akvadukta, upozorio na toksičnost olovnih cijevi, preporučujući korištenje ozidavanje kanala ili upotrebu glinenih cijevi.

Higin, Modest, Konon

U augustovsko vrijeme je djelovao Gaj Julije Higin (*Caius Iulius Hyginus*; živio cc 64. p. n. e. – 17. god. n. e.), oslobođenik samoga Augusta, učenik slavnoga Lucija Kornelija Aleksandra Polihistora i nadzornik Palatinske biblioteke. On je bio autor mnogih djela

topografske i biografske prirode, te komentara i nekih prirodnoslovnih rasprava. Ova djela su izgubljena. Pod Higinovim imenom su sačuvana djela o mitologiji (*Fabulae* i *De Astronomia* ili *Poeticon astronomicon*), koja su predstavljala vjerojatno zabilješke ili skripte pravih Higinovih rasprava o mitologiji. *Fabulae* se sastoje od nekih 300 veoma kratkih i ugrubo izrečenih mitova i božanskih genealogija. *Poeticon astronomicon* je isto kolekcija sažetaka koji uglavnom govore o mitovima koji su povezani sa sazviježđima.

Higinov oslobođenik po imenu Julije Modest Modest (*Iulius Modestus*) je postao ugledni gramatik i autor djela *Quaestiones Confusae*. Arhagat Cecilije (Ἀρχάγαθος *Caecilius*) iz Kalakte na Siciliji je bio retoričar koji je živio u vrijeme vladavine Augusta. Uz Dionisija iz Halikarnasa on je bio jedan od najvažnijih retoričara augustovskog doba. Napisao je veliki broj djela od kojih vrijedi istaći: "O stilu deset oratora", "O uzvišenosti", "Historija robovskih ratova" (na Siciliji), "O retorici i retorskim figurama", "Protiv Frigijaca". Od njegovog velikoga opusa sačuvani su samo fragmenti.

U augustovskom periodu je djelovao i mitograf Konon (Κόνων). On je autor djela pod naslovom Διηγήσεις (*Narrations*) posvećenom Arhelaju Filopatoru, kralju maloazijske Kapadokije. To je kolekcija od 50 priča sa mitološkom i herojskom pozadinom. Epitome ovoga djela su sačuvane u Fotijevoj "Biblioteci".

Rimska historiografija u prvom stoljeću Principata

Za razliku od augustovskog perioda, u kome mnogi pisci značajnije govore o drevnoj povijesti i o antikvarskim i o epsko - mitološkim stvarima, postaugustovska i historiografija i književnost se preumjeravaju prema drugim tematikama. Glavna pažnja rimskih povjesničara iz doba Principata usmjerena je na proučavanje posljednjih godina Republike i prvih desetljeća Principata. U to vrijeme formiraju se osnove političkog pogleda na svijet senatorske elite iz doba Principata, i taj pogled nalazi svoj glavni izraz u historijskoj literaturi. Nezadovoljni gubitkom političkog utjecaja, predstavnici senatorske elite nisu mogli otvoreno istupati protiv postojećeg političkog poretka. Njima je ostajalo jedino da slave prošlost, da opravdavaju posljednje heroje Republike (najbolji primjer je Kornelije Tacit). Ni izdaleka svi historičari nisu imali opreznost Tita Livija, mnogi su išli još dalje u izražavanju svojih političkih simpatija. Nisu nam dostupna takva historijska djela iz prvih desetljeća principata, tako da o njima možemo suditi samo na osnovu djela kasnijih pisaca.
Pored ovih nostalgično opozicionih pisaca, u ranoprincipatskom periodu se javljaju i oni historičari i pisci čija su djela imala vrlo pozitivan, panegirički, povlađivački ili apologetski

odnos prema režimu ili pojedinim princepsima (najbolji primjer je Velej Paterkul). Naravno, nadalje je bilo i pisaca (i to posebno u onom neohistoriografskom aspektu) koji u svojim djelima nisu izražavali neku posebnu političku ili ideološku agendu (npr. enciklopedista Plinije Starije). U okviru tako zacrtanih ciljeva i republikansko nostalgičarski pisci i oni koji su bili prorežimski naklonjeni, ali i oni koji su bili više – manje nepolitički vođeni mogli su usputno spominjati i drevnu prošlost u različitim kontekstima. Posebno se to odnosi na one historičare čija su djela zamišljena bilo kao opća historija ili rimska historija, na etnografe, pisce koji spominju neke mitološke ili drevne religijske podatke i u povremenim slučajeve i na oratore / retore / govornike.

Ipak, Principat od vremena princepsa Tiberija unosi i jednu veoma bitnu novinu u historigrafiju. Dok su za vrijeme Republike, historigrafska djela izdavana i slobodno čitana bez obzira na njihov sadržaj, u tiberijanskom Principatu se dešava jedan presedan koji će do danas imati ulogu na razvitke historiografije. Djelo Aula Kremucija Korda (*Aulus Cremutius Cordus*) koje se poglavito bavilo građanskim ratom i augustovskim dobom i koje je nesumnjivo i vidljivo imalo izrazite prorepublikanske stavove je bilo oficijelno zabranjeno, dok je sam autor bio optužen za izdaju. Iako je Senat donio odluku da se Kremucijeva historija spali, njegova kćerka Marcija je spasila ipak sadržaj djela da bi ipak bilo publicirano za vrijeme princepsa Kaligule. Primjer sudbine Kremucijevog djela ponukao je Tacita (IV, 35) da izjavi : *libros per aedilis cremandos censuere patres: set manserunt, occultati et editi. quo magis socordiam eorum inridere libet qui praesenti potentia credunt extingui posse etiam sequentis aevi memoriam.*
(„Njegove knjige, po odluci Senata, spale edili, ali su ipak sačuvane, skrivene najprije, a potom opet izdate. Utoliko se prije čovjek mora smijati gluposti onih koji vjeruju da vlašću kojom raspolažu u tom trenutku mogu da unište nečiju slavu kod budućih pokoljenja.“). Iako je Kremucijevo djelo korišteno od niza kasnijih historičara i drugih pisaca, do danas su nam dostupni samo oskudni fragmenti.

Velej Paterkul

U vrijeme princepsa Tiberija je nastalo historijsko djelo kojem je autor Velej Paterkul (*Velleius Paterculus,* cc 20. god. p. n. e. - cc 31. god. n. e.). Velej Paterkul je porijeklom iz Kapue, dugo vremena je proveo u vojnoj službi, zatim je postao senator i stigao do pretorskog zvanja. Velej Paterkul izlaže čitavu rimsku historiju do 30. god. n. e.[22], a djelo

[22] Zaključno sa konzulima Markom Vinicijem (*Marcus Vinicius*) i Lucijem Kasijem Longinom (*Lucius Cassius Longinus*) koji su bili *consules ordinarii* u periodu januar – juni 30. god. n. e. Viniciju je i posvećena Velejeva historija, a godina njegovog konzulata je i glavna datumska referentna tačka Veleja Paterkula za određivanje

mu je napisano u dvije knjige, od kojih je prva rudimentarnog karaktera, a druga skoro u cjelosti dostupna. Posljednje razdoblje, naročito od Augustovog vremena, je napisano u apologetskom tonu (prema Tiberiju) i podrobnije od prethodnog. Kvalitet opisa koje pruža Paterkul je slabiji u odnosu na druga antička historijska djela. Uostalom od Veleja Paterkula kao prevashodno vojnika, nije se ni moglo očekivati da njegovo djelo bude od velike historiografske i literarne vrijednosti niti da se uzdigne iznad nivoa jednog panegirika posvećenog princepsu Tiberiju Klaudiju.

Rimska historija Veleja Paterkula izgleda da je najvjerojatnije bila samo skica za planirani veći rad (nikada urađen), koja je finalizirana (u osnovnom obliku u kojem je danas poznata) nekih 20tak godina nakon kraja Velikog ilirskog ustanka. Svoje djelo Velej je posvetio prijatelju Marku Viniciju (*Marcus Vinicius*), sinu svoga prvoga zapovjednika. Sudeći po Velejevom (II, CXXVII-CXXVIII) načinu spominjanja L. Elija Sejana (*L.Aelius Seianus*) njegova nacrtna povijest i njen panegirički ton nisu bili posljedica pada Sejana i obračuna sa svima onima koji su sa Sejanom surađivali i bili njegove pristalice. Po tome je Velej Paterkul nevezano sa pokušajem spašavanja svoga života bio povlađivački raspoložen prema princepsu Tiberiju Cezaru Augustu, ali je i ujedno bio i pristalica tada svemoćnog Sejanu. Upravo to što nije došlo do nastanka planirane knjige govorilo bi u prilog toga da je i Velej Paterkul nastradao uslijed pada Sejana. On je vjerojatno bio likvidiran, sa svim onim drugim pojedincima za koje se osnovano ili neosnovano smatralo da su bili involvirani u Sejanovu «zavjeru». Pojedinci optuženi za suradnju sa Sejanom su bili pritvoreni i naknadno pogubljeni. Sam način izlaganja o Sejanu kod Veleja daje naslutiti da je on bio povlađivački raspoložen i prema Sejanu i da ga je podržavao. To ne znači da je Velej Paterkul bio direktno uvučen u Sejanove planove i akcije. On je najvjerojatnije povlađivao i podržavao Sejana iz jednostavnog razloga što je ovaj bio iznimno moćan i što je važio kao Tiberijev stub i glavni oslonac. Tako se i Velej Paterkul poradi svoga općenitog dodvoračkog djelovanja prema Tiberiju jednostavno dodvoravao i podržavao Sejana. Kada se situacija naglo izokrenula, ta njegova dodvoračka sklonost ga je vjerojatno stajala i glave.

---

sopstvene historiografske datacije. Po njemu Homer rođen 1000 godina prije ovoga konzulata (znači 970. god. p. n. e.), legendarni asirski vladar Nin je počeo carevati 1995 godine prije ovog konzulata (znači 1965. god. p. n. e.), Hesiod je živio u drugoj polovici IX. st. p. n. e. (120 godina nakon Homerovog vremena), Prva Olimpijada je održana 823 godine prije Vinicijevog konzulata (793. god. p. n. e.), dok je svetilište na istom mjestu u elidskoj Olimpiji izgradio Atrej "ima tome gotovo 1250 godina", znači cc 1220. god. p. n. e., Dorci su gotovo osamdeset godina poslije osvajanja Troje i 120 godina nakon Herkul uznašao bogovima (tj. umro) došli na Peloponez. Velej Paterkul se u svojoj hronologiji vjerojatno oslanjao na Kroniku od Kornelija Nepota, koji je opet vjerojatno koristio kao izvor Kroniku od Apolodora iz Atene (Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος; živio cc 180. – nakon 120. god. p. n. e.; učenik Diogena iz Babilona, Panetija i Aristarha sa Samotrake). Što se tiče nekih elemenata kronologije, Velej Paterkul je sigurno pogriješno prezentirao informacije u svome djelu. Prva Olimpijada po kojoj se računalo vrijeme u antičkoj Heladi je održana 776. god. p. n. e., dok su se sama natjecanja sigurno održavala i znatno prije, te prve kalendarske godine olimpijske ere. Prema Eratostenovoj kronologiji osvajački prodor Doraca na Peloponez se datira u 1105./1104. god. p. n. e.

Valerije Maksim, Pedijan, Rustik

U Tiberijevo doba pojavio se zbornik Valerija Maksima (*Valerius Maximus*) pod naslovom *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* ("O djelima i izrekama dostojnima sjećanja u devet knjiga"). O Valeriju Maksimu se vrlo malo zna, izuzev da je porijeklom bio iz siromašne i neistaknute familije. Uspio se uzdići u riskom društvu, pa je bio i prijatelj i sa Germanikom, nećakom principsa Tiberija. Kolekcija *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX* je sastavljena uglavnom za retoričare i sadrži razne historijske primjere koji su se mogli upotrijebiti kod sastavljanja govora. Među raznim pričama o rimskoj povijesti nalazimo činjenice koje se ne spominju kod drugih pisaca. Ovo djelo je bilo veoma popularno na latinskom zapadu. Danas je u većem svome dijelu dostupno.

Kvint Askonije Pedijan (*Quintus Asconius Pedianus*, živio cc. 9. god. p. n. e. – cc. 76. god. n. e.) je bio historičar koji je za svoje sinove sastavio djelo historijskih komentara Ciceronovih govora, od kojega su dostupni samo fragmenti pod modernim nazivom *Q. Asconii Pediani Orationvm Ciceronis qvinqve enarratio*. Druga djela koja se pripisuju Askoniju su: “Život Salustija“, “Odbrana Vergilija protiv klevetnika“, “Rasprava o zdravlju i dugom životu“.

Izgubljeno je i historijsko djelo Fabija Rustika (*Fabius Rusticus*), kojeg je često citirao Tacit. Historija Fabija Rustika (inače prijatelja Seneke) je opisivala Neronovo vrijeme. Izgubljeno je i vrijedno historijsko djelo senatora i konzula Kluvija Rufa (*Marcus Cluvius Rufus*), koje je opisivalo razdoblje Kaligule, Klaudija i Nerona. Za historiju prve polovice I. st. n. e. bila je bitna i memoarska građa, pa su tako svoje memoare napisali principsi August, Tiberije, Klaudije i Germanikova kćerka Agripina Mlađa (majka principsa Nerona). Nijedan od ovih memoara nije sačuvan, iako su ih u velikoj mjeri koristili antički historičari, kao npr. Tacit, Svetonije i Apijan.

Prozna i stručna djela I. st. n. e.

Marko Anej Seneka Stariji (*Marcus Annaeus Seneca*; živio 54. god. p. n. e. – 39. god. n. e.) je bio pisac i retorik, rodom iz bogate viteške familije iz španske Kordove. On je bio otac čuvenog rimskoga stoičkog filozofa, pisca, političara i poduzetnika Seneke Mlađeg. Djela Seneke Starijeg su: *Controversiae* u deset knjiga koje su bile dopunjene sa *Suasoriae* i djelo o rimskoj historiji od početaka građanskih ratova, pa do skoro njegove smrti (objavljeno nakon smrti od strane njegovog sina).

Vrlo plodan i mudar pisac je bio sin Seneke Starijeg Lucije Anej Seneka (*Lucius Annaeus Seneca*, živio 4. god. p. n. e. – 65. god. n. e.). Iako njegova djela nisu bila striktno historijske prirode, u njima se može naći dosta podataka i anegdota koji omogućavaju lakše razumijevanje razdoblja posljednja dva principsa iz Julijevsko – Klaudijevske "dinastije". Njegov opus uključuje filozofske radove (poglavito sa stajališta stoicizma), epistularnu produkciju, pa i tragedije (iako za neke od njih još uvijek nije potvrđeno autorstvo), satire i jedan meteorološki esej. Od njegovih djela vrijedi istaći: Dijaloge (*Ad Marciam, De consolatione; De Ira; Ad Helviam matrem, De consolatione; De Consolatione ad Polybium; De Brevitate Vitæ ; De Otio; De Tranquillitate Animi; De Providentia; De Constantia Sapientis; De Vita Beata*), tragedije (*Hercules Furens; Troades; Phoenissae; Phaedra; Thyestes; Hercules Oetaeus* – sumnja se da je riječ o Senekinom djelu: *Octavia* – vjerojatno nije Senekino djelo: *Agamemnon; Oedipus; Medea*). Radove različite prirode (*Apocolocyntosis divi Claudii; De Clementia; De Beneficiis; Naturales quaestiones; Epistulae morales ad Lucilium*- kolekcija od 124 pisma koja se bave moralom a upućena su Luciliju Mlađem). Za pisma *Cuius etiam ad Paulum apostolum leguntur epistolae,* navodno razmjenjivana između Seneke i sv. Pavla se danas smatra da nisu autentična. Seneka je uživao uvažavanje ranokršćanskih pisaca, što se nastavilo i u mediavelnom razdoblju, a bilo je i onih pisaca koji su imali pogrešno uvjerenje da je Seneka prešao na kršćanstvo. Zaslugom te činjenice mnoga Senekina djela su imala tu sreću da prežive ideološki pogrom iz ranog srednjeg vijeka.

Ovaj period je bio bogat književnim radovima i stručnog, specijalističkog i umjetničkog karaktera. Marko Fabije Kvintilijan (*Marcus Fabius Quintilianus,* cc 35. – 100. god. n. e.) je porijeklom iz hispanskog grada *Calagurris* (danas Calahorra, La Rioja). U ranom neronijanskom dobu, njegov iznimno obrazovani otac poslao ga je u Rim da studira retoriku. Tamo je razvio prijateljstvo sa Domicijem Aferom (umro 59. god. n. e.), koji mu je poslužio kao model za retorsko izučavanje. Afer je inače bio sklon ciceronijanskom stilu, koji nije baš bio uobičajen u ovo doba, i to je vjerojatno i izvor Kvintilijanove posvećenosti Ciceronu. Nakon Aferove smrti vratio se u Španiju, vjerojatno da se bavi odvjetničkom praksom. Ipak 68. god. n. e. se vratio sa novoizabranim principsom Galbom u Rim. Preselivši se u Rim, počeo je predavati retoriku i prvi je pod principsom Vespazijanom bio potvrđen za profesora retorike, dobivajući plaću od države. Njegovi učenici su bili Plinije Mlađi i možda i Tacit. Kvintilijan je napredovao i u političkoj karijeri, pa je za vrijeme Vespazijana bio i konzul. Iz nastave se povukao 88. god. n. e., iako se zadržao u blizini dvora principsa Domicijana. Njegovo djelo je praktični priručnik / udžbenik iz retorike / govorničkog umijeća (*Institutio oratoria*), koji u određenoj mjeri sažima višestoljetni rad rimskih učitelja govorništva. Kvintilijanovo djelo nije se ograničavalo samo na teorijske i praktične savjete u pogledu sastavljanja govora, te na historiju govorništva, nego je nudilo i edukacijske savjete u razvoju oratora od "kolijevke pa do groba." Govornik se mora odgajati od djetinjstva i zato su prve knjige ovog Kvintilijanovog priručnika posvećene

odgoju i osnovnom obrazovanju. Prema tome, taj dio je rad iz područja pedagogije. Nadalje Kvnitilijan govori o zadaćama govornika. On je protivnik filozofije i smatra da za formiranje mudrog čovjeka nisu zaslužni isključivo filozofi. Uistinu obrazovan govornik je razuman čovjek koji obavlja svoju dužnost. Kvintilijan se povodi za definicijom Katona Starijeg: *vir bonus, dicendi peritus* ("dobar čovjek dobro govori"). Kvintilijanovo djelo je imalo značajnog utjecaja na mediavelnu retoriku i renesansni razvitak. Njegovo ranije djelo *De Causis Corruptae Eloquentiae* je izgubljeno. Kvintilijanu se pripisuje i dva seta deklamacija i to *Declamationes Maiores* i *Declamationes Minores.*

Kvintilijanov suvremenik i prijatelj je bio pjesnik Gaj Valerije Flak (*Caius Valerius Flaccus / Setinus Balbus*, umro cc 90. – 95. god. n. e.) koji je djelovao za vrijeme Flavijevaca. On je napisao na latinskom ep *Argonautica* koji je bio smatran izgubljenim sve do 1411. kada su pronađena njegova 4 ½ volumena.

Dolazak Jazona i Argonauta u Kolhidu (ep Argonautika). Charles de La Fosse, Versajski dvorac.

Pomponije Mela (*Pomponius Mela*, prva polovica I. st. n. e.) je bio jedan od najranijih rimskih geografa. Rođen je u gradu *Tingentera* (Algeciras) u južnoj Španiji. Njegovo djelo je *De situ orbis libri III*, pisano u lakonskom stilu. Vrlo se malo zna o Pomponiji Meli. Njegovo djelo nije imalo samo deskriptivni opis, nego je predstavljalo i teorijsku, geografsku raspravu. Mela je uveo i pretpostavku o postojanju misterioznog kontinenta na (za tadašnji stari svijet) nepoznatoj polovici Zemlje koji je on nominirao kao *Antichthones*.

Viđenje svijeta po Pomponiju Meli.

Najpoznatiji stručni pisac na polju agronomije u rimskom svijetu je bio Kolumela (*Lucius Iunius Moderatus Columella*; Gades iz provincije Betike, 4. – cc. 70. god. n. e.). Njegova *De Re Rustica* u 12 knjiga je u potpunosti sačuvana, i zajedno sa radovima Katona Starijeg i Varona daje uvid u procese razvitka poljoprivrednih odnosa. Njemu

se pripisuje i djelo o drveću po nazivu *De Arboribus*. Pored Katona Starijeg i Varona, on je koristio i djela Aula Kornelija Celza (*Aulus Cornelius Celsus*), kartaginskog pisca Maga, Tremelija Skrofa (*Tremellius Scrofa*) i mnoge grčke autore. Međutim, njegovo djelo nije bilo samo kompilacija, nego i rezultat stećenog iskustva njegovog strica Marka Kolumele kao i iskustva i znanja samog Kolumele. Sam Kolumela je posjedovao imanja u Italiji i on se u djelu specifično odnosi na imanja u gradovima Ardea, Carseoli i Alba.

Kolumela svoje djelo počinje raščlambom žalbi kojima ljudi pokušavaju objasniti opadanje poljoprivrede u Italiji. Jedni se žale na atmosfersko stanje, drugi na istrošenost italskog tla, ali su sva ta objašnjenja neodrživa. Po Kolumeli „te pojave nikako nisu izazvane nedostacima klime, već prije našim vlastitim manama. Naime, mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatu da je kazni, dok su se međutim najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveću skrb.*”* Dalje Kolumela govori o zemljoradnji kao o starinskom rimskom zanimanju. Vođenju poljoprivrede treba se učiti. Čovjek koji se bavi naukom o zemljoradnji mora kombinirati proučavanje prirodnih uvjeta sa praktičnim zemljoradničkim iskustvom. Kolumela je pristaša intenzivne privrede. U tom pogledu on nastavlja tradicije Katona i Varona. Ali, sudeći po polemičkim primjedbama koje su sadržane u njegovoj raspravi, može se zaključiti da takav tip privrede nije bio jedini u Italiji. Tamo je bilo i poljoprivrednika koji su zastupali drukčija načela vođenja poljoprivrede; oni su nastojali što više zasijati, pa makar to imalo za posljedicu i nedovoljnu obradu zemljišta. Upravo protiv njih i istupa Kolumela. Tako su u ovom periodu postojala oba tipa privrede – intenzivna i ekstenzivna. Kolumela daje i neke praktične geomorfološke savjete za poljoprivredu, pa tako navodi: „Tlo koje teško, kredasto i vlažno nije prikladno za uzgoj ozime pšenice i pira. Ječam ne tolerira nijedno drugo mjesto koje nije rastresito i suho.”

Od pisaca tehnoloških i stručnih djela potrebno je istaći i Frontina (*Sextus Iulius Frontinus*) koji je nakon niza vojnih i politikih dužnosti od principsa Nerve imenovan za obnašanje vrlo značajne i odgovorne funkcije za Rimljane nadzornika akvadukta (*curator aquarum*), u čemu je bio uspješan sprečavajući raznorazne zloupotrebe u organizaciji vodovodne mreže. Iza sebe je ostavio nezaobilazno djelo *De aquaeductu*. Frontin je također napisao, danas izgubljenu, raspravu iz vojne struke. Sačuvalo mu se djelo *Strategemata,* koje je ustvari kolekcija primjera vojnih taktičkih i strateških poteza iz grčko – rimske historije.

Od djela umjetničke proze iz I. st. n. e. treba obratiti naročitu pozornost na roman Gaja Petronija (*Caius Petronius*; cc. 27 – 65. god. n. e.), poznat pod imenom "Satirikon" / *Satyricon.* Petronijev "Satirikon" daje zanimljivu i vrlo slikovitu, na momente alegorijsku predodžbu o raznim krugovima italskog društva na početku principata.

U Neronovo doba je djelovao i čuveni pjesnik Marko Enije Lukan iz Kordove (*Marcus Annaeus Lucanus*; 3. XI. 39. god. n. e. – 30. IV. 65. god. n. e., unuk Seneke Starijeg i nećak Seneke Mlađeg), koji je ostavio epsko djelo *Pharsalia.* U ovom periodu je djelovao i pjesnik i satiričar Persije (*Aulus Persius Flaccus*; 34 – 62. god. n. e.; porijeklom iz Etrurije), koji je u svojim djelima, poemama i satirama pokazivao stoičku mudrost i snažan i odgovoran kriticizam za negativne pojave. On je bio bliski prijatelj sa Trazejom Petom, senatorom iz Neronovog doba, čija žena Arija je bila Persijeva rodica. Umro je relativno mlad od bolesti, a pjesme mu je nakon smrti objavio prijatelj Lucije Anej Kornut.

Zanimljiva je i biografija čuvenog vojskovođe Korbula (*Cnaeus Domitius Corbulo* cc. 7. – 67. god. n. e.) pod naslovom ”*Commentarii rerum suarum*“ koja je danas izgubljena ali je u antičko doba predstavljala glavni izvor za veliki rat na Istoku za vrijeme vladavine principsa Nerona. Nakon Enija Lukana, sljedeći veći pjesnik je bio Kampanac Publije Papinije Stacije (*Publius Papinius Statius*; cc. 45. god. n. e. – cc. 96. god. n. e.). Stacijeva sačuvana djela su: 1. epska poema *Thebais*; 2. *Silvae;* 3. nezavršena epska poema *Achilleis.* Izgubljene su njegove poeme sa takmičenja, mim Agave i poema *De Bello Germanico* o Domicijanovoj vojnoj kampanji.

Plinije Stariji

Jedno od najvrijednijih djela nastalih u I. st. n. e. je sačuvana enciklopedija *Naturalis historia* od Plinija Starijeg (*Caius Plinius Secundus*; 23. god. n. e.– 25, VIII. 79. god. n. e.). Plinije Starije je bio rimski pisac, prirodnjak, filozof, zapovjednik kopnenih trupa i mornarice, a bio je osobni prijatelj principsa Vespazijana. On je bio Rimljanin starog kova, svestrana osoba koju je sve interesirala, sa pronicljivim duhom, slobodom spoznaje i sposobnošću zapažanja, erudita u punom smislu koji je svoje slobodno vrijeme koristio za znanstvena istraživanja. Njegova marljivost i hrabrost te želja za stalnim sticanjem novih znanja su ostali osvjedočeni u historiji. Plinije Stariji je porijeklom iz grada Koma, tada već sjeverne Italije (nekadašnja Cisalpinska Galija), jedne sredine sa raznorodnim etničkim i kulturološkim porijeklom, naravno tada ujedinjenim pod imenom rimskog građanstva. Svoj uspon u javnoj hijerarhiji je započeo sa službom u vojsci i to dugogodišnjim boravkom na rajnskoj granici. Plinije Stariji je kao oficir i dužnosnik Države (često kao prokurator) proputovao mnoge zemlje tadašnjeg rimskog svijeta. Na kraju je postao i prefekt flote u Misenumu i osobno je vodio spasilačku akciju prilikom čuvene erupcije Vezuva 79. god. n. e., kada su zatrpani pod vulkanskim pepelom Pompeji i Herkulanum. Na spašavanje ljudi iz pakla koji je nastupio toga augustovskog dana nije

krenuo samo iz osjećaja odgovornosti te urođene hrabrosti, nego i iz znanstveničke radoznalosti, jer je želio da ispita vulkansku erupciju iz prve ruke. Prilikom akcije koju je vodio Plinije Stariji je i poginuo.

Rezultate svojih zapažanja i istraživanja je ostavio u svome epohalnom djelu, enciklopediji *Naturalis historia,* koja se sastoji od 37 knjiga. *Naturalis historia* je na svu sreću dostupna i pruža uvid u antičko znanje I. st. n. e. i na najbolji način pokazuje svestranost i slobodoumnost (oslobođeno ideoloških okova) znanstvenog proučavanja tadašnjih Rimljana. *Naturalis historia* u sebi sadržava podatke iz botanike, zoologije, poljoprivrede, astronomije, kosmografije, geologije, mineralogije, zemljopisa, medicine, prirodnih fenomena, rudarstva, tehnologije, umjetnosti, historije, demografije, etnografije. Plinije Stariji je tako koristio podatke od najmanje 146 rimska i 327 grčka autora, te druge izvore informacija. Tako je koristio i topografske podatke Vipsanija Agripe, te učenjaka i mauritanskog kralja Jube II., koji mu je bio glavni vodič u botanici. Ovo enciklopedijsko djelo je imalo nemjerljiv utjecaj na kasniji razvitak znanosti ne samo u antici, nego i u srednjem vijeku, te u doba humanizma i renesanse.

I. knjiga	Predgovor, sadržaj i lista autoriteta i vrela (*indices auctorum*)
II. knjiga	Matematički i fizički opis tada poznatog svijet
III – VI. knjiga	Geografija i etnografija
VIII – XI. knjiga	Zoologija
XII – XXVII. knjiga	Botanika, poljoprivreda i farmakologija
XXVIII – XXXII. knjiga	Farmakologija
XXXIII – XXXVII. knjiga	Rudarstvo, mineralogija, statue, slikarstvo, kiparstvo, skulpture u mermeru, drago kamenje.

Za vrijeme boravka na germanskoj granici, napisao je svoju prvu knjigu o upotrebi streljaštva u konjici (*De jaculatione equestri*). Isto u Germaniji, on je usnio duh Druza (oca princepsa Klaudija i velikog pobjednika nad Germanima) koji ga je molio da spasi sjećanje na njega. To ga je motiviralo da napiše historiju (u 20 knjiga) svih ratova između Rimljana i Germana. Ovo djelo o germansko – rimskim odnosima je bilo glavno vrelo za

Tacitove prve knjige Anala u kojima govori o ratovima sa Arminijem i Tacitovu “Germaniju“. Nažalost, ovo djelo je postepeno nestajalo. Plinije Stariji je napisao i biografsko djelo o svome zapovjedniku u Gornjoj Germaniji Pomponiju Sekundu (*Publius Pomponius Secundus*; polubrat po majci čuvenog rimskog vojskovođe Korbula) u dvije knjigu. Napisao je i edukativno djelo o retorici nazvano *Studiosus*, a nešto kasnije i djelo *Dubii sermonis*. Plinije Stariji je nastavio i historiju Aufidija Basa (*Aufidius Bassus*) koji je živio za vrijeme principsa Tiberija.[23] Izuzev *Naturalis historia,* sva ostala djela Plinija Starijeg su izgubljena.

Plinije Mlađi, Juvenal, Marcijal, Silije Italik

Plinija Starijeg je naslijedio njegov nećak (sin njegove sestre) kojeg je on i adoptirao → Plinije Mlađi (*Caius Plinius Caecilius Secundus*; 61. – 112. god. n. e.), isto jedan veliki rimski pisac i prijatelj velikog rimskog historičara Kornelija Tacita. Plinije Mlađi je poznat poradi stotina njegovih sačuvanih pisama (*Epistulae*) i privatnog i javnog karaktera. Mnoga od pisama su adresirana na vladajuće principse ili na najbliže prijatelje, kao npr. Tacitu. Plinije Mlađi je bio istaknuti dužnosnik i namjesnik u provinciji Bitiniji i smatran je poštenim i umjerenim čovjekom. Preko pisama se direktno upoznajemo sa rimskim načinom života u periodu prijelaza iz I. u II. st. n. e., odnosima i mentalitetu viših duštvenih slojeva, političkim i društvenim zbivanjima, pa i u odnosu prema kršćanima. Sam Plinije bio je vlasnik više vila, brižljivi domaćin i istovremeno obožavatelj književnosti, sudionik u recitacijama, čovjek željan književne slavu. On je mnogo pisao, ali je većina njegovih poetskih, dramskih i govorničkih djela izgubljena, izuzev govora *Panegyricus Traiani.*

Za period prijelaza iz I. u II. st. n. e. bitan je i Juvenal (*Decimus Iunius Iuvenalis*), o čijem životu ima malo poznatih podataka. Rodio se je u italskom gradu Akvinu (*Aquinum*), u drugoj polovici I. st. n. e. i stekao retoričku naobrazbu. Stvarao je na kraju I. i početkom II. st. n. e., u vrijeme prelaska sa flavijevskog režima na antoninijanski sustav. Pretpostavlja se da je bio učenik Kvintilijana, i da je prakticirao retoriku sve do svojih srednjih godina kada se upustio u satiru. Juvenal je postao glasovit kao nepomirljiv i strog satiričar. Zbog svoga “oštrog jezika” kojim je uvrijedio jednog glumca sa značajnim utjecajem na dvoru, Juvenal je bio i prognan vjerojatno u Egipat. Kasnije je rehabilitiran i vratio se u Rim. U Akvinu je pronađen epigrafski spomenik *CIL* X 5382 (posveta boginji Cereri) na kome se vjerojatno spominje Juvenalov srodnik po agnatskoj liniji, koji je ostvario karijeru kao

[23] Basuovo drugo djelo je bilo *Bellum Germanicum*, nažalost izgubljeno.

visoki oficir (vojni tribun) i lokalni dužnosnik. Cerera je jedino božanstvo za koje Juvenal u svojim Satirama pokazuje poštovanje.

Njegovo djelo Satire/*Satires* (koje se sastoje od 16 poznatih satiričnih poema podijeljenih u 5 knjiga) daje jedan slikovit, satiričan i dosta kritički pregled života u Rimu i rimskom svijetu u ovom periodu. Osuda suvremenih karaktera graniči kod Juvenala sa potpunim pesimizmom. On je obrađivao istu temu kao i Marcijal kad je pisao o tome kako je teško poštenom i talentiranom čovjeku pronaći patrona koji bi ga podigao po zasluzi, i o tome koliko je ponižavajući položaj klijenata. Jedna od satira posvećena je porocima rimskih žena. Juvenal ismijava poroke aristokrata, njihovu taštinu, hvalisanje dalekim precima. Istovremeno on donosi slike iz života nižih slojeva rimskog društva, života punog bijede i neimaštine. Juvenal nigdje ne spominje imena svojih suvremenika. On je ismijavao Domicijana, ali nikada nije spominjao imena vladajućih careva. Sva njegova djela napisana su pod snažnim utjecajem retorike. Otuda određena monotonija, jednolična patetičnost koja je karakteristična za sve njegove satire. Nesumnjivo je da su njegove prosudbe pune pretjerivanja. Juvenal je bio veoma cijenjen u antici i njega su prevodili i oponašali i pjesnici novog vijeka. Neki njegovi izrazi postali su općepoznati kao aforizmi: *mens sana in corpore sano* (“zdrav duh u zdravom tijelu”), *panem et circenses* (“kruha i igara”; aluzija na gubljenje političke svijesti i odgovornosti kod naroda, i zadovoljavanje prozaičnim i instinktivnim), *rara avis in terris nigroque simillima cycno* (“rijetka ptica na zemlji i najviše slična crnom labudu”; aluzija da je savršena žena rijetka ptica), *quis custodiet ipsos custodes* (“ko može da pazi na one koji paze”; aluzija na to kome sa moćima se može vjerovati.) Njegove poeme su bile pogrešno shvaćene kao da su antipaganske, pa su zahvaljujući tome i prepisivane u kršćanskim, manastirskim skriptorijima.

Marko Valerije Marcijal (*Marcus Valerius Martialis* 1. III. cc 40. – između 102. i 104. god. n. e.) je porijeklom Hispanac, iz *Augusta Bilbilis* (danas Calatayud u Španiji). Uobičajeno obrazovanje sa retorskim nivoom je stekao u svojom domovini, u školama Katula (*Catullus*), Peda (*Pedo*) i Marsa (*Marsus*). U Rim je došao 64. god. n. e. za vrijeme Neronove vladavine. Možda su Seneka i Lukan bili njegovi prvi patroni. Kasnije je stekao niz utjecajnih i močnih prijatelja, između ostalog uživao je milost princepsa Tita i Domicija, od kojih je dobio i neke privilegije. Na dvoru je imao i protivnika, kao što su Krispin i možda Paris. Marcijal je nesumnjivo bio veoma socijalna osoba, pa su mu prijatelji bili Lukan, Kvintilijan, Silije Italik, Juvenal, Plinije Mlađi, ali izgleda sa pjesnikom Stacijem nije bio u dobrim odnosima. U Hispaniju se vratio 98. god. n. e. Marcijal je najpoznatiji po svojih 12 knjiga Epigrama, koji su objavljeni u Rimu između 83. i 103. god. n. e. Napisao je ukupno 1561 epigram, od čega 1235 u elegijskom kupletu. Marcijal se smatra osnivačem modernog epigrama. U ovim kratkim poemama on satirizira gradski život i skandale svojih poznanika te romantizira svoje provincijalno porijeklo. U svojim djelima on često opisuje život pjesnika-siromaha, koji se hrani mrvicama sa bogataševa stola i ovisi o svojim patronima, među kojima ima bahatih, škrtih i bezdušnih ljudi. Marcijal ne štedi ni klijente

koji očekuju milostinju od svojih zaštitnika. Njegovi epigrami, kratke i precizne pjesme, posvećeni su najrazličitijim pojavama svakodnevnog života. On je protivnik retorike i pretjeranog oduševljavanje mitologijom, koje je karakteristično za ostale suvremene pjesnike. Marcijal piše: "Čitaj ono što za života može reći: "Moje je. Tu nećeš naći Kentaure, ni Gorgone, i Harpije. Na našim stranicama osjeća se čovjek”. Pred Marcijalovim čitateljima nižu se razni tipovi kozmopolitske prijestolnice: patroni i klijenti, paraziti i nametljivci, lovci na naslijeđa i trovači, nevjerni muževi i žene, ljubavnice, pijanci i kicoši, razni špekulanti, nadriliječnici, pjesnici koji nemaju sreće i diletanti, vjerovnici i dužnici.

Silije Italik (*Tiberius Catius Asconius Silius Italicus*; cc 28. – cc 103. god. n. e.) je bio konzul, orator i pjesnik. Njegovo jedino sačuvano djelo je epska poema *Punica* u 17 knjiga koja govori o II. punskom ratu. *Punica* je i najduža sačuvana poema na latinskom jeziku sa preko 12.000 redova. Silije Italik svoje djelo *Punica* promatra kao produžetak Vergilijeve Enejide, a po stilu se ugleda na Homera. Veliki uzori Silija Italika su bili Ciceron i Vergilije.

Za ovaj period se spominju i tri pisca sa imenom Cecije i to: Cecije Bas (*Caecius Bassus*; lirski pjesnik iz I. st. n. e., poginuo prilikom erupcije Vezuva 79. god. n. e.), Cecije Bas (*Caecius Bassus*; gramatik koji je autor djela *Caesii Bassi de Metris*) i Tit Cecije Taurin (*Titus Caesius Taurinus* koji je bio autor poeme *Votum Fortunae*).

Jevrejski pisci: Filon Aleksandrijski i Josip Flavije

Određeni podaci iz rimske historije, posebno vezano za doba Kaligule mogu se naći kod učenog Jevreja Filona iz Aleksandrije (Φίλων, ידידיה הכהן, *Philo Iudaeus*; 20. god. p. n. e. – 50. god. n. e.) i to u njegovim djelima “Poslanstvo Gaju” / *Legatio ad Gaium* i “Protiv Flaka”. Filon je poticao iz ugledne i bogate familije aleksandrijskih Jevreja, a njegov djed ili otac je dobio i rimsko građanstvo. Brat Aleksandar je bio i alabarh, odnosno poglavar zajednice aleksandrijskih Jevreja. Druga njegova djela, više – manje dostupna se bave uglavnom analizom i tumačenjem Petoknjižja (prvih pet knjiga Staroga Zavjeta) ili su filozofske rasprave. Bez obzira za nastojanja ka očuvanju svoje zasebnosti Jevreji nisu mogli izbjeći da budu dotaknuti razvijenijim kulturnim pojavama oko sebe. Počinju se razvijati i neke ideje o načinima međusobnog povezivanja, pa se pojavljuju i misli o srodnosti nekih elemenata judaizma i grčke filozofije. To se, uglavnom, dešavalo u jevrejskim općinama u dijaspori. Osobito dosljedno je te zamisli tumačio i prezentirao Filon. On je dokazivao da je u judejskim knjigama dana "sva mudrost" i zadatak tumača sastoji se u tome da otkriju njen smisao. Ovo je i osnova kasnije dogme o apsolutnom

značenju “svetih knjiga”, kao “ovozemaljske”, fizičke manifestacije božanskog. Po Filonu svemoguće božanstvo različito je od svijeta po svom biću. Posrednici između svijeta i božanstva su sile, koje Filon uspoređuje sa anđelima judejske religije i demonima grčke filozofije. Vrhovnu silu predstavlja Logos (riječ), "ona je u boga i ona je sama bog"; to je ideja svih ideja, da upotrijebimo Platonove pojmove, ona je istovremeno sin božji. Filon najvišim čovjekovim ciljem smatra mističko sjedinjenje, stapanje sa božanstvom. Ono se ne postiže putem prinošenja žrtvi, već putem iskrenog pokajanja. Filonove ideje, samo u vulgariziranom obliku, i njima bliske postavke širile su se među jevrejskim općinama dijaspore. Judejske mesijanističke nade kod Jevreja izvan Judeje, Galileje i Samarije, od kojih mnogi čak nisu znali hebrejski jezik, dobile su apstraktan, mističan karakter. Budući Mesija nije prikazivan kao politički spasitelj naroda, već kao osloboditelj čitavog čovječanstva od njegovog griješnog bitka, suštine i esencije. Filonove postavke jevrejstva su postale ideološki izvor na osnovu kojeg će se moći razviti mlađe grane abrahamizma → kršćanstvo i islam.

U drugoj polovici I. stoljeća n. e. je djelovao još jedan jevrejski pisac, Josip Flavije (Φλάβιος Ἰώσηπος; *Titus Flavius Iosephus* 37 – cc 100. god. n. e.; takođe hebrejski zvan יוסף בן מתתיהו, izvorno ime po rođenju Yosef ben Matityahu, Josip sin Matije, יוסף בן מתתיהו, Ἰώσηπος Ματθίου παῖς). Ovaj plodni, kontroverzni i obrazovani Jevrej je poticao iz jedne od najuglednijih i bogatih svećeničkih familija tadašnje Judeje i ostavio je za sobom čitav niz djela. Preko majčine familije je bio povezan i sa nekadašnjom hasmonejskom dinastijom. Prije izbijanja Judejskog ustanka je kao mladić boravio u Rimu (kao član oficijelnog izaslanstva), a za vrijeme rata je bio zapovjednik ustanika u Galileji. Na jedan vrlo zanimljiv način Josip u julu 67. god. n. e. se predao tadašnjim rimskim zapovjednicima Vespazijanu i Titu, da bi od njih bio oslobođen 69. god. n. e. Josip je uživao veliko povjerenje kod Vespazijana i Tita, pa je dobio 71. god. n. e. i rimsko građanstvo i njihovo gentilno ime Flavije. Nastavio je živjeti u Rimu, gdje se nalazio pod patronatom flavijevskih princepsa, pa je dobijao godišnju penziju i živio u palati.

Njegov mastodonski opus, koji je uglavnom dostupan, se sastoji od sljedećih djela: “Judejski rat”, “Judejske starine”, polemike “Protiv Apiona”, “Govora Grcima o Hadu” i sopstvene autobiografije. Njegova djela daju obilje podataka ne samo o historiji, tradiciji, religiji i životu Jevreja, nego i o helenističkom i posebno rimskom dobu. Međutim, njegova djela su pisana dok je bio u Rimu, pa se njegove kredibilnost u tumačenju pojedinih dešavanja (posebno u “Judejskom ratu”) dovodi u pitanje. Načelno, Josip Flavije se vrlo negativno odnosi prema vođama radikalnog dijela pobune, dok umjerene jevrejske lidere, te Vespazijana i Tita prikazuje u povoljnijem svjetlu. Zbog svoga karaktera, ova djela su bila naveliko korištena i od kršćanskih pisaca, jer su jednim dijelom pratila i starozavjetnu, abrahamističku tradiciju. Josip Flavije je posvetio i pažnju apologiji

jevrejske kulture i religije, posebno odgovarajući na Apionov negativistički stav prema jevrejstvu općenito. Opus Josipa Flavija je nezaobilazan kada se radi o istraživanju druge polovice I. st. n. e. I princeps Vespazijan je pisao svoja sjećanja na rat sa Jevrejima, ali to djelo nije sačuvano.

Kornelije Tacit

Na kraj I. i početak II. st. n. e. pada književna djelatnost Publija ili Gaja Kornelija Tacita (*Publius* ili *Caius Cornelius Tacitus*; cc. 56. – cc. 120. god. n. e.), jednog od najboljih predstavnika rimske historiografije. Tacit se rodio oko 55. god. n. e. u viteškoj obitelji u regiji Umbriji. Zahvaljujući svome govorničkom talentu i drugim umijećima Tacit se uspio uzdići na hijerarhijskim ljestvicama Rimske države i društva, i na kraju je ušao u senatorski red, bio konzul sufekt u periodu novembar – decembar 97. god. n. e., i kasnije prokonzul u provinciji Aziji. Umro je oko 120. god. n. e. Najranije poznato Tacitovo književno djelo je *Dialogus de oratoribus* ("Razgovor o govornicima"). Poslije toga napisao je životopis (*De vita et moribus Iulii Agricolae*) svoga tasta, čuvenog vojskovođe Agrikole, a zatim etnografsko djelo *De origine et situ Germanorum* ("Germanija"). U posljednjem razdoblju svoje književne djelatnosti Tacit je napisao *Historiae* ("Historije") i *Annales* ("Anale"), Ova dva monumentalna djela ovjekovječila su Tacitovo ime. "Historije" u 14 knjiga govore o događajima od smrti Neronove i „Godine četiri cara“ 68/69. god. n. e. pa do smrti principepsa Domicijana 96. god. n. e., dok se u "Analima" (od 16 knjiga) izlaže rimska historija od Augustove smrti do kraja dinastije Julijevaca-Klaudijevaca 68. god. n. e. U uvodu „Historija“, Tacit je spominjao da planira da obradi i historiju doba principepsa Nerve i Trajana. Ovo djelo o principsima, za čijih života je on dostigao vrhunac svoje karijere, nije nikada uradio.

Od "Historija" dostupne su samo 4 knjige i početak pete, a "Analima" nedostaju u potpunosti 4 knjige (7., 8., 9. i 10 knjiga), dok su nepotpuno dostupne peta, šesta knjiga, jedanaesta i nema kraja šesnaeste knjige. Tacitov opus je bio monumentalan, a sam se služio golemom izvornom građom. Ne znamo tačno koje je izvore Tacit upotrijebio. Po uzgrednim podacima u njegovom djelu koristio je djela ranijih historičara, memoare istaknutih osoba, kazivanja svojih starijih suvremenika. On je vjerojatno koristio za svoj opus, posebno “Anale“ i “Historije“ i *Acta Senatus*, službene zapise rimskog Senata.

Po svom porijeklu Tacit nije bio pripadao nobilitetu, ali je uspio, bolje nego iko drugi u svojim djelima odraziti pogled na svijet rimskog nobiliteta koji se lagano gasio. Tacitov ideal leži u prošlosti. Po njegovom mišljenju, ljudi su bili sretni samo u dalekoj prošlosti, jer su onda živjeli bez poroka i zločina, i među njima je vladala jednakost. To njegovo shvatanje se prilično dobro ogleda u opisu Germana, koji mu je služio kao antipod tadašnjim Rimljanima koji su po njegovom mišljenju zapali u dekadenciju. Po svome uvjerenju koje i precizno iznosi u "Analima", preveliki broj zakona je samo doprinosio slomu jednostavnog i prirodnog života.

Tac. Ann. III, 26 – 27: "U najstarija vremena, ljudi još nisu znali za zlo, zločinstvo i prijestup. Tako su živjeli bez kazni, bez prinuda. Nije bilo potrebe za nagradama, svi su po svojoj prirodi težili poštenju. Pošto nisu ni željeli ništa mimo običaja, nije ni bilo zabrana zasnovanih na strahu. Ali, kada je nestalo jednakosti, a skromnost i stid ustupili mjesto želji za vlašću, pojavile su se tiranije, i kod mnogih naroda zauvijek i ostale. Drugi narodi su, bilo na samom početku, ili kad su im dojadili kraljevi, odabrali zakone. Ti zakoni su u početku bili jednostavni, kao što su jednostavnim duhom bili i ti ljudi. Slavni su zakoni koje je Krećanima propisao Minoj, Spartancima Likurg i oni koje je, kasnije Atenjanima dao Solon. Ovih posljednjih bilo je već više i obuhvatali su i kompliciranije slučajeve. Kod nas je Romul imao neograničenu vlast. Potom je Numa dao narodu religijsko i božansko pravo. Tome su doprinijeli unekoliko i Tul i Anko. Ali, glavni zakonodavac je bio Servije Tulije. On je donio zakone kojima su i kraljevi bili dužni da se pokoravaju. Poslije protjerivanja Tarkvinija, plebejci donesu cijeli niz odredbi uperenih protiv senatora, sa ciljem da osiguraju slobodu i učvrste jedinstvo. Izabrani su decemviri koji su iz svih dotadašnjih zakona uzeli one koji su bili najbolji i sastavili Zakone 12 tablica – najviši izraz ravnopravnosti."

Po Tacitu nakon Zakonika 12 ploča, kasniji zakoni su često bili izraz staleških borbi i donošeni su silom "da bi predstavnici naroda otvorili put ka dotada nepristupačnim položajima, da bi prognali istaknute ljude, ili postigli slične naopake ciljeve." Zato su se po Tacitu pojavili podbunjivači naroda kao što su Grakhi i Saturnin, te Druz, demagog senatske frakcije. U nastavku svoga izlaganja Tacit jasno potvrđuje svoje prooptimatske stavove i glavnu krivicu za zakonodavni i politički haos Kasne Republike prebacuje na plebejske tribune koji "su dobili punu slobodu da huškaju narod po miloj volji". Po Tacitu, što je veća korupcija u državi, to više ima zakona. Tek je August uspio zavesti mir, ali je taj mir koštao Rimljane gubitka slobode : „Cezar August, sada već siguran u svoju vlast, ukinuo je odluke koje je kao triumvir donio i dao nam zakone po kojima treba da živimo u miru, pod vlašću principsa".

Iako je bio nostalgični republikanac, Tacit ipak u stvarnosti nije vjerovao u mogućnost potpune obnove slobode i Republike. On se zadovoljavao time što su Nerva i Trajan uspjeli spojiti principat i slobodu, pa se može reći i da je on bio klasični predstavnik

sustava “dinastije” Antonina. Uostalom, nastanak njegovih djela pripada upravo vremenu nakon smrti principsa Domicija i uspostave novoga sustava koji je kasnija historiografija nazvala “antoninijanski”. Riječ je o prevratu koji je u neku ruku imao i karakteristike revolucionarnog nastupa. U mjesto ranijeg autokratskijeg sustava, sada je nastupila slobodoumnija i progresivnija epoha ideološki prožeta i sa popularnim tada filozofskim učenjima. U tome dobu “Pet dobrih careva”, načelno se trebalo vladati u suglasju principsa i Senata, i uz poštovanje svih institucija. Zato je i Tacit našao svoje mjesto u tome novom režimu, i mogao je da izražava svoj nostalgični republikanizam a da ne izazove principsku reakciju, što bi se sigurno desilo za vrijeme postAugustovih principsa iz dinastija Julijevaca – Klaudijevaca i Flavijevaca (izuzimajući možda Tita).

Tacit je zavidio onima koji su pisali o republikanskoj prošlosti: o ratovima, raspravama konzula sa tribunima, o agrarnim i žitnim zakonima. Povjesničar Principata, po njegovim riječima, mora pisati o miru, koji je tek rijetko prekidan ratovima, o okrutnim naređenjima, stradanju nevinih i vjerolomstvu prijatelja; "i svaka stvar je očito nalik na drugu, i izaziva gađenje". Tacit je sebi stavio u zadatak da piše bez mržnje i pristranosti (*sine ira et studio*). Međutim, teško je naći neko drugo djelo iz antike u kome bi se toliko izražavala pristranost jednoga historičara. Ta njegova pristranost se najbolje izražava u njegovim zaključcima i tumačenjima određenih događaja, dešavanja i djelovanja pojedinaca. Tako on npr. prenosi tačne informacije, ne sakriva ih niti umanjuje, ali zato kao jedan vješti spin – majstor u svome zaključku i sopstvenom tumačenju određenih dešavanja i postupaka izvrće njihovo značenje onako kako njemu odgovara. Često je odluka da li će Tacit neka dešavanja, postupke ili proces ocijeniti pozitivno ili negativno, ne zavisi od toga da li je to stvarno dobro, loše ili “onako“, nego primarno zavisi da li glavne uloge u tim povijesnim scenama imaju ili nemaju simpatije Tacita. Tako je sve ono što radi Germanik, taj heroj nostalgičnih republikanaca i nobila, dobro i odlično, a ono što radi Tiberije loše i vjerolomno. Čak je i Tiberijevu štedljivost koja je doprinijela značajnom uvećanju državnog suficita, Tacit kritizirao. To se onda prenosi i na prijatelje i suradnike Germanika ili Tiberija. Tacit je pisao za Antonina, pa mu je možda bilo i stalo da ranija dva režima (Julijeveca – Klaudijevaca i Flavijeveca) predstavi u ne baš povoljnom svjetlu, izuzev naravno Augusta.

Didaktizam je kod Tacita izražen jasnije nego kod Polibija i Livija. Cilj historije, po njegovim riječima, se sastoji u tome da se "ne prelazi šutke preko vrlina i da se loše riječi i djela plaše potomstva i sramote…" Vrlina (*virtus*) je kod Tacita u prvom planu. Od ljudi i njihovih postupaka u prvom redu zavisi tijek povijesti. Motivima kojima se ljudi rukovode pridaje on veliko značenje. Glavnu pažnju posvećuje on onim osobama koja stoje na čelu države. Zato je prirodno što se princeps i život principskog dvora nalaze kod Tacita u središtu pozornosti. Njega je zanimao odnos principsa prema najvišem staležu, on je pratio kako su i zbog čega propadali "pravi" predstavnici rimskog nobiliteta. Simpatizirajući

posljednje republikance, Tacit je osuđivao one koji su, špekulirajući niskim strastima vlastodržaca, postajali moćni, stizali do bogatstva i časti. Tacit u raznim prilikama spominje rimski plebs, italske gradove i provincije, ali ga njihov život malo interesira. Na osnovu djela o Germanima može se pretpostaviti da je Tacit pridavao značenje prirodnim uvjetima i gospodarstvenom životu naroda, ali u historijskim djelima to ne dolazi do izražaja. Tacit je dopuštao povijesnu uvjetovanost takvih pojava kao što je prijelaz od republike na Principat, ali je glavnu ulogu u procesu povijesnih događaja pripisivao volji ljudi i njihovim moralnim kvalitetama. Uz to, Tacit je dopuštao slučajnost u povijesti i utjecaj sudbine. "Ne mogu odlučiti – kaže on na jednom mjestu – da li se ljudske strasti razvijaju po sudbini i neizmijenjenoj dužnosti, ili zahvaljujući slučaju". Tacit je usvojio tradicionalni oblik ljetopisnog izlaganja (po godinama). Kod njega nailazimo na govore povijesnih osoba, ali ih on ne zloupotrebljava. On ih često upotrebljava zato da ocijeni kakav događaj ili osobu. Ponekad govor karakterizira nastalu situaciju i priprema rasplet. Ponekad izlaganje različitih mišljenja izražava povjesničarevo kolebanje. Neke govore Tacit je sastavljao prema autentičnim dokumentima. U XI. knjizi "Anala" Tacit, npr. prenosi govor cara Klaudija, održan 48. godine n. e. u Senatu. Fragmenti iz originalnog teksta toga govora sačuvani su na natpisu. Usporedba ova dva govora pokazuje da je Tacit tačno prenio sadržaj govora, ali da ga je jako skratio i izmijenio kompoziciju. Tacit ne navodi nijedan izraz samog govornika. Tacit se više volio koristiti povezanim povijesnim pripovijedanjem, uspoređivao je mišljenja koja su mu dolazila do ruku i starao se da iz njih izvuče ono što je bilo opće kod mnogih historičara. Tacit od svojih prethodnika često uzima i karakteristike, što je Momsenu dalo povoda da kaže da je Tacit " ponekad nalazio žive boje na tuđoj paleti". Kod Tacita, kao i kod njegovih rimskih prethodnika, nije u prvom planu stajalo istraživanje, već izlaganje događaja. Retorika je izvršila veliki utjecaj na sva njegova djela, ali se činjenice koje on navodi (sa izuzetkom pojedinih netočnosti) odlikuju vjerodostojnošću. Tacitov pogled na Principat izvršio je nesumnjiv utjecaj na historiografiju XVIII. – XIX. st. Neki njegovi opći zaključci, npr. njegove misli o izvanrednoj ulozi vojske, koja predstavlja "tajnu vlasti" od velikog su značenja i za modernog historičara.

Svetonije Trankvil

Mlađi Tacitov suvremenik bio je Gaj Svetonije Trankvil (*Caius Suetonius Tranquillus*; cc 69/70. – nakon 122. god. n. e.). On je bio sjevernoafričkog porijekla i njegov otac pripadao je viteškom staležu i bio je vojni tribun. Na početku svoje karijere Svetonije je bio advokat i bavio se književnošću. Jedno vrijeme bio je zadužen i za državnu arhivu.

Za vrijeme vladavine principsa Hadrijana je postao visoki službenik principske birokratije. Ipak došao je u nemilost Hadrijana, moguće zbog određenih “radnji“ sa Sabinom, suprugom principsa, pa je bio otpušten iz državne službe. Otada se potpuno posvetio znanstvenom i književnom radu. Bio je blizak prijatelj sa Plinijem Mlađim.

Svetonije je napisao mnogo djela, ali je u cijelosti sačuvano samo *De Vita Caesarum* (“Životi careva“ ili "Dvanaest rimskih careva"), a nepotpuno dostupna su djela: *De Viris Illustribus* koji se sastoji od *De Illustribus Grammaticis*, *De Claris Rhetoribus*, *De Poetis*, *De Historicis*; i dva djela na grčkom *Peri ton par' Hellesi paidion* i *Peri blasphemion*. Životopis kao poseban književni rod pojavio se u helenističko doba. Ovaj rod bio je naročito razvijen u Aleksandriji, a u rimskom svijetu on vodi porijeklo od Varona. Nakon Nepota, ovaj historiografski žanr se naročito popularizirao od početka antoninijanskog doba. Od ostalih Svetonijevih djela, čija je tematika raznovrsna (svakodnevni život, govorništvo, prostitucija, običaji, praznici, kalendari, odjeća, igre, filozofske, politološke i retorske rasprave, prirodoslovlje, zemljopis) ostali su dostupni samo naslovi i oskudni fragmenti.

"Dvanaest rimskih careva" je kolekcija biografija Julija Cezara, Augusta, Tiberija, Kaligule, Klaudija, Nerona, Galbe, Otona, Vitelija, Vespazijana, Tita i Domicijana. Životopisi 12 rimskih “careva“ izloženi su kod Svetonija prema jednom istom obrascu. Na početku on govori o porijeklu i genealogiji opisivane osobe, zatim govori o vremenu i mjestu rođenja i o djetinjstvu, znamenjima, poslije čega pripovijeda o dolasku na vlast. Zatim dolaze opisi njegovih vanjština, karakteristika, morala i osobnosti, zasnovanim na primjerima iz života. Slijede podaci o vladavini, ratovima i načinu uprave. Životopis se završava opisom smrti. Zanimljivost pripovijedanja stoji kod Svetonija u prvom planu. Posebno mjesto u Svetonijevim životopisima imaju razne anegdote, pa i pravi tračevi o pojedinim “cezarima“, nesumnjivo nekada sa dozom nekritičkog senzacionalizma i šokirajućim opisima. Same Svetonijeve karakteristike su površne, a ponekad i proturječne. Svetonije se morao služiti principskom arhivom, on je koristio memoare, zapisivao svjedočanstva suvremenika. Prema tome, mnoga od njegovih kazivanja zasnovana su na vjerodostojnim podacima. Međutim, on je u prvom redu kompilator, svoje izvore je koristio nekritički i zato mnoge njegove tvrdnje nisu vjerodostojne. Svetonije je bio blizak najvišim senatorskim krugovima, ali nije imao identične poglede na Principat kao Tacit. On je pristaša principatske vlasti, ali je principse dijelio na dobre i zle. Zahvaljujući zanimljivosti i živosti izlaganja, ljepoti jezika, jednostavnosti kompozicije djela, Svetonije je uživao popularnost. Na njega su se ugledali ne samo u antici, nego i u srednjem vijeku. Njegovi životopisi izdavani su u skraćenom obliku.

Historijske kompilacije i prozna djela II. st. n. e.

Od drugih historijskih djela iz doba Principata, treba spomenuti i Florove (Lucije?[24] Anej Flor / *Lucius*? *Annaeus Florus*, živio cc 74. – 130 god. n. e.) ekscerpte Livija u dvije knjige (pod skupnim nazivom *Epitome de T. Livio Bellorum omnium annorum DCC Libri duo*) koje je u cjelosti dostupno. Flor je poglavlja svoga djela razvrstao na osnovi ratova koje su vodili Rimljani. Ovo djelo je vrijedno jer daje bitne i korisne informacije u sažetoj formi.

Pored Flora, dosta informacija i to posebice fragmenata iz niza djela koja su danas nedostupna, daje i kompilacija Aula Gelija (*Aulus Gellius*, živio cc. 125. – 180. god. n. e.) pod nazivom "Atičke noći" (*Noctes Atticae*) u 20 knjiga i koje su sve dostupne izuzev osme, gdje su prikupljeni najrazličitiji podaci iz antičke historije, lingvistike, filozofije, antikvarstva. U vrijeme vladavine Hadrijana je živio i sofist Zenobije (*Zenobius*; Ζηνόβιος), koji je bio autor kolecija izreka i poslovica u tri knjige. Ovo djelo su ustvari bile epitome ranijih djela Lucila iz Tarhe sa otoka Krete i Didima iz Aleksandrije. Navodi se da je Zenobije preveo djela Salustija i rođendanske pjesme u čast Hadrijana.

Određeno značanje za historiografski rad daje i Frontonova prepiska, koja pada u vrijeme princepsa Antonina Pija i Marka Aurelija. Fronton (*Marcus Cornelius Fronto*; živio cc 100. – 170. god. n. e.) iz Cirte u Numidiji je smatran za jednog od najuglednijih gramatičara i govornika na latinskom jeziku svoga vremena i od svojih suvremenika i kasnije nazivan je drugim Ciceronom. Njegov govornički ideal je bio Katon Stariji. Pošto je bio senator i dobar poznavalac prava, njegove retoričarske bravure su se posebno isticale na senatskim sjednicama i na sudovima. Njegova (sačuvana) pisma Antoninu Piju, Marku Aureliju (čiji je bio učitelj) i Luciju Veru predstavljaju vrijedno povijesno svjedočanstvo. Od njegovih govora su sačuvani sami neznatni fragmenti. Fronton je imao zanimljivo stajalište, u skladu sa tada predimenzionirajućim shvatanjem značenja retorike, da je rječitost jedina stvar koja materijalizuje univerzum i da je nosilac najviših ideja. Zato po njegovom stajalištu, govornik mora uz nastojanja na ljepoti stila, da primarno poštuje istinu.

Vjerojatno je u periodu Antonina živio i radio i Lucije Ampelije (*Lucius Ampelius*) koji je napisao opću historiju pod nazivom *Liber Memorialis* koja je, u dosta sažetim crtama, opisivala epohe od najranijih vremena pa do vremena vladavine princepsa Trajana.

[24] Moguće i Julije Flor, ali Publije Anije Flor (*Publius Annius Florus*) pjesnik, retorik i prijatelj princepsa Hadrijana.

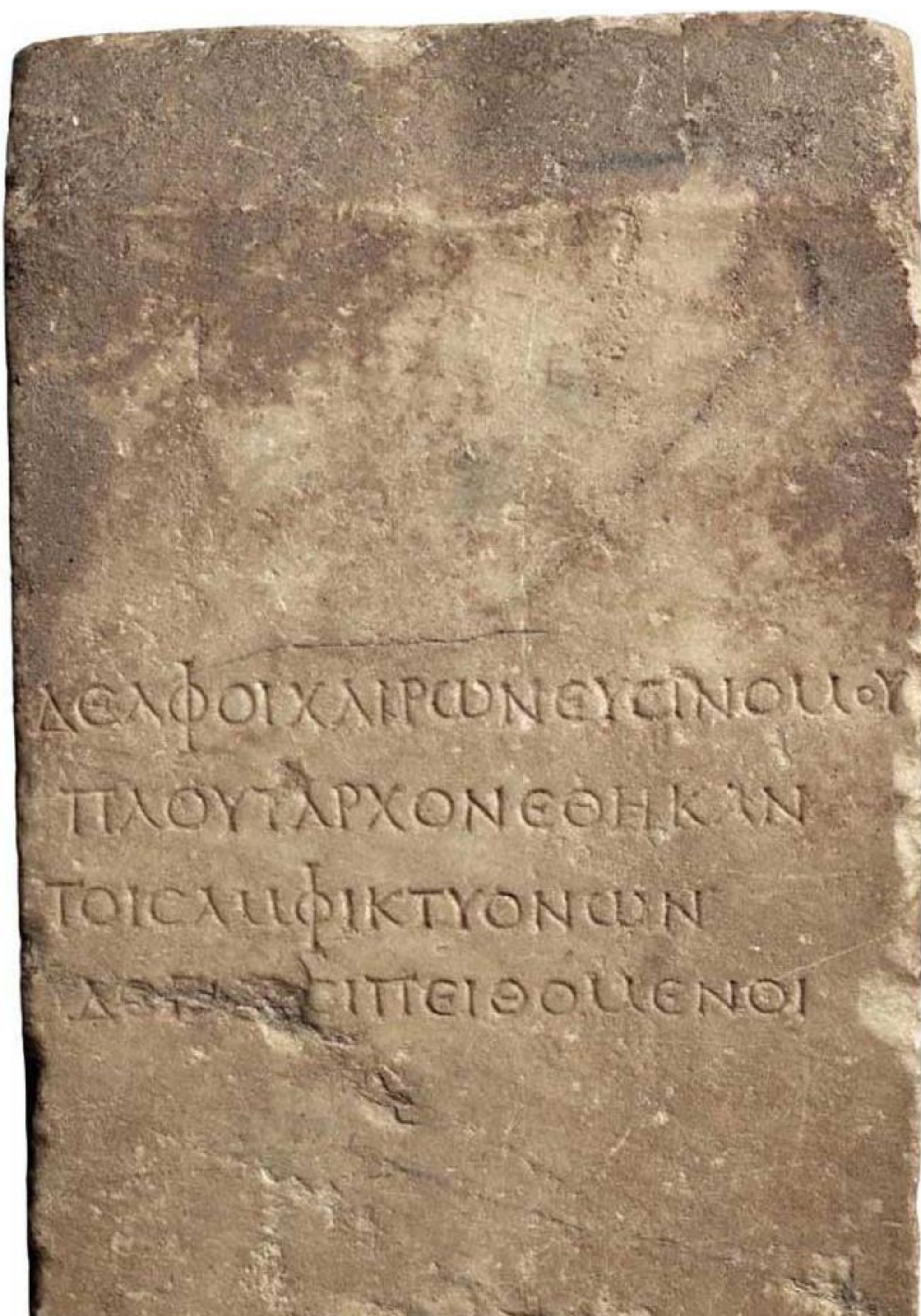
Potrebno je istaći i prilično fragmentirano enciklopedijsko djelo pod naslovom Kestoi / Κέστος koje je tretiralo odrednice iz poljoprivrede, medicine (uključujući i veterinarsku praksu), prirodoslovlja, vojne znanosti. Fragment iz Kestoi je pronađen u *Oxyrhynchus* papirusu.

Plutarh

Pred kraj I. i početkom II. st. n. e. djelovao je Lucije Mestrije Plutarh (nakon dobijanja rimskog građanstva puno ime *Lucius Mestrius Plutarchus*; Λούκιος Μέστριος Πλούταρχος; živio cc 46. – cc 126. god. n. e.), iz beotskog grada Heroneje. Riječ je ne o jednom od najvećih rimsko – helenskih pisaca, nego jednom od najvećih učenjaka u historiji čovječanstva. On nije bio samo historičar sa fokusom na pisanje životopisa/biografija, nego i filozof (sa tendencijama više izraženim prema platonizmu) i intelektualac, esejista. Njegova djela, iako originalno pisana na grčkom, bila su po vokaciji namjenjena i čitateljima koji su se primarno služili latinskim jezikom.

Plutarh je rođen u istaknutoj i iznimno bogatoj porodici koja je pripadala sloju beotske elite u Heroneji, u kojoj je proveo i najveći dio života. Plutarh je stekao obrazovanje u Ateni, gdje je 66. i 67. god. n. e. studirao matematiku i filozofiju u atenskoj Akademiji pod Amonijem. Plutarh je služio i kao jedan od dvojice svećenika u Apolonovom hramu u Delfima, a bio je i lokalni dužnosnik (arhont). Nekoliko puta je privremeno boravio u Rimu, gdje je imao poznanike i prijatelje među višim slojevima rimskog društva. Bez obzira što nije napustio svoje rodno mjesto i preselio se u neku veću urbanu aglomeraciju, Plutarh je zbog svojih djela već za života postao popularan među obrazovanijim slojevima rimskog svijeta i cijenjen i poštovan i od najviše upravljačke strukture Države. Pod Hadrijanom je bio prokurator carskih imanja u Ahaji. U nepoznatom periodu svoga života Plutarh je dobio i rimsko građanstvo i rimski imenski dodatak → Lucije Mestrije.

Plutarh je napisao veliki broj djela, najrazličitijeg sadržaja, tematike i tipova od historiografskih djela pa do rasprava o najrazličitijim pitanjima (iz etike, religije i dr.). Njegova historiografska djela su biografske naravi. Prvo je bilo posvećeno životopisima rimskih princepsa od Augusta do Vitelija. Od ovih životopisa, danas su nam dostupni samo životopisi Galbe i Otona, dok su oni princepsa Tiberija i Nerona fragmentirano dostupni. Plutarh je napisao još neke životopise, od kojih su neki dostupni (kao Arata i Artakserksa II.), a neki još uvijek nisu (Hesioda, Pindara, Kratesa i Dajfanta).

Stela sa natpisom posvećenim Plutarhu. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Delfima.

Plutarhovo najpoznatije djelo su njegovi "Usporedni životopisi" (Βίοι Παράλληλοι) ili "Životi uglednih Grka i Rimljana". U njima se usporedno donose životopisi istaknutih osoba helenske i rimske povijesti grupiranih u parove koji se sastoje od jednoga Helena i jednoga Rimljanina. Plutarh je parove stvarao na osnovi svojih tumačenja određenih sličnosti u djelovanju tih mitoloških, tradicijskih i historijskih ličnosti. Danas raspolažemo sa 23 odgovarajuća para: Tezej = Romul, Likurg = Numa Pompilije, Solon = Publikola, Temistokle = Furije Kamil, Perikle = Fabije Maksim, Alkibijad = Koriolan, Timoleon = Emilije Paul, Pelopida = Marcel, Aristid = Katon Stariji, Filopoemen = Tit Kvinktije Flaminin, spartanski kraljevi Agis i Kleomen = braća Tiberije i Gaj Grakh, Pir = Gaj Marije, Lisander = Sula, Kimon = Lukul, Nikija = Kras, Eumen = Sertorije, Agesilaj = Pompej, Demosten = Ciceron, Demetrije = Marko Antonije, Dion = Brut, Aleksandar Veliki = Cezar.). Plutarh je imao i četiri lika koja nisu bila uparena (Grk: Arat, Rimljani: Galba i Oton i Perzijanac: Artakserks). Nažalost, životopisi Epaminonde i Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg nisu dostupni. Spajanjem grčkog lika sa rimskim likom, Plutarh, kao ubijeđeni helenofil, je želio da tadašnjoj rimskoj javnosti pokaže da je i Grčka imala velike heroje u pravom smislu dostojne onih rimskih velikana. Uspoređivanjem Rimljana sa Grcima Plutarh je htio istaći i duhovno srodstvo tih naroda.

Plutarh sa svojim životopisima nije nastojao samo da prezentira historijski izričaj, nego mu je glava agenda bila pragmatičke naravi da ukazuje na karaktere, vrline, poroke, greške, mane, sudbine, ideje, etike pojedinaca koje prikazuje. Priznavanje isključive uloge velikih ljudi u povijesti i individualizam karakteristični su za shvaćanja Plutarha, kao i nekih drugih pisaca iz doba Principata. Po Plutarhovom mišljenju, cilj sastavljanja životopisa različit je od zadatka historičar. Biograf treba razotkriti porok i vrlinu i za to nije dovoljno da uzima u obzir samo sjajne podvige: "Kakav neznatan postupak, riječ ili šala mogu često čovjekov karakter pokazati bolje nego bitka u kojoj je palo više hiljada/tisuća ljudi". Plutarhove karakteristike nose u većini slučajeva apologetski karakter. Plutarh je bio veoma obrazovan, svestran, dobar pisac i stilista, ali se u odnosu na one autore koji su pisali historijska djela klasičnog tipa, on rukovodio drugačijim interesima i ciljevima u izradi svoga rada, ujedno težeći i literarnoj stilistici. U prvom planu stoje kod Plutarha moralistički zadaci, koji su kod njega naglašeni jače nego kod grčkih i rimskih default povjesničara. Historijska vjerodostojnost nije Plutarhu glavni zadatak, tako da on čak izražava sumnju u mogućnost utvrđivanja objektivne istine. Plutarhovo djelo obiluje i simpatičnim pričama i anegdotama. Bez obzira da li su one bile istinito prenesene do Plutarha ili je riječ o fikciji, on je smatrao vrijednim da ih uključi u svoje životopise, sa ciljem da sa vremena na vrijeme osvježava svoje djelo, kako bi ono dobilo crticu popularnog, čime bi bilo i prijemčivo za čitaoca. Plutarh nije bio dosljedan pristaša nijedne političke doktrine i primjer je eklektičkog mislioca i stvaraoca, iako je pomalo naginjao prema neoplatonizmu. Na njega su utjecale i helenističke političke teorije, koje daju prednost prosvjećenom monarhizmu. On cijeni prave rimske republikanske vrline,

ali u isto vrijeme priznaje nužnost monarhije. Ocjena nekih osoba, po Plutarhu, zavisi od njenog karaktera, a ne od njene političke uloge. Plutarh, npr., visoko cijeni Tiberija Grakha, iako na momente kritizira njega Tiberija i njegove saradnike zbog popustljivosti i blagosti prema "onima koji bi trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čijer su plodove protuzakonito uživali, on je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu...". Plutarh cijeni i vođu pobunjenih robova Spartaka. U tome se očituje humanizam, koji je svojstven nekim predstavnicima helenizirane inteligencije rimskog doba. Plutarh dijeli njena uvjerenja i predrasude. Religija igra kod njega veliku ulogu. On nikad ne propušta priliku da ističe svakovrsna znamenja i čuda, vezana za ove ili one povijesne događaje. Uz svu svoju subjektivnost, Plutarhovi "Usporedni životopisi" imaju veliko značenje za povjesničara Rima. Plutarh je imao kolosalnu erudiciju. On je koristio djela mnogih grčkih i rimskih pisaca. Kod izlaganja događaja nastojao je biti tačan, ali vjerodostojnost njegovih podataka nije podjednaka, jer se nije uvijek služio pouzdanim izvorima. Onda kada je nailazio na proturječna podatke, Plutarh nije ispitivao materijal, već je birao ono saopćenje koje je odgovaralo njegovoj tendenciji.

Drugi dio Plutarhovog opusa se sastoji od velikog broja vrijednih rasprava, eseja, govora koje se uobičajeno grupiraju u kolekciju nazvanu *Moralia* / Ἠθικά: 1. Περὶ παίδων ἀγωγῆς - *De liberis educandis*. 2. Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν - *Quomodo adolescens poetas audire debeat*. 3. Περὶ τοῦ ἀκούειν - *De recta ratione audiendi*. 4. Πῶς ἄν τις διακρίνοιε τὸν κόλακα τοῦ φίλου - *Quomodo adulator ab amico internoscatur*. 5. Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ᾽ ἀρετῇ - *Quomodo quis suos in virtute sentiat profectus*. 6. Πῶς ἄν τις ὑπ᾽ ἐχθρῶν ὠφελοῖτο - *De capienda ex inimicis utilitate*. 7. Περὶ πολυφιλίας - *De amicorum multitudine*. 8. Περὶ τύχης - *De fortuna*. 9. Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας - *De virtute et vitio*. 10. Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον - *Consolatio ad Apollonium*. 11. Ὑγιεινὰ παραγγέλματα - *De tuenda sanitate praecepta*. 12. Γαμικὰ παραγγέλματα - *Coniugalia praecepta*. 13. Ἑπτά σοφῶν συμπόσιον - *Septem sapientium convivium*. 14. Περὶ δεισιδαιμονίας - *De superstitione*. 15. Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγών - *regum et imperatorum apophthegmata*. 16. Ἀποφθέγματα Λακωνικά - *apophthegmata Laconica*. 17. Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα - *instituta Laconica*. 18. Λακαινῶν αποφθέγματα - *Lacaenarum apophthegmata*. 19. Γυναικῶν ἀρεταί - *Mulierum virtutes*. 20. Αἴτια Ῥωμαϊκά - *Quaestiones Romanae*. 21. Αἴτια Ἑλληνικά - *Quaestiones Graecae*. 22. Περὶ τῆς Ῥωμαίων τύχης - *De fortuna Romanorum*. 23. Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς - *De Alexandri magni fortuna aut virtute*. 24. Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι - *De gloria Atheniensium*. 25. Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος - *De Iside et Osiride*. 26. Περὶ τοῦ εἶ τοῦ έν Δελφοῖς - *De E apud Delphos*. 27. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν - *De Pythiae oraculis*. 28. Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων - *De defectu oraculorum*. 29. Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή - *An virtus doceri possit*. 30. Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς - *De virtute morali*. 31. Περὶ ἀοργησίας - *De*

cohibenda ira. 32. Περὶ εὐθυμίας - *De tranquillitate animi*. 33. Περὶ φιλαδελφίας - *De fraterno amore*. 34. Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔγγονα φιλοστοργίας - *De amore prolis*. 35. Εἰ αὐτάρκης ἡ κακία πρὸς κακοδαιμονίαν - *An vitiositas ad infelicitatem sufficiat*. 36. Περὶ τοῦ πότερον τὰ ψυχῆς ἢ τὰ σώματος πάθη χείρονα - *Animine an corporis affectiones sint peiores*. 37. Περὶ ἀδολεσχίας - *De garrulitate*. 38. Περὶ πολυπραγμοσύνης - *De curiositate*. 39. Περὶ φιλοπλουτίας - *De cupiditate divitiarum*. 40. Περὶ δυσωπίας - *De vitioso pudore*. 41. Περὶ φθόνου καὶ μίσους - *De invidia et odio*. 42. Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως - *De laude ipsius*. 43. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων - *De sera numinis vindicta*. 44. Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου - *De genio Socratis*. 45. Περὶ φυγῆς - *De exilio*. 46. Παραμυθητικὸς πρὸς τὴν γυναῖκα - *Consolatio ad uxorem*. 47. Συμποσιακά - *Quaestiones convivales*. 48. Ἐρωτικός – *Amatorius*. 49. Ἐρωτικαὶ διηγήσεις – *Amatoriae narrationes*. 50. Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοὶς ἡγεμόσιν δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι - *Maxime cum principibus philosopho esse disserendum*. 51. Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον - *Ad principem ineruditum*. 52. Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον - *An seni respublica gerenda sit*. 53. Πολιτικὰ παραγγέλματα - *Praecepta gerendae reipublicae*. 54. Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας - *De unius in republica dominatione, populari statu, et paucorum imperio*. 55. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι - *De vitando aere alieno*. 56. Συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου ἐπιτομή - *Comparationis Aristophanis et Menandri compendium*. 57. Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας - *De malignitate Herodoti*. 58. Αἴτια φυσικά - *Quaestiones naturales*. 59. Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης - *De facie in orbe lunae*. 60. Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ - *De primo frigido*. 61. Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμότερον - *Aquane an ignis sit utilior*. 62. Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα τὰ χερσαία ἢ τὰ ἔνυδρα - *De sollertia animalium*. 63. Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι - *Bruta animalia ratione uti*. 64. Περὶ σαρκοφαγίας - *De esu carnium*. 65. Πλατωνικὰ ζητήματα - *Platonicae quaestiones*. 66. Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας - *De animae procreatione in Timaeo*. 67. Ἐπιτομή τοῦ Περὶ τῆς ἐν τῷ Τιμαίῳ ψυχογονίας - *Epitome libri de animae procreatione in Timaeo*. 68. Περὶ Στωϊκῶν ἐναντιωμάτων - *De Stoicorum repugnantiis*. 69. Ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωϊκοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσιν - *Stoicos absurdiora poetis dicere*. 70. Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκούς - *De communibus notitiis adversus Stoicos*. 71. Ὅτι οὐδὲ ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον - *Non posse suaviter vivi secundum Epicurum*. 72. Πρὸς Κωλώτην - *Adversus Colotem*. 73. Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας - *An recte dictum sit latenter esse vivendum*.

Kao i drugim njemu suvremenim autorima Plutarhu je svojstven humanizam, interes za ljudsku ličnost. Realističnost je također specifična osobina njegovog pogleda na svijet. Plutarh se je posebno bavio egipatskim mitovima i misterijima, u kojim on pronalazi mnogo sličnosti sa grčkim. On mnogo drži do raznih vjerskih obreda – istočnih, grčkih i rimskih. Njih su u starini uveli mudri ljudi, a potomci ih trebaju održavati. Plutarhov opus, posebno njegovi životopisi, su popularni i danas ima bezbroj prijevoda na veliki broj

suvremenih jezika. *Moralia* su uveliko inspirirale renesansu, humanizam i prosvjetiteljstvo, a životopisi političke ideje i praktično političko djelovanje u novom vijeku, moderni i postmoderni.

Iako je dostupna Plutarhova literarna zaostavština golema, ipak je još veći dio njegovog opusa nedostupan. Navodno se Plutarhu u antici pripisavalo autorstvo za 227 radova. Većina njegovih djela koja nam danas nisu dostupna pripadaju skupini *Moralia*, ali nailazi se na tragove najmanje još 12 izgubljenih životopisa.

Pseudo – Plutarh je skupno ime koje je dato nepoznatom/im autoru/ima djela koja su se pripisivala Plutarhu. Neka od ovih djela su uključena u objavljena izdanja Plutarhovih *Moralia*. Od ovih djela vrijedi istaći: 1. *Vitae Decem Oratorum* (bazirano na djelu Cecilija iz Kalakte. 2. Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων; *Placita Philosophorum*). 3. *De Musica*. 4. *Parallela Minora*. 5. *Pro Nobilitate*. 6. *De Fluviorum et Montium Nominibus*. 7. Περὶ ποταμῶν καὶ ὄρων ἐπωνυμίας. 8. *De Homero*. 9. *De Unius in Re Publica Dominatione*. 10. *Consolatio ad Apollonium*. 11. *De Fato*. 12. Στρωματεῖς. Većina ovih radova datira u III. i IV. st. n. e.

Plutarh, Usporedni životopisi, Tiberije Grakh, 9: οὐ μὴν ἐφ᾽ αὑτοῦ γε συνέθηκε τὸν νόμον, τοῖς δὲ πρωτεύουσιν ἀρετῇ καὶ δόξῃ τῶν πολιτῶν συμβούλοις χρησάμενος, ὧν καὶ Κράσσος ἦν ὁ ἀρχιερεὺς καὶ Μούκιος Σκαιβόλας ὁ νομοδείκτης ὑπατεύων τότε καὶ Κλαύδιος Ἄππιος ὁ κηδεστὴς τοῦ Τιβερίου. καὶ δοκεῖ νόμος εἰς ἀδικίαν καὶ πλεονεξίαν τοσαύτην μηδέποτε πραότερος γραφῆναι καὶ μαλακώτερος. οὓς γὰρ ἔδει δίκην τῆς ἀπειθείας δοῦναι καὶ μετὰ ζημίας ἣν παρὰ τοὺς νόμους ἐκαρποῦντο χώραν ἀφεῖναι, τούτους ἐκέλευσε τιμὴν προσλαμβάνοντας ἐκβαίνειν ὧν ἀδίκως ἐκέκτηντο, καὶ παραδέχεσθαι τοὺς βοηθείας δεομένους τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καίπερ οὕτω τῆς ἐπανορθώσεως οὔσης εὐγνώμονος, ὁ μὲν δῆμος ἠγάπα, παρεὶς τὰ γεγενημένα, παύσασθαι τὸ λοιπὸν ἀδικούμενος, οἱ δὲ πλούσιοι καὶ κτηματικοὶ πλεονεξίᾳ μὲν τὸν νόμον, ὀργῇ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τὸν νομοθέτην δι᾽ ἔχθους ἔχοντες, ἐπεχείρουν ἀποτρέπειν τὸν δῆμον, ὡς γῆς ἀναδασμὸν ἐπὶ συγχύσει τῆς πολιτείας εἰσάγοντος τοῦ Τιβερίου καὶ πάντα πράγματα κινοῦντος. ἀλλ᾽ οὐδὲν ἐπέραινον ὁ γὰρ Τιβέριος πρὸς καλὴν ὑπόθεσιν καὶ δικαίαν ἀγωνιζόμενος λόγῳ καὶ φαυλότερα κοσμῆσαι δυναμένῳ πράγματα δεινὸς ἦν καὶ ἄμαχος, ὁπότε τοῦ δήμου τῷ βήματι περικεχυμένου καταστὰς λέγοι περὶ τῶν πενήτων, ὡς τὰ μὲν θηρία τὰ τὴν Ἰταλίαν νεμόμενα καὶ φωλεὸν ἔχει καὶ κοιταῖόν ἐστιν αὐτῶν ἑκάστῳ καὶ καταδύσεις, τοῖς δὲ ὑπὲρ τῆς Ἰταλίας μαχομένοις καὶ ἀποθνῄσκουσιν ἀέρος καὶ φωτός, ἄλλου δὲ οὐδενὸς μέτεστιν, ἀλλ᾽ ἄοικοι καὶ ἀνίδρυτοι μετὰ τέκνων πλανῶνται καὶ γυναικῶν, οἱ δὲ αὐτοκράτορες ψεύδονται τοὺς στρατιώτας ἐν ταῖς μάχαις παρακαλοῦντες ὑπὲρ τάφων καὶ ἱερῶν ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους: οὐδενὶ γάρ ἐστιν οὐ βωμὸς πατρῷος, οὐκ ἠρίον προγονικὸν τῶν τοσούτων ' Ῥωμαίων, ἀλλ᾽ ὑπὲρ ἀλλοτρίας τρυφῆς καὶ πλούτου πολεμοῦσι καὶ ἀποθνῄσκουσι, κύριοι τῆς οἰκουμένης εἶναι λεγόμενοι, μίαν δὲ βῶλον ἰδίαν οὐκ ἔχοντες.

(“Ipak, zakon nije sastavio sam, nego je za savjetnike uzeo one od građana koji su bili prvi vrlinom i ugledom, među kojima su bili vrhovni svećenik Kras, tumač zakona Mucije Scevola koji je tada bio konzul i Tiberijev tast Apije Klaudije. Čini se da zakon protiv tolike nepravde i gramzljivosti nikad nije bio napisan blaže i popustljivije, jer ljudima koji bi bili trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čije su plodove protuzakonito uživali, njima je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu za njihovu vrijednost i da dopuste da ih preuzmu oni od građana kojima je trebalo pomoći. No, premda je to ispravljanje zala bilo tako obzirno, narod se, pustivši da prošlost padne u zaborav, zadovoljavao time da ubuduće bude siguran od takvih nepravdi, ali bogati i imućni, koji su iz gramzljivosti mrzili taj zakon, a iz ljutnje i svadljivosti njegova donosioca, pokušavahu odvratiti narod da ga ne potvrdi tvrdeći da Tiberije preraspodjelu zemlje uvodi radi rušenja ustavnog poretka i radi općeg prevrata. Ali ne postigoše ništa; jer Tiberije je, boreći se za plemenit i pravičan prijedlog rječitošću sposobnom da uljepša i lošiju stvar, bio strašno nesavladiv kad je, stavši na govornicu, dok se narod natiskivao oko nje, govorio u prilog siromašnih da i divlje zvijeri koje nastanjuju Italiju imaju svaka i spilju i ležaj i rupu, a oni koji se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ničega drugog, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetišta; jer niko od njih nema djedovski žrtvenik, niko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta, a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova.”)

Apijan

Sredinom II. st. n. e. pojavilo se jedno opće djelo iz rimske historije, napisano na grčkom jeziku od Apijana iz Aleksandrije (Ἀππιανὸς Ἀλεξανδρεύς, *Appianus Alexandrinus;* cc. 95. – cc 165. god. n. e.). On je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, za vrijeme vladavine “Pet Dobrih Careva”. Apijan nije bio historičar ni pisac po pozivu, on je po svojoj osnovnoj profesionalnoj vokaciji bio javni službenik. On se rodio u egipatskoj Aleksandriji, vršio je počasne dužnosti u svom rodnom gradu, ali je oko 120. god. n. e. napustio Egipat i preselio se u Rim. U prijestolnici je Apijan dobio pravo rimskog građanstva, uvršten je u viteški red i bio najprije advokat fiska, a zatim (uz protežiranje Frontona) prokurator. Svoju “Rimsku historiju” (Ῥωμαϊκά *Rhomaiká*, *Historia Romana*) u 24 knjige finalizirao je oko 160. god. n. e. Apijanovo djelo približava se po tipu općim povijestima Polibija i Diodora, ali mu u osnovi nisu hronološka, već teritorijalna načela raspodjele gradiva. Apijan donosi povijest pojedinih područja Rimske Države od početka borbe sa Rimljanima pa do

njihovog konačnog podčinjavanja od strane Rima. Ta područja su: Italija, Samnium, Galija, Sicilija, Španija, Kartagina i Numidija, Makedonija i Ilirik, Grčka i Azija, Sirija, Egipat, Dakija, Arabija. Od toga načela je odstupljeno u I. knjizi (posvećenoj kraljevima; nažalost, sačuvana samo u vizantijskom ekscerptu), VII. knjizi (o Hanibalu), XII. knjizi (o Mitridatu), u XIII. – XVII. knjigama (opis građanskih ratova u Kasnoj Republici), XXII. knjizi (o prvom stoljeću principata). Dostupno je 11 knjiga, a ostalo samo u fragmentima. Tako su dostupni samo povijest španjolskih ratova, rat sa Hanibalom, ratovi u Africi (Kartagina i Numidija), historija sirijskih ratova i četiri knjige o građanskim ratovima, savezničkom ratu i Spartakovom ustanku. Ove četiri knjige su i najvažniji dio Apijanovog djela, jer iako on ne spada u velike historičare antike, njegovi "Građanski ratovi“ predstavljaju jedini detaljan, cjelovit i koherentan opis jednog turbulentnog razdoblja koje je predodredilo povijest rimskog svijeta i koje započinje sa Tiberijem Grakhom, a završava sa proglašenjem principata pod Augustom Oktavijanom. Od drugih knjiga (o razdoblju kraljeva, o samnitskim ratovima, ratovi sa Ilirima i dr.) dostupni su samo ekscerpti i fragmenti.

Apijan je koristio značajnu izvornu građu, koja je u sebi mogla ponuditi i određene proturječnosti za rad historiografa. Djelo ima posebno značenje, jer sadrži podatke iz danas izgubljenih djela. U svim svojim radovima Apijan provodi potpuno određenu prorimsku tendenciju. Na početku svoga djela on kaže da ga je na rad ponukalo divljenje prema veličanstvu rimske povijesti. U podčinjavanju drugih naroda Rimu on vidi volju sudbine. Apijan je pristaša monarhističkog poretka. Cezarovo ubojstvo on smatra grešnim i zločinačkim djelom, osveta za to čini mu se pravednom. Ali Apijan visoko cijeni i neke republikanske djelatnike. Vrijednost Apijanova djela sastoji se u tome što su njemu manje nego njegovim prethodnicima svojstvene moralističke tendencije Rima. Apijan je za svoje radove iskoristio veliki materijal. U povijesti ratova republikanskog doba on je široko upotrijebio Polibija i Tita Livija, u povijesti građanskih ratova uzimao je materijal, uz nama poznate izvore, i iz nesačuvanih djela (Augustova autobiografija, djelo Aziona Poliona i dr.). Međutim, Apijan nije svoje izvore koristio dovoljno pažljivo. Kod izlaganja pojedinih događaja kod datuma i imena ima kod njega dosta zbrke, ne vidi se uvijek jasno red kojim se događaji razvijaju, ima netočnosti u zemljopisnim podacima. Apijan nije uvijek dosljedan u svojim sudovima. On u pojedinim slučajevima automatski prenosi iz svojih izvora takve stavove – sudove, radi čega se u njegovom djelu nailazi i na proturječnosti. U "Građanskim ratovima" našle su odraz različite tendencije. Tako on s jedne strane, opravdava Cezara, a s druge visoko cijeni Bruta, brani Oktavijana, u nekim slučajevima veliča Antonija. U Apijanovim djelima utjecaj retorike izrazio se uglavnom u sastavljanju govora, kojih je naročito mnogo u trećoj knjizi "Građanskih ratova". Kod Apijana nema prevelikog moraliziranja, a kako nije imao ni nekog osobitog književnog dara ni gubljenja u leksičkim frazama i figurama. Kao državni činovnik on je mogao dati samo realni i kruti prikaz. To ne znači da su Apijanovi "Građanski ratovi" nezanimljivi, naprotiv, pojedine

prikazane epizode su snažne i dramatične. Možda tu i leže razlozi koji su doprinijeli tome da se uspjelo sačuvati tako dugo. Apijan (bolje reći njegovo vrelo) je uspio i da uđe u suštinu historijskog procesa i da na samom početku "Građanskih ratova" pravilno detektira da je agrarna kriza stvarni uzrok raspada rimskog republikanskog sistema. On ili njegovo vrelo, su pronicljivo i analitički na najbolji način tako jasno i precizno prepoznali i prezentirali socijalne uzroke rimskih građanskih ratova. U Apijanovom djelu se može osjetiti uzročno-posljedična veza koja rukovodi stranačkim sukobima, i prijelazom sa starog republikanskog na novi sistem u kome dominacija i odgovornost državom sve više počiva na jednom čovjeku, "vladaru Republike». Na taj način je Apijan želio i da prikaže kako su Rimljani koji su zahvaljujući hrabrosti, istrajnosti, izdržljivosti i razboritosti postigli moć i blagostanje sada se našli suočeni da sve izgube. Kod Apijana, odnosno izvora koji je reproducirao nalazimo i jedan od najboljih prikaza agrarnih odnosa i problema za vrijeme Republike, posebno vezano za plebejski tribunat Tiberija Grakha.

Apijan, Građanski ratovi, I, 7: Ῥωμαῖοι τὴν Ἰταλίαν πολέμῳ κατὰ μέρη χειρούμενοι γῆς μέρος ἐλάμβανον καὶ πόλεις ἐνῴκιζον ἢ ἐς τὰς πρότερον οὔσας κληρούχους ἀπὸ σφῶν κατέλεγον. καὶ τάδε μὲν ἀντὶ φρουρίων ἐπενόουν, τῆς δὲ γῆς τῆς δορικτήτου σφίσιν ἑκάστοτε γιγνομένης τὴν μὲν ἐξειργασμένην αὐτίκα τοῖς οἰκιζομένοις ἐπιδιῄρουν ἢ ἐπίπρασκον ἢ ἐξεμίσθουν, τὴν δ᾽ ἀργὸν ἐκ τοῦ πολέμου τότε οὖσαν, ἣ δὴ καὶ μάλιστα ἐπλήθυεν, οὐκ ἄγοντές πω σχολὴν διαλαχεῖν ἐπεκήρυττον ἐν τοσῷδε τοῖς ἐθέλουσιν ἐκπονεῖν ἐπὶ τέλει τῶν ἐτησίων καρπῶν, δεκάτῃ μὲν τῶν σπειρομένων, πέμπτῃ δὲ τῶν φυτευομένων. ὥριστο δὲ καὶ τοῖς προβατεύουσι τέλη μειζόνων τε καὶ ἐλαττόνων ζῴων. καὶ τάδε ἔπραττον ἐς πολυανδρίαν τοῦ Ἰταλικοῦ γένους, φερεπονωτάτου σφίσιν ὀφθέντος, ἵνα συμμάχους οἰκείους ἔχοιεν. ἐς δὲ τοὐναντίον αὐτοῖς περιῄει. οἱ γὰρ πλούσιοι τῆσδε τῆς ἀνεμήτου γῆς τὴν πολλὴν καταλαβόντες καὶ χρόνῳ θαρροῦντες οὔ τινα σφᾶς ἔτι ἀφαιρήσεσθαι τά τε ἀγχοῦ σφίσιν ὅσα τε ἦν ἄλλα βραχέα πενήτων, τὰ μὲν ὠνούμενοι πειθοῖ, τὰ δὲ βίᾳ λαμβάνοντες, πεδία μακρὰ ἀντὶ χωρίων ἐγεώργουν, ὠνητοῖς ἐς αὐτὰ γεωργοῖς καὶ ποιμέσι χρώμενοι τοῦ μὴ τοὺς ἐλευθέρους ἐς τὰς στρατείας ἀπὸ τῆς γεωργίας περισπᾶν, φερούσης ἅμα καὶ τῆσδε τῆς κτήσεως αὐτοῖς πολὺ κέρδος ἐκ πολυπαιδίας θεραπόντων ἀκινδύνως αὐξομένων διὰ τὰς ἀστρατείας. ἀπὸ δὲ τούτων οἱ μὲν δυνατοὶ πάμπαν ἐπλούτουν, καὶ τὸ τῶν θεραπόντων γένος ἀνὰ τὴν χώραν ἐπλήθυε, τοὺς δ᾽ Ἰταλιώτας ὀλιγότης καὶ δυσανδρία κατελάμβανε, τρυχομένους πενίᾳ τε καὶ ἐσφοραῖς καὶ στρατείαις. εἰ δὲ καὶ σχολάσειαν ἀπὸ τούτων, ἐπὶ ἀργίας διετίθεντο, τῆς γῆς ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐχομένης καὶ γεωργοῖς χρωμένων θεράπουσιν ἀντὶ ἐλευθέρων.
(“Šta su radili Rimljani sa osvojenom zemljom. Potčinjavajući redom narode Italije u ratu, Rimljani su uzimali jedan dio osvojene zemlje i osnivali gradove, ili su slali u već ranije osnovane gradove nove naseljenike. Tim kolonijama oni su se služili kao posadama. Od zemlje osvojene u ratu, uvijek su jedan dio koji je bio obrađen odmah dijelili ili prodavali, ili iznajmljivali novim naseljenicima. Za onu zemlju koja je tada bila neobrađena zbog rata

i koje je bilo najviše, nemajući vremena da je dijele kockom, objavljivali su da je obrađuje ko god hoće, samo da daje godišnjih plodova: deseti dio od usjeva, a peti od zasađenog povrća. I onima koji gaje stada, određeno je da daju prinos od krupne i sitne stoke. To su učinili da bi povećali broj stanovnika kod italskog naroda, vidjevši da je ono najizdržljivije u naporima, a i da bi imali domaće saveznike. Ali, stvar ispade drugačije nego što su oni mislili. Jer bogataši, zahvativši veći dio te nepodijeljene zemlje i pouzdajući se vremenom da im je više niko neće uzeti, zauzeše obližnja dobra i druge male posjede siromaha. Jedne kupujući po pristanku, a druge silom i obrađivali su ne više njive nego prostrane ravnice. Zemlju su obrađivali kupljeni ratari i pastiri, da ne bi, ako bi to bili slobodni ljudi, bili odvlačeni sa zemljoradnje u vojsku. Pa, ovaj posjed donosio im je veliku dobit, budući da je bio veliki priraštaj djece kod robova, čiji je broj nesmetano rastao, jer su oni bili oslobođeni vojne službe.[25] Stoga se silnici sasvim obogatiše i umnoži se broj robova na zemlji. Italici su, naprotiv, bili u nevolji zbog maloga broja i nestašice ljudi i bili su iscrpljivani siromaštvom, nametima i vojnom službom. Pa, kada su imali slobodnog vremena od tih teškoća, bili su u besposlici, pošto su zemlju držali bogataši i služili se za radove robovima umjesto slobodnim ljudima.”)

Atenej iz Naukratisa, Arijan iz Nikomedije i Sekst Pompej Fest

Posebnu važnost za izučavanje i grčke i rimske historije i tadašnjeg načina života daje Atenej iz Naukratisa (Ἀθήναιος Ναυκρατίτης; *Athenaeus Naucratita*), koji je djelovao u drugoj polovici II. i početkom III. st. n. e. On je napisao više djela (između ostalog i historiju sirijskih kraljeva), od kojih je dostupno (u većem dijelu teksta) samo djelo Δειπνοσοφισταί (“Banket učenih ljudi“) u 15 knjiga. Riječ je o jednoj velikoj kolekciji informacija (između ostalog su natuknice o muzici, pjesmama, plesu, igrama, seksualnosti, uljudnosti, luksuzu, teatru, pijanstvu, mnogim anegdotama...itd...) skoro enciklopedijskog karaktera. Atenej se poziva na skoro 800 pisaca i 2.500 različitih djela, što govori o njegovoj izuzetnoj erudiciji.

Flavije Arijan (*Lucius Flavius Arrianus*) je bio historičar, filozof, dužnosnik i vojskovođa rodom iz Nikomedije. Porijeklom je bio iz lokalne elite, a kasnije je bio i visoki državni funkcioner, a bio je i namjesnik Kapadokije. Kao historičar Flavije Arijan je dobro znao koje su bile greške Krasa i Marka Antonija za vrijeme njihovih neuspjelih kampanja na istoku, a dobro se pripremio i u obavještajnom smislu pa je upoznao i uobičajenu taktiku

[25] Apijan je na ovome mjestu upotrijebio anahronizam, jer do marijevskih vojnih reformi, proleteri (oni koji nisu *assidui*), tj. bezemljaši i oni bez imovine nisu bili regrutirani u legijske postave.

koju su Alani primjenjivali u bitkama, posebno njihov fingirani bijeg. Sa samo jednom legijom i to XV. *Apollinaris* i nekoliko auksilijarnih kohorti (poglavito konjaničkih i streljačkih jedinica) on je u toku 136. god. n. e. izvojevao niz uspjeha u sukobima sa Alanima. Tako su Alani protjerani iz Jermenije, a Arijanove jedinice su nastavile pohod u Zakavkazju. Ovaj sukob je doveo i do saveza Albana i Rimljana, što je dodatno ojačano za vlade Antonija Pija 140. god. n. e. Poslije jednog putovanja po Balkanu, odlučio se nastaniti u Ateni, gdje je i dobio neku lokalnu funkciju. Bio je plodan i svestran pisac, ali nažalost dobar dio njegovog opusa nije sačuvan. On je najpoznatiji kao pisac djela *Anabasis Alexandri* o ratovima Aleksandra Makedonskog. Uz to, skoro u cjelosti dostupno djelo koje možda na najbolji i najrealističniji način opisuje Aleksandra Makedonskog, Arijan je napisao i djelo o Indiji. Flavije Arijan je napisao i vojnu raspravu Ἕκταξις Αλανών (u kojoj je detaljisao borbe protiv Alana) i Τέχνη και τακτική.

Sekst Pompej Fest (*Sextus Pompeius Festus*), moguće iz galske Narbone, je djelovao u kasnom II. stoljeću n. e. On je napravio epitome u 20 tomova / volumena velikog enciklopedijskog djela Marka Verija Flaka ili Veranija Flaka (*Marcus Verrius Flaccus* ili *Veranius Flaccus*; živio cc 55. god. p. n. e. - 20. god. n. e.) pod nazivom *De verborum significatu*. U ovim epitomama se nalaze mnogi vrijedni podaci o jeziku, mitologiji, starinama, historiji, zemljopisu, kulturi, religiji, institucijama, spomenicima drevnog Rima i Italije. Fest je inače napisao još jedno (danas izgubljeno) djelo, koje se bavilo latinskom leksikom, pod nazivom *Priscorum verborum cum exemplis.* Potrebno je reći da i Festove epitome nisu baš sačuvane u dobrom stanju, i da su do nas došle zahvaljujući jednom teško oštećenom i fragmentiranom manuskriptu iz XI. st. pod nazivom *Codex Farnesianus* iz Napulja. U njemu su bili nekako razumljive samo natuknice od M do V. Ipak se uvid u čitavo djelo može dobiti i preko sažetka koji je napravio Pavle Đakon[26] u drugoj polovici VIII. stoljeća. Ali, pored oštećenosti, fragmentarnosti i ekscerptiranosti ono od Festovog teksta sa čime znanost može danas raspolagati je prava riznica historijskih, pravnih, antikvarnih, religijskih, lingvističkih, etnonimskih, zemljopisnih i drugih podataka drevne Italije, drevnog Lacija i drevnog Rima.

Flakova enciklopedija koja se bavila i starinama je vjerojatno bila produkt doba augustovskog režima, koje je promoviralo i ideologiju tradicionalizma i starih vrijednosti. Tako da se i preko "druge ruke", tj. preko sačuvanih Festovih epitoma jasno pokazuju koliko se u augustovsko vrijeme ulagalo i vremena, energije, ali i sredstava kako bi se sakupila antikvarska građa, a sve u svrhu političkih interesa. Kao Flakova (sada izgubljena) djela spominju se pored već navedene enciklopedije: *Fasti Praenestini,*

[26] Pavle Đakon (*Paulus Diaconus*; živio cc. 720. – 13. IV. između 796. i 799. god.) je bio benediktinski monah i historičar aristokratskog langobardskog porijekla. Boravio je na dvoru Karla Velikog u Ahenu. Njegova djela su *Historia Langobardorum, Historia Romana, Liber de episcopis Mettensibus,* epitome djela *De significatu verborum* Seksta Pompeja Festa.

De Orthographia: De Obscuris Catonis, Saturnus, Rerum memoria dignarum libri (enciklopedijsko djelo koje je koristio kao izvor i Plinije Stariji), *Res Etruscae*. Činjenica da je Flak bio oslobođenik govori o rimskom društvu kao slobodoumnom sustavu u kome je svako imao šansu. On je čak bio i učitelj Augustovih unuka Gaja i Lucija, a nakon smrti je u njegovu čast podignuta i mramorna statua u gradu Prenesti.

Kasije Dion

Veliku popularnost u antici uživala je "Rimska historija" (Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, *Historia Romana*) od Kasija Diona (Δίων ὁ Κάσσιος *Lucius Claudius? Cassius Dio Cocceianus,* živio cc 155. god. n. e. - cc 235. god. n. e.). Kasije Dion je pripadao onom sloju nobiliteta koji se pojavio u vrijeme Antonina, kada se počelo naširoko prakticirati uvođenje u Senat stanovnika heleniziranih gradova Istoka. Već je njegov otac Kasije Apronije (*Cassius Apronianus*) bio rimski senator i namjesnik provincija. Dion Kasije rodio se u Nikeji u zapadnomaloazijskoj pokrajini Bitiniji, stekao je retoričku naobrazbu, bio je dvaput konzul (229. god. n. e. kao *consul ordinarius*), a upravljao je raznim provincijama (Afrika, Dalmacija, Gornja Panonija). Na djelu "Rimska historija" u 80 knjiga (na grčkom jeziku) radio, istraživao i pisao je skoro 22 godine. Rad na tom djelu pisac je završio tek nešto pred svoju smrt. Historija Kasija Diona je počinjala pričama o dolasku Eneje u Italiju i dopirala do 229. god. n. e. Nama su u cjelosti dostupne samo knjige 36-60 (kraj Republike i prva desetljeća Principata), sa jednom većom lakunom u 55. knjizi. Od prvih 36 knjiga, čiji je sadržaj inače Dion prelazio ne detaljišući previše, su dostupni samo manji ili veći fragmenti. Ovi fragmenti se sastoje od četiri tipa: *Fragmenta Valesiana*, *Fragmenta Peiresciana*, *Fragmenta Ursiniana*, *Excerpta Vaticana*. Od knjiga 61-80 su dostupni sažeti prikazi romejskog monaha Ksifilina (XI. st.; koji počinje sa 35. i ide do kraja 80. knjige) i ekscerpti kod Zonare[27] (XII. st.).[28]

Kasije Dion je je poticao iz jedne od najuglednijih (kulturološki) heleniziranih i (pravno-politički) romaniziranih maloazijskih familija i bio je vrlo obrazovan i marljiv. Kasije Dion je uglavnom stvarao pod snošljivijim okolnostima, posebno za vladavine principsa Aleksandra Severa koje su primarno karakterizirali relativna stabilnost u odnosima

[27] Ἰωάννης Ζωναρᾶς je bio romejski službenik, kroničar i teolog koji je živio u Konstantinpolisu u XII. st. Njegovo najvažnije djelo su Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν (*Epitome Historiarum*) u 18 knjiga koje obuhvataju period od biblijske verzije stvaranja svijeta do smrti romejskog vasilevsa Aleksija I. Komnena, odnosno njegovog doba.

[28] Slično njima je i konstantinopoljski patrijarh iz IX. st. Focije sastavio je opis 280 djela, snabdjevši ga izvorima iz originala.

princepske vlasti i Senata. U načinu izlaganja Dion Kasije ugledao se na Polibija i Tukidida, ali je taj uzor u mnogim slučajevima ostao samo izvanjski. Kod Kasija Diona nema smišljene filozofije povijesti, historijski proces ostaje iracionalan, njega ljudski um ne može objasniti, događaji mogu zavisiti od sudbine i natprirodnih sila. Čudesno igra kod Kasija Dion veliku ulogu, čak i u onim dijelovima koji su pisani na osnovu njegovih osobnih sjećanja. Pisanju povijesti pristupio je Kasije Dion, po vlastitim riječima, zato što mu je tako naredila Sudbina, koja mu se javila u snu. Ona mu je prorekla i besmrtnost njegova djela. Uz svoje maloazijsko podrijetlo i odgoj, Kasije Dion dijelio je poglede rimske aristokracije, premda je na njega utjecala i grčka politička publicistika II. st. n. e. On je veličao vremena Republike (osobito stare), ali je prijelaz na principatski sustav smatrao neizbježnim. Njegova razmišljanja o tome koji oblik vladavine treba smatrati najboljim našla su odraza u govorima Agripe i Mecene, upućenim Augustu. Prvi mu savjetuje da obnovi Republiku, a drugi da uvede monarhistički način upravljanja. U Meceninom govoru našli su odraza politički pogledi samog Kasija Diona, koji je sanjao o princepsu biranom od Senata, i Senatu koji će u Principatu imati počasan položaj najvišeg rukovodećeg organa. Republika igra kod Kasija Diona veliku ulogu. Radi efekta, on događaje ponekad ukrašava i čak pomalo mijenja. Govori povijesnih osoba kod Kasija Diona veoma su dugački. Pitanje o izvorima Kasija Diona veoma je složeno. Nesumnjivo je da je iskoristio veliki izvorni materijal, koji se ne može svesti na nama sačuvana historijska djela. Za rana razdoblja Rima upotrijebio je djela starijih analista. U nekim dijelovima (posljednje doba Republike) drži se Livija, ali se služi i drugim piscima, naročito u onim knjigama koje su posvećene građanskim ratovima. Kao izvori za historiju Principata služila su Kasiju Dionu uglavnom historijska djela. Naročito je opsežan bio njegov materijal za Augustovu povijest.

Pored monumentalne “Rimske historije”, koja je i glavno djelo opusa Kasija Diona, on je napisao još neka historiografska djela kao što su: “Rad o snovima i čudima” koji su najavljivali uspon Septimija Severa na carski tron (djelo je izgubljeno), “Historija vladavine Komoda” (koju je on kasnije inkorporirao u “Rimsku historiju”), “O vladavini Trajana” (djelo se spominje u romejskoj ekciklopediji Suda/Σοῦδα; vjerojatno isto inkorporirano u “Rimsku historiju”). Suda mu pripisuje i “Historiju Persije”, ali ovo je vjerojatno greška. Ista romejska enciklopedija navodi da je on napisao i “Itinerarije”, ali i u ovom slučaju je dvojbeno da li je to djelo Kasija Diona, kao i slučaju djela “Život Arijana” i “Getika” koja mu se isto pripisuju.

Kasije Dion, LV, 34: Ταῦτα μὲν ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπράχθη, ἐν δὲ τούτῳ ὁ Βάτων ὁ Βρεῦκος, ὁ τόν τε Πίννην προδοὺς καὶ μισθὸν τούτου τὴν ἀρχὴν τῶν Βρεύκων λαβών, ἑάλω τε ὑπὸ τοῦ ἑτέρου Βάτωνος καὶ διεφθάρη· ἐπειδὴ γὰρ ὑποπτεύσας τι ἐς τὸ ὑπήκοον ὁμήρους καθ´ ἕκαστον τῶν φρουρίων περιιὼν ᾔτει, μαθὼν τοῦτ´ ἐκεῖνος ἐνήδρευσέ που αὐτόν, καὶ μάχῃ κρατήσας κατέκλεισεν ἐς τεῖχος, καὶ μετὰ τοῦτ´ ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν ἔνδον λαβὼν παρήγαγέ τε ἐς τὸ στράτευμα, καὶ καταψηφισθέντα ἀποθανεῖν ἐν χερσὶν ἐποίησε. Γενομένου δὲ

τούτου συχνοὶ τῶν Παννονίων ἐπανέστησαν, καὶ αὐτοῖς ὁ Σιλουανὸς ἐπιστρατεύσας τούς τε Βρεύκους ἐνίκησε καὶ τῶν ἄλλων τινὰς ἀμαχεὶ προσεποιήσατο. Ἰδὼν οὖν ταῦτα ὁ Βάτων τῆς μὲν Παννονίας οὐδεμίαν ἔτ´ ἐλπίδα ἔσχε, τὰς δὲ ἐς τὴν Δελματίαν ἐξ αὐτῆς ἐσόδους φρουραῖς διαλαβὼν ἐκείνην ἐπόρθει. Καὶ οὕτω καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Παννονίων, ἄλλως τε καὶ τῆς χώρας σφῶν ὑπὸ τοῦ Σιλουανοῦ κακουμένης, ὡμολόγησαν, πλὴν καθ´ ὅσον ληστικά τινα οἷα ἐκ ταραχῆς τοσαύτης ἐπὶ πλεῖον κακουργοῦντα διεγένετο, ὅπερ που καὶ ἀεὶ ὡς εἰπεῖν παρά τε τοῖς ἄλλοις καὶ παρ´ ἐκείνοις μάλιστα συμβαίνει. Καὶ ταῦτα μὲν ἄλλοι καθῄρουν.
(“Ovo je bilo šta se desilo u Rimu. U međuvremenu, Baton Breučki, koji je izdao Pinesa i dobio pravo da vlada nad Breucima kao nagradu, je bio zarobljen od drugoga Batona i pogubljen. Izgleda da je Breuk bio nešto sumnjičav prema svojim podložnim plemenima i išao je okolo do svake utvrde[29] da traži taoce. Drugi /Baton Desitijatski op. S.M./, saznavši o ovome, čekao je njega /u zasjedi op. S.M./ negdje ili drugdje, porazio ga u bitci i zatvorio u jedno uporište. Kasnije, kada je Breuk bio isporučen od onih iznutra /toga uporišta, odnosno gradinskog naselja op. S.M./, on /Baton Desitijatski op. S.M./ ga je uzeo i izveo /na suđenje op. S.M./ pred /okupljenu op. S.M./ vojsku, i onda, kada je bio osuđen /presudom donesenom glasanjem okupljenih vojnika op. S.M./, pogubljen je na licu mjesta. Nakon ovoga, mnogi Panonci su se /ponovo op. S.M./ pobunili i Silvan je pokrenuo kampanju protiv njih, osvojio je Breuke i pobijedio neke od drugih /panonskih naroda op. S.M./ bez borbe. Baton, vidjevši ovo, napustio je sve nade za Panoniju, utvrdio je sa garnizonima prolaze koji vode u Dalmaciju i opustošio je zemlju /primijenio je taktiku spržene zemlje povlačeći se iz panonskog bazena op. S.M./. Tada su i posljednji preostali od /pobunjenih op. S.M./ Panonaca također je sklopila /mirovne op.S.M./ sporazume, ponajviše iz razloga što je njihova zemlja bila pustošena od Silvana. Ipak su određene bande razbojnika nastavile vršiti prepade još dugo vremena, kako što je bilo normalno nakon toliko velikog uznemiravanja /misli se na ustanak op. S.M./. zaista, ovo se skoro uvijek dešava, ne samo među drugim narodima, nego posebno u slučaju ovih naroda /Ilirika op. S.M./.“)

Govori, pisma, umjetnička, filozofska i druga stručna djela

Vrlo zanimljiva i važna svjedočanstva o periodu od kraja I. st. n. e., pa zaključno sa dinastijom Severa pružaju i autori koji svoja djela nisu zamislili kao primarno historijska. U prvom redu u obzir tu dolaze pisci na grčkom jeziku iz vremena Druge sofistike, koji su

[29] Misli se na gradinska naselja, uobičajeni vid naseobinske kulture u željeznom dobu kod Ilira. Gradinska naselja su bila i sjedišta pojedinih zajednica.

za sobom ostavljali govore, pisma, rasprave i književna djela najrazličitije vrste od kojih je dosta dostupno bilo u svojoj cjelosti bilo fragmentarno. U taj period se tako može datirati i najstarije poznato djelo iz žanra naučne fantastike i to “Istinita priča” (Ἀληθῆ διηγήματα) od Lukijana iz Samostate. Lukijan (Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς; *Lucianus Samosatensis*; živio cc.125. – nakon 180. god. n. e.) se rodio u Samostati u Siriji. Iako je pisao na grčkom jeziku, on je po etničkom porijeklu bio Asirac. On je veoma dosta putovao, i to ne samo po istočnim provincijama. Njemu se pripisuje čak više od 80 djela (deklamacije, laudativni i satirični eseji i epigrami, dijalozi i simpoziji...itd...), od kojih neka sigurno on nije napisao. Pored “Istinite priče”, od njegovih djela vrijedi istaći i „Dijalog bogova” (Θεῶν διάλογοι) i “Dijalog mrtvih” (Νεκρικοί Διάλογοι). U Atici je izučavao filozofiju i grčku književnost. U svojim djelima služio se oblikom dijaloga, narativnim pripovijedanjem, imitiranjem učenih rasprava itd. Lukijan se pokazao kao precizan promatrač svijeta oko sebe. Vjerskom pitanju on je posvećivao mnogo pozornosti. U svojim "Dijalozima bogova" on ironizira tradicionalna vjerovanja, u drugim djelima ismijava pomodne istočnjačke kultove. Jedno od njegovih djela (“O Peregrinovoj smrti") prikazivalo je u obliku karikature kršćanskog proroka. Lukijan je satirički prikazivao i predstavnike svoje profesije – retore, filozofe itd. Neka djela poput "O sirijskoj boginji" (Περὶ τῆς Συρίης Θεοῦ / *De Dea Syria*), “Ljubavi” i “Magarac” (Λούκιος ἢ Ὄνος) su vjerojatno od nekog drugog autora (uobičajeno se citiraju kao Pseudo-Lukijan). Pored Lukijana treba istaći još jednog Sirijca, koji je dao značajan doprinos umjetničkoj književnosti kasne faze antoninijanskog doba. To je bio Jamblih, čiji je maternji jezik bio aramejski, ali je pisao na grčkom. Napisao je novelu “Babilonika” ili “Rodanes i Sinonis”, kao tipičnu romantičnu priču o dvoje zaljubljenih koje okolnosti rastavljaju.

Elije Aristid Teodor (*Aelius Aristides Theodorus,* živio 117. - 181. god. n. e.) je bio popularni govornik za vrijeme Druge sofistike. On je maloazijskog porijekla iz grada Adriani u Miziji. Riječ je o jednom veoma talentiranom pojedincu, koji se isticao još u svojoj ranoj mladosti. Učitelji su mu bili retor Herod Atički, Aristokl iz Pergama, Polomena iz Smirne i gramatičar Aleksandar iz Kotiejona. Elije Aristid je imao određenih zdravstvenih i psihosomatskih problema. On je i mnogo putovao po tadašnjem svijetu i na kraju se skrasio u Smirni (danas Izmir), gdje je uživao veliki ugled. On je bio i izrazit dobročinitelj Smirne, a bio je i prijatelj principsa Marka Aurelija. Tako se pripovijeda da kada je 178. god. n. e. Smirna bila uništena zemljotresom, da je on pred princepsom održao govor u kome je vrlo slikovito predstavio teško stanje stanovnika da je i sam princeps zaplakao, i onda velikodušno pomogao Smirnanjima da obnove svoj grad. Sačuvano je 55 Aristidovih govora i deklamacija i dvije rasprave o retorskim pitanjima. Pored Druge sofistike, vrijedi istaći i vrijedna filozofska djela, kao npr. Epiktetov priručnik i “Meditacije” (ili “Samome sebi”) princepsa Marka Aurelija (živio 26. IV. 121. – 17. III. 180. god. n. e. Vladao je od 8. III. 161. do 17. III. 180. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Catilius Severus* ili *Marcus Catilius Severus,* kasnije je nosio ime *Marcus*

Annius Verus, kao nasljednik principsa se zvao *Marcus Aelius Aurelius Verus Caesar* i kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*). Filozofsko djelo, relativno sažeto, ali odlične sadržine i misli, Marka Aurelija je kasnije imalo enorman značaj za progresivni razvoj ljudske civilizacije i preporučuje se svakome da ga pročita. Opus ljekara Galena pruža uvid u medicinsku i zdravstvenu situaciju rimskog svijeta sredinom i u drugoj polovici II. st. n. e.

Vrlo vrijedan književni doprinos je pružio i Apulej (*Lucius Apuleius*; cc živio 125. – cc 180. god. n. e.) iz numidskog grada Madaura. Apulej je stekao naobrazbu u Kartagini i Ateni. Kao pisac, mislilac, govornik, filozof i advokat Apulej je izražavao ideje karakteristične za svoje vrijeme. On je bio vješt govornik i na latinskom i na grčkom, proučavao je filozofiju i istakao se kao filozof - platoničar. Izučavao je razne nauke i umjetnost i pisao djela najrazličitijeg sadržine. Njegova svestranost se najbolje ogleda u tome što je želio istovremeno da bude Empedokle, Platon, Sokrat, Epiharm, Ksenofont i Kratet. Istovremeno bio je uključen u razne mistične kultove, pa je bio i optužen za magiju od čega se branio čuvenim govorom na suđenju u Sabrati. Iza njega su ostala književna djela velike vrijednosti od kojih je najpoznatije ono pod nazivom "Zlatni magarac" (*Asinus Aureus*) ili Metarmofoze (*Metamorphoses*) koji govori o mladiću Luciju kojeg je pomoću magije jedna tesalijska čarobnica pretvorila u magarca, kao takav doživljava čitav niz avantura, da bi potom bio spašen od čari zahvaljujući boginji Izidi. Posebno je zanimljiva novela o Amoru i Psihi, koja je umetnuta u roman i koja je izazvala niz najraznovrsnijih imitacija. Karakterističan je i kraj djela: avanturistički roman, pun raznih anegdotskih epizoda frivolnog karaktera, završava se intervencijom božanstva. Slavljenje Izide, kojim Apulej završava svoje "Metamorfoze", ne odgovara tonu romanu. To je odraz njegovih mističnih doživljaja. Apulejeva druga djela su: 1. *Apologia* ("Govor o magiji"). 2. *Florida* (kompilacija od 23 ekscerpta iz njegovih različitih govora i predavanja). 3. *De Dogmate Platonis*. 4. *De Deo Socratis*. Apulej je napisao i mnoga druga djela (iz poezije, fantazije, tehnike, politike, dendrologije, poljoprivrede, medicine, prirodoslovlja, astronomije, muzike, aritmetike) koja nisu sačuvana. On je i preveo na latinski jezik i Platonovog "Fedona" i djelo Περὶ Κόσμου / *De Mundo* nepoznatog autora (tzv. "Pseudo - Aristotel") iz IV. ili III. st. p. n. e. Njemu su se pripisivala i djela "O intrepetaciji" i *Asclepius*. Apulej je spadao u red vrlo bogatih pojedinaca. Sam on bilježi da je bogatstvo njegovog oca iznosilo 2 miliona sestercija, a da je vjenčanjem sa Pudentilom (*Pudentilla*) dobio dodatna 4 miliona sestercija. Pudentila je posjedovala čak 600 robova. Apulej i Lukijan su dva posljednja značajna pisca II. st. n. e. I uz različitosti u svjetonazoru, za oba pisca karakteristično je nezadovoljstvo, potraga za nečim novim.

Vrijedne podatke o grčkom svijetu i u rimsko doba pruža i putopis Pausanije (Παυσανίας, cc. 110. – cc 180. god. n. e.) pod naslovom Ἑλλάδος περιήγησις (“Opis Helade.”) Pausanija je rodom bio iz Magnesije u Maloj Aziji, blizu Sipila u Lidiji (*Magnesia ad Sipylum*; Μαγνησία του Σιπύλου; moderna Manisa u Turskoj u podnožju planine Spil / *Sipylus*). Njegov putopis je jedno enormno djelo u kome je prilično detaljno prikazao stotine naselja, svetilišta i spomenika. Danas je vrijednost tih podataka neprocjenjiva, posebno za ona naselja i spomenike koji su nestali netragom. Na svojim putovanjima se Pausanija interesirao i za lokalne kultove, mitologiju, tradiciju, antikvarne i povijesne podatke.

Putopisca Pausanija ne treba miješati sa istoimenim leksikografom. Ovaj Pausanija Leksikograf, suvremenik Elija Dionisija (Αἴλιος Διονύσιος; *Aelius Dionysius*), djelovao je u vrijeme Hadrijana. Pausanija je poznat kao autor leksikona atičkih riječi pod naslovom Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή („Kolekcija atičkih riječi“).

Izvorna građa koja govori o ishrani i konzumiranju hrane i pića je relativno dobro sačuvana. Rimska kulinarska literatura najvjerojatnije počinje sa Enijevim spisom “Poslastice“. Pošto su helensko – helenistički pisci imali djela koja govore o kulinarskoj vještini, to su i na ovom polju Rimljani imali obrade grčkih orginala. Pod imenom Apicije (*Apicius*) sačuvana je kolekcija rimskih recepata, koja je sistematizirana u deset knjiga na način koji prilično sliči današnjim kuharima. Ovaj kuhar, odnosno zbirka recepata, se pripisivala rimskom kuharu ili majstoru gozbe Marku Gaviju Apiciju (*Marcus Gavius Apicius*; navodno živio za principsa Augusta i Tiberija), o kojem su antički pisci ostavili niz interesantnih podataka i anegdota. Međutim, pitanje stvarnog autorstvo Apicijevog kuhara je još uvijek otvoreno, i vjerojatno je riječ o jednoj kompilaciji koja se oblikovala u kasnoj antici (kraj IV. ili početak V. st. n. e.). Nepoznati autor kompilacije nazvane “Apicijev kuhar“ (drugi naziv je “O kulinarskoj vještini“ / *De re coquinaria*) je u nju uvrstio i recepte samoga Apicija. Moguće je da oko 1/3 recepata potiče iz pera samoga Apicija, iako samo sedam nosi njegovo ime. Ostale recepte je nepoznati autor uzimao iz izvora na grčkom jeziku. Svjedočanstva o kuhinji, hrani i piću u rimskom svijetu nailazimo i u djelima Katona Starijeg i Kolumele o poljoprivredi, Petronijevom opisu večere Trimalhiona (odjeljak Satirikona), kod Ateneja iz Naukratisa, u djelu koje se naziva “Izvodi iz Apicija, od slavnog Vindarija“ ali koje nema nikakve veze sa “Apicijevim kuharom“. O Vinidariju (*Vinidarius*; V. st. n. e.) se skoro ništa ne zna, možda je bio gotskog porijekla. Nedostupna su djela Ambivija, Licinija i Gaja Matija, te dvije knjige već pomenutog Gavija Apicija. O ishrani u rimskom svijetu vrijedno svjedočanstvo daju i sačuvani slikovni prikazi (mozaici i freske) u kojima se nailazi na slike gozbi, hrane i pića. Posebno su ilustrativni prikazi iz Pompeja i Herkulanuma.

Zanimljivo je i djelo Vetija Valensa (*Vettius Valens*; živio 8. II. 120. – cc. 175. god. n. e.), astrologa i astronoma. Njegovo glavno djelo je Antologija u 10 tomova, koja predstavlja

najveću i najdetaljniju antičku raspravu o astrologiji, a koja se uspjela sačuvati. Porijeklom je bio iz Antiohije, ali je putovao u egipatsku Aleksandriju koja je bila centar učenosti. Njegovo djelo je vrijedno, jer citira mišljenja značajnog broja ranijih autora i autoriteta. Valens je bio suvremenik drugog velikog astrologa, astronoma i geografa Ptolemeja Klaudija, a koji je isto živio Aleksandriji. Valens je istakavši da su tradicionalne religije beskorisne, smisao pronađao u vjerovanju u apsolutni determinizam, fatalizam i sudbinu.

Kvint Gargilije Marcijal (*Quintus Gargilius Martialis*) je bio rimski poljoprivredni pisac. Sačuvani su značajni fragmenti njegovog djela, vjerojatno pod djelom *De hortis*, u kojima se govori o kultiviranju drveća (uglavnom voćki) i povrća, također o njihovim medicinskim svojstvima. Ovi fragmenti su sačuvani uglavnom kao apendix djelu *Medicina Plinii*, anonimnog autora iz IV. st. n. e. koje daje medicinske recepte koji su bazirani na podacima iz *Naturalis historia* Plinija Starijeg. Gargilije je također napisao i raspravu o brizi o stoci (*De curis bourn*). *Historia Augusta* mu pripisuje i biografiju princepsa Aleksandra Severa. Na osnovi jednog latinskog epigrafskog spomenika iz cc 260. god. n. e., kod pojedinih historičara on se identificira sa vojnim komandantom istog imena koji je izgubio život u koloniji Auzia u *Mauretania Caesariensis*.

Elijan Taktik (*Aelianus Tacticus*; Αἰλιανός ὁ Τακτικός, kraj I. i početak II. st. n. e.) je bio pisac (na grčkom jeziku) vojne taktike i strategije. Njegovo glavno djelo je rasprava Περί Στρατηγικών Τάξεων Ελληνικών. To je priručnik o grčkoj, makedonskoj i helenističkoj vojnoj tematici. Posebno se pozivao na izgubljenu Polibijevu raspravu o navedenoj tematici. On je dao i kraći opis stanja oružanih snaga Rimske Države u njegovo vrijeme. Elijanovo djelo je imalo nemjerljivo značenje u kasnijim epohama, prvo u vizantijskoj kulturnoj ekumeni i islamskom svijetu, a nešto kasnije i na latinskom zapadu.

Polijen (*Polyaenus* ili *Polyenus*; Πολύαινος, sredina II. st. n. e.) je bio makedonski pisac koji je najpoznatiji po djelu Στρατηγήματα / *Strategemata*. Polijen je ovo svoje djelo u osam knjiga o ratnoj strategiji i taktici posvetio suvladarima Marku Aureliju i Luciju Veru. Od 900 strateških i taktičkih situacija o kojima Polijen govori, 833 je danas dostupno. Polijen je napisao još neka djela, koja su izgubljena: Περὶ Θηβῶν, Τακτικά, Ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῶν Μακεδόνων i Ὑπὲρ τοῦ Συνεδρίου.

Valerije Harpokration (*Valerius Harpocration*; Οὐαλέριος ili Βαλέριος Ἁρποκρατίων) bio je grčki gramatik iz Aleksandrije, moguće tutor Lucija Vera. Napisao je "Leksikon 10 oratora" (Περὶ τῶν Λέξεων τῶν Δέκα Ῥητόρων ili Λεξικὸν τῶν Δέκα Ῥητόρων), koji je dostupan samo djelimično. Posebnu vrijednost ovo djelo ima, jer su u njemu sačuvani mnogi podaci iz drevnih historija Atike koje su pisali atidografi te niza drugih leksikona i djela drugih oratora.

Klaudije Elijan (*Claudius Aelianus*; Κλαύδιος Αἰλιανός; cc 175. – cc. 235. god. n. e.) porijeklom iz grada *Praeneste*, je bio pisac i učitelj retorike koji je originalno pisao na grčkom. Njegova dva glavna djela su vrijedna zbog mnogobrojnih referenci na ranije autore čija su djela danas izgubljena i time ukazuje na enormno književno bogatstvo grčko – rimske kulturne ekumene, od kojeg su sačuvani samo detalji. On je poznat po djelima "O prirodi životinja" (*De Natura Animalium*; Περὶ Ζῴων Ἰδιότητος) u 17 knjiga i Razne Historije (*Varia Historia*; Ποικίλη Ἱστορία) dostupno najvećim dijelom u sažetoj formi. Sačuvani su značajni fragmenti i od druga dva njegova djela" O Providenju" i "O Božanskim manifestacijama" u romejskoj enciklopediji Suda. Njemu se pripisuje i "20 pisama od seljaka".

Ostao je, nažalost, fragmentiran i veliki enciklopedijski i historiografski opus Granija Licinijana (*Granius Licinianus*), koji je vjerojatno živio u vrijeme Hadrijana. Granije je bio sastavio narativne epitome rimske povijesti (od najmanje 36 knjiga), uglavnom se oslanjajući na Livija i Salustija. Granije je pokrivao historiju od origines, pa sigurno do smrti Julija Cezara. Fragmenti Granijevog djela su sačuvani na duplom palimpsetu (otkrivenom 1853. god.)[30] i sačuvani dio poglavito se odnosi na period između 163. i 78. godine p. n. e. Granijev stil pisanja, zajedno sa čestim lakunama (nastalim zbog činjenice da je riječ o duplom palimpsetu), uveliko otežavaju i rekonstrukciju teksta i njegov prijevod. Granije je također napisao enciklopedijsko djelo *Cenae Suae* ("Moje večere"), koje je poglavito bilo znatnoj mjeri antikvarske naravi.

U prvoj polovici ili sredinom III. st. n. e. djelovao je i gramatičar Gaj Julije Solin (*Caius Iulius Solinus*). On je bio autor djela *De mirabilibus mundi* (koje se javlja i pod nazivima *Collectanea rerum memorabilium* i *Polyhistor*). Kao građa su mu služila poglavito djela Plinija Starijeg i Pomponija Mele, a možda i kronika Kornelija Bokha (*Lucius Cornelius Bocchus,* Luzitanac koji je napisao danas izgubljeno djelo enciklopedijskog tipa)[31] i epitome Plinijevog rada (nastale za vrijeme Hadrijana) pod nazivom *Chorographia pliniana.* Postoje dvije verzije Solinovog djela, a znatno veće, revidirano izdanje je izgleda uradio kasnije sam Solin. Solinovo djelo obiluje čitavim nizom enciklopedijskih podataka, a posebno je vrijedno zbog govora o nekim stvarima iz drevne starine.

U periodu između 100. i 300. godine n. e. djelovao je i Antonin Liberal (*Antoninus Liberalis,* Ἀντωνῖνος Λιβεράλις), čije je jedino sačuvano djelo Μεταμορφώσεων Συναγωγή ("Kolekcija transformacija"). Riječ je o kolekciji od 41 prozne priče o mističnim metamorfozama.

[30] Originalni Granijev tekst sa manuskripta iz V. st. n. e. je bio izbrisan i u VI. st. n. e. ispisana je latinska gramatička rasprava, a onda je i preko ovoga teksta u XI. st. ispisan sirijski prevod propovijedi Jovana Hrisostoma.

[31] Plinije Stariji je uradio i excerpt iz kronike Kornelija Bokha.

Herodijan i Deksip, historičari III. st. n. e. i drugi pisci

Herodijan (Ἡρωδιανός; cc. 170. – cc 240. god. n. e.), rodom iz sirijske Apameje, je bio niži rimski službenik koji je napisao jednu zanimljivu historiju pod naslovom τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορία ("Historija imperije od smrti Marka") u osam knjiga i koja pokriva period od 180. do 238. god. n. e. Djelo je u cjelosti dostupno i pruža čitav niz vrijednih informacija o vladavini Komoda, V. građanskom ratu i dinastiji Severa, kao i početku Pedesetogodišnjice. U ovom periodu je i Atena dala velikog historičara i to Deksipa (Δέξιππος; *Publius Herennius Dexippus*; cc. 210. – 273. god. n. e.). On je bio lokalni dužnosnik i zapovjednik. Njegova djela su Χρονικὴ ἱστορία ("Kronika") od od najstarijih vremena do Aurelijana 270. god. n. e., Τὰ μετ᾽ Ἀλέξανδρον ("Događaji nakon Aleksandra") moguće epitome Arijanovog djela i *Scythica* ("Historija ratova sa barbarima"). Od ovih djela su dostupni samo pojedini fragmenti. Kroniku je nastavio Eunapije iz Sarda, koji je inače napisao i djelo "Životi sofista" koje je sačuvano za razliku od nastavka Kronije od koje su ostali samo fragmenti. Pretpostavlja se da je Kronika služila i kao izvor za pisce *Historija Augusta* za period od 238. do 270. god. n. e. Deksip je inače aktivno učestvovao u ratovima prilikom invazije na Balkan za vrijeme vladavine Galijena, posebno se istakavši kada su Heruli napali samu Atenu.

Jedno od bitnijih historijskih djela iz ovog razdoblja napisao je senator i visoki dužnosnik za severijanskog režima Marije Maksim (*Marius Maximus*) u formi životopisa 12 careva, po uzoru na Svetonija. Ovo djelo koje je danas izgubljeno, je bilo veoma cijenjeno, čitano i citirano u antičkom periodu. Nestalo je i djelo biografa Ignota (*Ignotus*).

U turbulentno vrijeme uzdizanja Palmirenskog carstva u istočnim provincijama djelovao je Kalinik iz Petre, historičar na grčkom jeziku, orator, filozof. Porijeklom je iz ugledne familije iz Arabije Petreje ili Sirije. On je bio prijatelj i cara Galijena i kraljice Zenobije iz Palmire. Zbog svoga prijateljstva i odanosti Zenobiji Kalinik je 273. god. n. e. pogubljen zajedno sa Kasijem Longinom (*Cassius Longinus*), filozofom – sofistom i glavnim savjetnikom Zenobije po naređenju cara Aurelijana. Kalinik je napisao različita literarna djela, uključujući i dosta govora. Vrijedi istaći: "O lošem ukusu u retorici", "Pozdrav Galijenu", "Historija Aleksandrije" u 10 knjiga, "Obnova Rima", "Protiv filozofskih sekti".

Na kraju II. i u III. st. n. e. djelovao je Julije Titijan / *Iulius Titianus*. On je napisao djelo *Chorographia*, koji je vjerojatno bio *provinciarum libri* iz *Historia Augusta*. On se kod Ausonija navodi i kao autor pisama čuvenih žena, prozvanih *Oratorum Simia*.

Krajem II. st. n. e. je djelovao i Julije Poluks (*Iulius Pollux*; Ἰούλιος Πολυδεύκης), sofista, učenjak i retorik porijeklom iz egipatskog Naukratisa. Ovaj je uživao značajan ugled. Njegovo sačuvano djelo je Ὀνομαστικόν u 10 knjiga. Vjerojatno je u II. st. n. e. ili krajem

III. st. n. e. djelovao i gramatik Terentijan Maur (*Terentianus Maurus*), porijeklom iz Mauretanije. On je bio autor rasprave u četiri knjige napisane u heksametru.

Trifiodor (Τρυφιόδωρος, ili pravilnije Τριφιόδωρος) iz egipatskog grada Panopolisa je vjerojatno živio u III. st. n. e. Jedino njegovo sačuvano djelo je "Razaranje Troje", epska poema u 691 stiha koje obrađuje period od zarobljavanja trojanskog princa i proroka Helena do odlaska Ahejeca nakon zauzimanja Troje. Pored "Razaranja Troje" njegova djela su i poeme: Μαραθωνιακά i Τὰ κατὰ Ἱπποδάμειαν. Romejska enciklopedija Suda spominje i još dva gramatička rada.

U III. st. je živio i djelovao i Diogen Laertije (Διογένης Λαέρτιος) koji je napisao čuveno i dostupno djelo "Životi i mišljenja istaknutih filozofa" u kome daje detaljne biografije glavnih filozofa i učenja niza helenskih filozofskih škola. Njegovo djelo je jedno od glavnih izvora za filozofiju klasične civilizacije.

Vrlo zanimljiv izvor iz ovog doba je Filogelos / Φιλόγελως, odnosno najstarija sačuvana kolekcija šala i viceva. Pripisuje se Hijeroklu i Filagriosu, o kojima se vrlo malo zna. Zato što se u kolekciji spominje proslava hiljadugodišnjice Rima 248. god. n. e., ona je nastala nakon te godine. Ova kolekcija sadrži 265 viceva sistematiziranih po subjektima radnji, kao što su učitelji, naučnici, studenti i učenici te budale. Inače knjige koje predstavljaju zbirke šala i viceva nisu bile neuobičajene za klasičnu civilizaciju i njenoj grčkoj i u njenoj rimskoj fazi. Preko istraživanja šala je najbolje proniknuti u sami duh Rimljana klasične epohe i njihov odnos prema svakodnevnom životu Stvarni rimski vic, preuzet iz Makrobijevih Saturnalija: "Neki stanovnik iz provincije je došao u Rim i šetao ulicom. Tu su ga svi gledali, jer je bio vrlo sličan Augustu. Kada je čuo za to, August ga je pozvao u palatu i tu ga pitao - Reci mi, je li tvoja majka dolazila u Rim nekada? - mladić je odgovorio: Majka nije nikada dolazila, ali je moj otac često dolazio."

Početak kršćanske historiografije i kršćanska književnost IV. st. n. e.

U IV. n. e. st. nastaje kršćanska historiografija. Episkop palestinskog grada Cezareje, Eusebije (Εὐσέβιος; *Eusebius*; živio 260/265. – 339/340. god. n. e.), koji je bio blizak dominusu Konstantinu, napisao je Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία; *Historia Ecclesiastica* ili *Historia Ecclesiae* ("Historija Crkve" u 10 knjiga) . Eusebijevo djelo važno je u prvom redu za povijest crkve, dok su za političku povijest Rimskog Carstva od značenja mjesta koja govore o carevima iz druge polovice III. st. n. e. Eusebiju pripada i životopis cara Konstantina, koji nosi apologetski karakter. Uz to, Eusebije je napisao i Παντοδαπὴ Ἱστορία ("Kronika"), tj. kratki pregled događaja iz svjetske povijesti, izložen sinkronistički.

Kronika je podijeljena na dva dijela i to: 1. Kronografija (Χρονογραφία, *Chronographia*), 2. Kanoni (Χρονικοὶ Κανόνες, *Chronikoi kanones*). Djelo na originalnom grčkom jeziku je bilo u potpunosti nestalo i rekonstruira se pomoću sažetaka kasnijih romejskih kronografa. Tablice drugog dijela su u potpunosti sačuvane u latinskom prijevodu sv. Jeronima, dok su oba dijela u potpunosti bila sačuvana u jermenskom prevodu.

Eusebije iz Cezareje je u prvom dijelu (“Kronografija“) svoga djela “Kronika“ dao opširniji prikaz (poglavlja 100 - 110), početaka rimskog svijeta i to oslanjajući se na značajan broj antičkih vrela. Na samom početku on za rimsku historiju navodi sljedeće autore na osnovi kojih zasniva svoj opis. Tako su njegova vrela: Aleksandar Polihistor, Abiden / *Abydenus*[32], Maneto / *Manetho*[33], Kefalion / *Cephalion*[34], Diodor, Kasije Longin / *Cassius Longinus*[35] (koji je pokrivao razdoblje u trajanju od 228 olimpijada), Flegon / *Phlegon*[36] (koji je pokrivao razdoblje u trajanju od 229 olimpijada), Kastor / *Castor*[37] (čijih je šest knjiga pokrivalo razdoblje od Nina pa do 181. Olimpijade), Tal / *Thallus*[38] (čije su tri knjige govorile o događajima od pada Troje do 167. Olimpijade), Porfirije (koji je opisivao događaje od pada Troje do vladavine Klaudija).

Pored svoja dva glavna svoja djela, Eusebije je napisao i niz martologija, epistula, *Onomasticon* (“Ili o imenima mjesta u svetim spisima”), apologetskih, doktrinalnih i drugih radova, bavio se uređivanjem i editiranjem biblijskih tekstova. "Historija crkve" i "Kronika" našle su svoje nastavljače. Eusebije je prilično koristio danas izgubljeno historijsko djelo *Chronographiai* od ranokršćanskog pisca Seksta Julija Afrikanca (*Sextus Julius Africanus*), koje je pokrivala period od abrahamističkog shvatanja nastanka do 221. god. n. e. Eusebijeva djela prevedena su na latinski jezik.

Pored Eusebija, potrebno je navesti i Laktancija (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*; živio cc 240. – cc 320. god. n. e.) koji je najpoznatiji po djelu “O smrtima progonitelja“ (*De mortibus persecutorum*), u kojoj se dokazuje da su svi oni koji su progonili kršćane umrli nasilnom smrću. Laktancije je bio plodan pisac i ideolog i pored već navedenog djela

---

32 Abiden (Αβυδηνός) je bio helenistički pisac koji je napisao historiju Haldejaca i Asiraca, od kojih su sačuvani samo neki fragmenti.

33 Maneto (Μανέθων ili Μανέθως) je bio egipatski i helenistički pisac, historičar i svećenik. On je napisao djelo o historiji Egipta.

34 Kefalion je živio u vrijeme principsa Hadrijana i napisao je historiju Asirije od Nina i Semiramide do Aleksandra Velikog u devet knjiga nazvanih po muzama.

35 Kasije Longin (Κάσσιος Λογγῖνος; živio cc 213 – 273 god. n. e.) je bio retorik, filozof, historičar, učenjak. politički i državnički savjetnik.

36 Flegon (Φλέγων) je bio oslobođenik principsa Hadrijana.

37 Kastor (Κάστωρ) je bio helenistički retorik, gramatik, historičar i učenjak koji je živio u II. ili u I. st. p. n. e.

38 Tal (Θαλλός) je helensko – helenistički historičar koji je napisao trotomnu historiju Mediteranskog svijeta od prije Trojanskog rata do 167. Olimpijade (odnosno cc 112 – 109. god. p. n. e.).

De mortibus persecutorum napisao je: 1. *De Opificio Dei;* 2. *Divinarum Institutionum Libri VII*; 3. Epitome na *Divinarum Institutionum;* 4. *De Ira Dei;* 5. Njemu se pripisuje i poema *de Ave Phoenice*, iako ne pokazuje bilo kakve elemente kršćanstva. Laktancije je bio savjetnik dominusa Konstantina i tutor njegovog sina. Pored Laktancija, kao ranokršćanskog autora historiografskih djela potrebno je spomenuti i Arnobija (*Arnobius*; umro cc 330. god. n. e.) iz *Sicca Veneria* (danas El Kef u Tunisu). On je napisao djelo u sedam knjiga pod nazivom *Adversus Gentes* (kasnije *Adversus Nationes*).

Radi ideološke prevlasti kršćanstva u srednjem vijeku, ostao je sačuvan veliki broj radova i djela kršćanske ili prokršćanske provenijencije, kao što su životi svetaca, mučenika, pisma, radovi i knjige crkvenih otaca (npr. Jeronima i Augustina). Veliku važnost ima i edicija *Acta Sanctorum*.

Pored nastanka kršćanske historiografije, u IV. i V. st. n. e. se razvijaju i drugi vidovi kršćanske književnosti. Glavna tematika kršćanske književnosti i na latinskom i na grčkom jeziku je bila manje-više određena: analiza dogmatskih pitanja, pobijanje učenja "pagana" i heretika, povjesna razdoblja crkve, pitanja crkvene discipline, svakovrsne pouke itd. Pisci su bili dobro upoznati sa retorikom i mnoge propovijedi kršćanskih biskupa sastavljene su po svim pravilima antičkog govorništva. IV. st. obilježeno je razvojem grčke kršćanske retorike. Dogmatski sporovi nastali u svezi sa arijanstvom (problem sličnobitnosti ili istobitnosti u svetom trojstvu) bili su vanjski poticaj koji je doprinio razvoju kršćanskog govorničkog umijeća. Sam Arije bio je dobar govornik i pjesnik. Njegov protivnik, aleksandrijski biskup Atanasije, u svojim govorima slijedi antičke uzore. U drugoj polovici IV. st. n. e. grčko kršćansko govorništvo stječe veliku uglađenost. Biskup iz kapadokijske Cezareje – Bazilije Veliki (živio 331. - 379. god. n. e.) učio je u mladosti kod Himerija i Libanija. Za njegove propovijedi i pisma karakteristična je originalnost kompozicije i živost jezika. Istaknut govornik bio je i Bazilijev prijatelj Gregorije Nazijanac (živio 338. - 390. god. n. e.). Sjajan kršćanski govornik bio je carigradski biskup Jovan / Ivan, kasnije prozvan Hrizostom / Zlatousti. Jovanove propovijedi izazivale su nezadovoljstvo kako višeg svećenstva tako i dvora, ali je on istovremeno uživao i široku popularnost. Prirodnu rječitost on kombinira sa brižnom obradom govorâ. Kao i na druge kršćanske govornike, na Jovana je ostavila utjecaj kasna sofistika.

Zanimljivo ranokršćansko djelo antipaganske prirode (IV. st. n. e.) je *Cohortatio ad Graecos*; (*Cohortatio ad Gentiles*; Λόγος παραινέτικος πρὸς Ἕλληνας) anonimnog autora (koji se u znanosti nominira kao Pseudo – Justin Martir). Pseudo – Justin je vrlo kritičan prema helenskoj klasičnoj civilizaciji koju odbacuje, a umjesto nje nudi Mojsija kao "pravilnog mislioca".

Period od IV. do VI. st. n. e. predstavlja neku vrstu prelaznog doba u kome se nasilno, polako, ali i sigurno gasi klasična grčko – rimska civilizacija i počinje kreirati novi mediavelni, abrahamistički, kršćanski (kasnije i islamski) svijet. Već je ranije rečeno,

da je prelazak na nove, u odnosu na klasičnu eklektičnu civilizaciju i prilično radikalno drugačije, paradigme doveo do promjene identitetskih odrednica. Sada drevne helenske, italske, rimske i druge euromediteranske *origines* tradicije dobijaju vrlo opasnu konkurenciju u vidu starozavjetnih predaja o postancima. Zbog toga što su promicatelji kršćanske ideologije došli na vlast u toku IV. st. n. e., a od kraja istoga stoljeća i u toku V. st. n. e. zaveli i ideološko – religijski totalitarizam, mainstream tema o postancima postaje ona starozavjetna. Sada Adam, Eva, Noje, Abraham, Jakov, Josip, Mojsije, David, Solomon dobijaju primat u odnosu na Epimeteja, Prometeja, Eneju, Rea Silviju, Romula i Rema / Roma, rimske kraljeve, braću Horacije, Kleliju. To ne znači da su "paganske" i klasične tradicije i priče nestale, one su ustvari samo potisnute i stavljene u duboku zasjenu. Više – manje te "paganske" i klasične priče o postancima su ostajale poznate samo učenjacima i obrazovanijim ljudima, dok su u priličnoj mjeri očišćene iz svijesti i kolektivnog i individualnog sjećanja običnih ljudi i laika.

Temeljna osobenost kršćanske historiografije jeste da je ona namjenski ideologizirana. Njena svrha je da promovira dogmatski pogled, suprotno od poimanja klasične grčko – rimske kulture po kojoj historija ima ulogu da uči, pouči i zabavi. Zato je riječ o konceptualno potpuno drugačijem smislu odnosa prema historiji. U okviru toga se dešava i jedna skoro neprimjetna novina u neklasičnoj historiografiji, a to je da ona kao svoju preuzima raniju abrahamističko – hebrejsku mitologiju, tradiciju i historiju. Tako se dešava da kristijanizirani pisci na grčkom i latinskom odbacuju svoju ranu tradiciju i svoje porijeklo traže u hebrejskim patrijarsima, u mitološkim i legendarnim osnivačima jevrejskog naroda protiv kojeg su Helenisti i Rimljani vodili toliko teške ratove. Pored kršćanske historiografije i kasnija islamska historiografija promovira hebreiziranu prošlost i porijeklo. Zato se dolazi u paradoksalnu situaciju da se polulegendarni i u historijskom kontekstu vrlo efemerni vladari tipa Davida / Davuda i Solomona / Sulejmana doživljavaju kao "naši" veliki kraljevi.

Nekršćanska literarna vrela IV. st. n. e.

U književnosti, kao i drugim područjima života rimskog svijeta IV. i V. st. n. e. također se opažaju crte opadanja. Istina, ovo razdoblje povijesti rimske kulture nije proteklo ne ostavivši za sobom traga. U raznim granama umjetnosti stvorena su značajna djela, koja ne zaostaju za spomenicima klasičnog doba. Za IV. st. karakteristično je to da je više društvo još ostajalo vjerno "paganskim" tradicijama. U književnosti ovog doba još su se sačuvali "paganski" motivi i čuli glasovi oštrog prosvjeda "paganstva" protiv kršćanstva. Na Zapadu, veliku ulogu u kulturnom životu igrale su provincije, osobito Galija. Poradi

namjenske i pretjerane ideologiziranosti ranokršćanske historiografije, ona njoj suvremena još uvijek nekršćanska historiografija je ipak vjerodostojnija. Razlog je jednostavan, iskrivljavanja povijesti uslijed ideologiziranosti kod svih abrahamističkih spisa je ustvari cilj, dok je kod one druge ona samo sredstvo.

Krajem III. i početkom IV. st. n. e. veliku popularnost u intelektualnim slojevima rimskog svijeta stekao je neoplatonizam.[39] Porfirije (Πορφύριος , *Porphyrios;* živio cc 232. – 309. god. n. e.) iz Tira je bio neoplatonista, i uredio i objavio djelo Enede/Ἐννεάδες, kolekciju radova svoga učitelja Plotina. Porfirije je napisao mnoga djela različite tematike, od kojih su najpoznatije: 1. *Introductio in Praedicamenta* ili *Isagoge et in Aristotelis Categorias commentarium* ili samo Εἰσαγωγή, *2.* Ἀφορμαὶ πρὸς τὰ νοητά / *Sententiae Ad Intelligibilia Ducentes* (osnovna znanja o neoplatonizmu), 3. Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας; *De Philosophia ex Oraculis Haurienda* (djelo protiv kršćanstva), 4. Κατὰ Χριστιανῶν; *Adversus Christianos* (antikršćansko djelo) koje se sastojalo od 15 knjiga. Oko 30 kršćanskih apologeta je odgovorilo na ovo Porfirijevo djelo. Ustvari sve što se zna o ovom djelu jeste ono što su citirali njegovi protivnici, odnosno oni kršćanski apologeti koji su odgovarali njegovim antikršćanskim argumentima. Istočni, konstantinopoljski dominus Teodosije II. je dao zapaliti svaku kopiju ovoga Porfirijevog djela koja se mogla naći prvo 435., a zatim ponovo 448. godine n. e. 5. Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων; *De Abstinentia ab Esu Animalium* (o vegetarijanstvu), 6. *Philosophos historia* (životopisi filozofa), 7. *Vita Pythagorae,* 8. Porfirije je pored navedenih djelo široko pisao i druga djela iz astrologije, religije, filozofije, muzičke teorije i komentare na Ptolemeja.

Iako se kršćanstvo u IV. st. n. e. raširilo među širokim krugovima stanovništva Rimskog Carstva, među aristokracijom i inteligencijom bilo je još dosta pristaša tradicionalne religije. Tijekom čitavog IV. st. n. e. vodi se ogorčena polemika između pristaša nove religije i privrženika starine. Opća historiografija IV. st. n. e. ostaje još uvijek nekršćanska. U to vrijeme ponovo stječu određene utjecaj latinska djela.

Posebno mjesto među izvorima za povijest Rimskog Carstva zauzima niz životopisa principsa koji su ujedinjeni u zbornik pod naslovom *Scriptores historiae Augustae* (“Pisci povijesti augusta“) ili kako se češće navodi pod naslovom *Historia Augusta*. U tom zborniku donijeti su životopisi careva, počevši od Hadrijana pa sve do Numerijana. Sastavljanje tih životopisa pripisuje se šestorici povjesničara (Eliju Spartijanu, Vulkaciju Galikanu, Eliju Lampridiju, Juliju Kapitolinu, Trebeliju Polionu i Flaviju Vopisku), o kojima, osim imena, ništa više ne znamo. Neki od tih životopisa posvećeni su dominusu Dioklecijanu, drugi dominusu Konstantinu. Ova nepretenciozna djela, kojima je cilj bila zanimljivost, napisana su na osnovu ograničenih izvora različite kvalitete, uz mnoge

[39] Izraz neoplatonizam je ustvari konstrukcija učenjaka XIX. st. pod kojom su oni sabrali filozofska učenja koja su bila utjecajna u kasnoj antici.

podatke i direktna izmišljanja. Ono što je vrijedno za ova djela jeste da ona ponekad imenuju svoja vrela, odnosno druge autore čija su djela izgubljena, a i čija bi imena isto tako bila izgubljena da nisu uzgred referentno spomenuta u *Historia Augusta*. Tako su navedeni Elije Junije Kord / *Aelius Iunius Cordus*, Aurelije Filip / *Aurelius Philippus* (oslobođenik oca Aleksandra Severa), Fabije Marcelin / *Fabius Marcellinus*, Aurelije Ver / *Aurelius Verus*, Stacije Valens / *Statius Valens*, Septimije / *Septimius*, Aholije / *Acholius*, Enkolpije / *Encolpius*, Elije Sabin / *Aelius Sabinus*, Vulkatije Terentije / *Vulcatius Terentianus*, Kurcije Fortunacije / *Curtius Fortunatianus*. Zbornik je podvrgavan preradama, i po svoj prilici sačuvan je u redakciji s kraja IV. st. n. e. Životopisi careva nisu pouzdan izvor, ali, nažalost, ostaju za pojedina razdoblja jedini izvor.

U ovom prelaznom periodu, još uvijek ima "paganskih" i klasičnih autora koji se suprotstavljaju kršćanstvu i prenose određene podatke iz stare tradicije o *origines*. Sekstu Aureliju Viktoru (*Sextus Aurelius Victor*, živio cc. 320 – cc 390. god. n. e.), porijeklom iz Afrike, pripisivalo se djelo *Origo Gentis Romanae* ("Porijeklo rimskog naroda"). Ovo djelo, čiji je stvarni autor možda ipak anoniman, a ne Sekst Aurelije Viktor, se bavi porijeklom rimskog naroda koje započinje sa Saturnom, a završava sa Romulom. Posebna vrijednost ovog djela je da se u njemu[40] navode i korištena vrela i to: Verije Flak, Valerije Antias, ljetopisi/anali pontifika, Cincije, Egnatije[41] Veratije[42], Fabije Piktor, Licinije Macer, Varon, Tuberon, i svaka historija iz ranijih vremena, Livije, Viktor Afrikanac. A u velikoj mjeri su korišteni i Vergilije i njegova Enejida, Salustije Krisp, pjesnici Enije i Plaut, zatim historičar Kasije Hemina, Aleksandar iz Efesa (i njegovo djelo "Marsički rat"), Lutatije ili Lutacije, Aul Postumije, Homer, pontifikalne knjige Cezara, Gelije, Vulkatije, Acilije Pizon, Domicije, Marko Oktavije, Katon Stariji, Livije.

Sekst Aurelije Viktor je sigurno bio autor djela *De Caesaribus*, koje obuhvata period od Augusta do Konstancija II. Njemu su se još pripisavala i djela: *De Viris Illustribus Romae* i *Epitome de Caesaribus*.

[40] Ustvari po Momigliano, 1984: 163 : „In his introduction the compiler of the corpus gives the names of the sources used by the Origo. All these rerences can be verified in the text, except three. Verrius Flaccus, Veratius and Varro are not mentioned in the present text". Po ovome je ustvari kompilator „Porijekla rimskog naroda", a ne sam njegov autor u uvodu popisao korištene izvore. Ali postoji i mogućnost i da je kompilator koristio već izdvojeni uvod od samoga autora (1984: 164) : „It seems more methodical to postulate that the names of Varro, Verrius and Veratius had at one time been mentioned in the text. If so, they must have occured in a portion now lost:perhaps in a prefae or dedication which the compiler of the corpus replaced by the present preface of his own. Prefaces and dedications are so common in IV century books (we need not go further than Eutropius and Macrobius) that we are almost compelled to believe that the Origo had one. If it did, it may well have contained the names of Varro and Verrius, the two great old masters of antiquarian studies, and perhaps also that of Veratius."

[41] V. Fragmenti rimskih historičara, 2013: 621, No. 105.

[42] *Gnaeus Egnatius Veratius*, rimski historičar koji se spominje samo u ovom djelu. Međutim, postoji i mišljenje da su Egnatije i Veratije bile dvije različite osobe, dvojica zasebnih historičara. O spominjanju Veratija u djelu Origo v. Momigliano, 1984: 163 – 165.

Karakteristična crta historijske literature IV. st. n. e. bila je pojava svakovrsnih skraćenih prikaza. U IV. st. je djelovao i pisao i Rufije Fest, čije je djelo *Breviarium rerum gestarum populi Romani* kompletirano oko 379. godine n. e. i koje je danas dostupno. Veliku popularnost stekla je kompilacija Eutropija, koja je napisana oko 367. god. n. e. Maleno Eutropijevo djelo *Breviarium historiae Romanae* u 10 knjiga, obuhvaća čitavu rimsku povijest od osnutka grada Rima do vladavine dominusa Valensa. Inače ovaj istočnorimski dominus je od svoga sekretara Eutropija naručio to historijsko djelo. Smatra se da je Valens na ovaj čin bio motiviran potrebom za učenjem rimske historije, kako bi se on, carska familija i njihovi službenici mogli bolje uvezati sa rimskim senatorskim redom. Eutropije je koristio veliki broj ranijih pisaca, a za rane periode se oslanjao na epitome Livijevog djela. Tijekom mnogih stoljeća Eutropijevo djelo je bilo općepriznati udžbenik rimske povijesti. Sredinom IV. st. n. e. vjerojatno je živio i Julije Obsekvens (*Iulius Obsequens*). Njegovo djelo je *Liber de prodigiis*, kompletno izvedeno iz Livija. Ovo djelo je stvoreno kao izvještaj o čudima i znamenja koji su se desili u Rimu između 249. i 12. god. p. n. e.

Posebnu vrijednosti imaju djela Publija Flavija Vegecija Renata (*Publius Flavius Vegetius Renatus*) pod nazivom "Sažetak vojne vještine" (*Epitoma rei militaris* ili *De Re Militari*) i *Digesta Artis Mulomedicinae*. Prvo djelo se detaljno bavi vojnom strukom i daje niz odličnih podataka iz različitih perioda rimske historije, dok je drugo djelo vodič kroz veterinarsku struku. Zbog svoje praktične vrijednost djelo o vojnim stvarima je bilo vrlo popularno u srednjem vijeku. Djela su nastala na kraju IV. ili početkom V. st. n. e. Autor u četiri knjige (poglavlja) "Sažetka..." sustavno izlaže vojna znanja i vještine. Prva knjiga raspravlja o izboru novaka i o vojnim vježbama. Druga obuhvaća uobičajeni ustroj stare vojske prema kojemu se može postaviti pješačka vojska. Treća knjiga izlaže sve vrste strategijskog umijeća za kopnenu bitku. Četvrta knjiga nabraja sve sprave za osvajanje ili obranu gradova, a kao dodatak ima pravila pomorskoga ratovanja.

Određenu historijsku vrijednost ima i kolekcija *XII Panegyrici Latini*, koja je skup 12 pohvalnih govora i od kojih se 11 odnosi na vrijeme dominata. Za vrijeme Konstantina I. i njegovih nasljednika je živio Julije Firmik Matern (*Iulius Firmicus Maternus*), koji je bio čuveni astrolog. Iako je bio obrazovan u tradiciji klasične civilizacije, konvertirao je i na kraju završio kao kršćanski apologet. Od njega su ostala dva velika djela: *Matheseos Libri Octo* (nastalo prije prelaska na kršćanstvo) i *De errore profanarum religionum* (nastalo nakon prelaska na kršćanstvo). Za rekonstrukciju povijesti IV. st. n. e. vrijedi istaći i opus Libanija iz Antiohije (Λιβάνιος, živio cc 314. – cc 394. god. n. e.). Libanije je tako ostavio 64 govora, 51 deklamaciju, 57 hipoteza ili uvoda u Demostenove govore, nekoliko vježbi (*Progymnasmata*), 1545 sačuvanih pisama. U svojim govorima, upućenim dominusima, vojskovođama i istaknutim činovnicima, Libanije obrađuje najaktualnija pitanja svoga vremena. On se čas pokazuje kao panegiričar, čas drži pohvale, čas nekog brani, čas opet ukazuje na kakvo društveno zlo (na primjer, jedan od njegovih govora raspravlja o tome kakvu štetu donosi državi patrocinij). Libanije je ostao privrženik "paganstva" i

tradicionalnih vrijednosti. Na kršćanstvo gleda kao na polubarbarsko praznovjerje. Njega naročito smetaju monasi, koje on smatra neprijateljima razuma i ljepote. Libanije je bio obožavatelj i privrženik Julijana Apostate i sam uživao njegovu zaštitu. On se može smatrati jednim od posljednjih "paganskih" govornika i sofista. Više – manje paralelno sa Libanijem je živio i državnik, govornik i filozof Temistije (Θεμίστιος, živio 317. – cc 390. god. n. e.). Od mnogih njegovih djela, sačuvana su 33 govora kao i različiti komentari i epitome Aristotelovih djela. U Ateni je sredinom IV. st. n. e. predavao Himerije.

Inače je grčka književnost IV. st. obilježena novim preporodom sofistike. Nakon opadanja u III. st. n. e., retoričke škole sad ponovo stječu značenje. U njima stječu naobrazbu budući činovnici, u njima se obrazuju i budući kršćanski propovjednici. Sofistika IV. st. n. e. je siromašna u idejnom pogledu. Učitelji govorništva tumače djela filozofa i analiziraju pojedine etičke postavke. Glavna pažnja obraćena je na kompoziciju govora i na vanjske efekte. Retoričke škole održavale su se i u V. st., ali je nastava obilježena bezidejnošću i šablonom.

Značajne podatke o životu u IV. st. n. e. daje i pjesnik, pisac i učitelj retorike Ausonije (*Decimius Magnus Ausonius*; cc. 310. – cc. 394. god. n. e.) iz *Burdigala* (Bordo u južnoj Francuskoj; inače po ocu grčkog porijekla, a po majci porijeklom je iz ugledne galske familije). Ausonije je stekao odlično obrazovanje u Bordou i Tuluzu, gdje je Emilije Magnus Arborije_(*Aemilius Magnus Arborius*) brat njegove majke bio profesor. Auzonije je pratio Arborija i u tek osnovani Konstantinopolis, kada je ovaj postao tutor sinova dominusa Konstantina I. Po povratku u Bordo, Ausonije je prvo bio *grammaticus* (neka vrsta nižeg nastavnika), a zatim i retorik (pravi profesor) u tamošnjoj retorskoj školi. Njegov najpoznatiji učenik je bio pjesnik Paulin (*Paulinus*), koji je kasnije postao kršćanski biskup Nole. Kao već istaknuti profesor, Ausonije je pozvan i da bude tutor budućem dominusu Gracijanu. Dominusi Valentijan i njegov sin Gracijan su veoma cijenili Ausonija, pa su on i njegova familija značajne počasti i dužnosti. Ausonije je bio i kvestor, a 375. god. n. e. namjesnik u Galiji gdje se istakao i u vojnoj kampanji protiv Alemana kada je kao svoj dio ratnog plijena dobio zarobljenicu - djevojku Bisulu (*Bissula*). Ausonijev otac Julije Ausonije (*Iulius Ausonius*; ljekar po profesiji), iako je imao skoro 90 godina je postao prefekt Ilirika, a njegov sin Hesperije (*Hesperius*) je postao 376. god. n. e. prokonzul provincije Afrike. Konačno je 379. god. n. e. Ausonije dobio i konzulat. Kasnije se povukao iz javnog života na svoje južnogalsko imanje, gdje je i umro. Iza Ausonija je ostao značajan literarni opus, kao što su: *Epigramata de diversis rebus* (oko 120 epigrama o različitim temama), *Ephemeris* (izvještaj o tipičnom danu njegovog života, fragmentarno sačuvano), *Parentalia* (30 poema), *Commemoratio professorum Burdigalensium ili Professores* (govori o čuvenim učiteljima iz Bordoa, a koje je on znao), Epitaphia (26 epitafa herojima Trojanskog rata), *Caesares* (o 12 principsa koje je opisao Svetonije), *Ordo urbium nobilium* (bavi se sa 17 gradova, pisano u heksametru), *Ludus VII Sapientium*, *Idyllia* (skupni naziv za 20 djela, od kojih je najpoznatija poema *Mosella*), *Eglogarum liber, Epistolarum*

liber, Ad Gratianum gratiarum actio pro consulatu, Praefatiunculae, Periochae Homeri Iliadis et Odyssiae (iako mu se ovo djelo pripisuje, vjerojatno Ausonije nije bio njegov autor). Poema *Mosella* je posvećena opisu rijeke Meze, njenih živopisnih obala pokrivenih vinogradima, raznih vrsta riba. Djelo se odlikuje svježinom i iskrenošću.

Novovjekovna i moderna historiografija pretpostavlja postojanje jednog povijesnog dijela, napisanog u IV. st. n. e., a danas u potpunosti izgubljenog. To hipotetičko djelo se naziva "Enmannsche Kaisergeschichte" / *Enmann's Kaisergeschichte* / "Historija imperatora". Pretpostavka potiče od njemačkog naučnika Alexandera Enmmanna koji je 1884. god. izvršio komparaciju nekoliko kasnorimskih historijskih djela i našao niz podudarnosti. Tako je on postavio teoriju o izgubljenom povijesnom djelu koje je bilo zajedničko vrelo za autore *Historia Augusta,* Aurelija Viktora, Eutropija, Festa, anonima koji je napisao *Epitome de Caesaribus*, Jeronima i druge. Ovo djelo bi pokrivalo vrijeme od Augusta do 337. ili 357. god. n. e.

U kasnoj antici naročito popularno postaje bavljenje komentiranjem i analiziranjem Vergilijevog opusa, kao da se time (u vremenima sve jaće kršćanske dominacije i identitetskog prelamanja iz klasične civilizacije u abrahamističku, biblijsku civilizaciju) željela pokazati neka nostalgična veza sa starim svijetom i klasičnom, grčko – rimskom "paganskom" civilizacijom, svijetom, mitologijom, tradicijom i historijom. To je u priličnoj mjeri i doprinijelo da se dio te bašine i identitetske zaostavštine i osjećanja klasične civilizacije sačuva u mediavelnom periodu na latinskom zapadu.

Krajem IV. i početkom V. st. djelovao je gramatik Maur Servije Honorat (*Maurus Servius Honoratus*), koji je važio za najučenijeg čovjeka tadašnjeg vremena u Italiji. On je bio autor skupine komentara na Vergilijev opus, koji su prilično bitni za antikvarna istraživanja daleke italske i rimske prošlosti (u historijskom, religijskom, jezičkom smislu). Pored komentara na Vergilijev opus Maur Honorat je napisao i delo *Ars grammatica,* raspravu *De finalibus* i rad *De centum metris*. Ono što je potrebno istaći jeste da pored manuskriptne tradicije koja se originalno pripisuje Serviju i koja je kraća po obimu, postoji i ona koja je značajno veća i koja je po stilu različita (u odnosu na Servijev original) i čiji sačuvani manuskripti ne nose Servijevo ime. Ova druga manuskriptna tradicija se u znanosti uobičajeno nazivana *Servius auctus* ili *Servius Danielis* (po Pierru Danielu koji ih prvi objavio 1600. god.). Autor komentara u *Servius auctus* je za razliku od Maura Servija Honorata bio neki vjerojatno anonimni kršćanin, iako se nekada pretpostavljalo da je riječ o Eliju Donatu. Treća skupina manuskripta daje temeljni tekst sa interpoliranim šolijama.

Komentiranjem Vergilija i Enejide se bavio i Elije Donat (*Aelius Donatus*, sredina IV. st. n. e.). Njegova djela su: 1. Djelimično nekompletni komentari na Terencija, kompilirani od drugih komentatora; 2. "Život Vergilija", za koji se misli da je baziran na izgubljenom

životopisu od Svetonija. U Donatovom djelu se nalazi i uvod u njegove komentare Vergilijevog opusa; 3. *Ars grammatica.*

Tiberije Klaudije Donat (*Tiberius Claudius Donatus,* prva polovina V. st. n. e.) sa svojim djelom *Interpretationes Vergilianae*, koje je ponovo pronađeno 1438. god., se bavio komentiranjem Vergilija.

Komentiranjem Vergilija i njegove Enejide se bavio još jedan kasnoantički učenjak i to Fabije Plancijad Fulgentije (*Fabius Planciades Fulgentius*, kraj V. – početak VI. st. n. e., porijeklom iz sjeverne Afrike). On je napisao četiri sačuvana djela i to: 1. *Mythologiae* ili *Mitologiarum libri III* koji se bavi mitologijom klasične civilizacije; 2. *Expositio continentiae Virgilianae secundum philosophos moralis* koji se bavi Vergilijem i njegovom Enejidom; 3. *Expositio sermonum antiquorum* koji se bavi objašnjavanjem 62 drevne latinske riječi; 4. *De aetatibus mundi et hominis* je sažeti pregled svjetske historije klasične civilizacije i biblijske historije. Pored ovih sačuvanih djela, poznato je da je Fulgentije napisao još djela koja su, nažalost, izgubljena. Ranije mu se pripisavalo još jedno djelo i to *Super Thebaiden.*

U IV. st. n. e. je djelovao i Postumije Rufije Fest Avijenije / *Postumius Rufius Festus (qui et) Avienius*, rodom iz etrurskog Volsinija. Ostvario je zavidnu karijeru i dva puta je bio konzul. Avijenije je preveo na sa grčkog na latinski Aratovu poemu *Phaenomena* i Perijegezu Dionisija "Putnika". Njegovo originalno djelo je poema *Ora Maritima*, za koju se tvrdi da sadržava i određene podatke i sadržaje iz mističnog "Masilijanskog Periplusa" koji se datira u VI. st. p. n. e. i koji je opisivao plovidbu i trgovačke puteve od Masilije zapadnim Mediteranom i atlanskom obalom Europe sve do Britanije i Irske. Avijenije je citirao i "Himilkov Periplus", koji je opisivao feničansku – punsku ekspediciju duž obala Zapadne Europe koja se desila u isto vrijeme kada i Hanonova plovidba oko Afrike (cc. 500. god. p. n. e.). Poznato djelo koje je govorilo o plovidbi iz Mediterana u Atlantik i koje je „otkrivalo" obale Zapadne Euope tadašnjem civiliziranom svijetu bilo je ono od Pitije iz Masilije.

U IV. st. je djelovao i gramatik *Flavius Sosipater Charisius*, koji je vjerojatno bio afričkog porijekla, ali je karijeru ostvario u Konstantinpolisu Njegovo djelo *Ars Grammatica* u pet knjiga iako je dostupno samo djelimično, pruža vrijedne ekscerpte iz djela ranijih pisaca, kao što su npr. *Remmius Palaemon, Iulius Romanus, Comminianus*. Iznimno značenje za izučavanje antikvarnih stvari i povijesti rimskog svijeta ima i Non Marcel (*Nonius Marcellus*, IV. ili V. st. n. e.), rimski gramatik i peripatetički ("paganski") filozof, porijeklom možda iz Numidije. Njegovo jedino sačuvano djelo je *Noni Marcelli Peripatetici Tubursicensis de Compendiosa Doctrina ad filium*, koje je neka vrsta enciklopedijskog leksikona u 20 knjiga, a bavi se antikvarnim pitanjima i klasičnom literaturom od Plauta do Apuleja. Navedeni enciklopedijski leksikon ima golemu vrijednost, jer je u njemu sačuvani veliki broj fragmenata iz djela klasične literature,

koja su za sada još uvijek izgubljena u povijesnoj magli. *De Compendiosa Doctrina* je i jedan od glavnih vrela za djela koja su nastajala za vrijeme Republike, kao što su tragedije Akija i Pakuvija, satire Lucilija i historiju Sizene.

Kasnoantički "trojanski ciklus"

U kasnoj antici, sudeći po dostupnim djelima, značajnoj mjeri oživio interes i za "trojanske i homerske stvari", i to nekada u formi žanra opisivanja od navodnih "sudionika" Trojanskog rata.[43] U tome kontekstu vrijedi spomenuti četiri djela. Kvint iz Smirne (*Quintus Smyrnaeus*, Κόϊντος Σμυρναῖος) je bio epski poeta koji je napisao djelo τὰ μεθ᾽ Ὅμηρον / *Posthomerica* (u 14 knjiga) u kojem se govori o događajima u Trojanskom ratu između smrti Hektora i pada Iliona. Djelo je vjerojatno napisao u drugoj polovici IV. st. n. e.

Excidium Troie, *rukop*is koji govori o uništenju Troje, pronađen je među manuskriptima koje je sakupio Richard Rawlinson (1690 – 1755. god.) i koji se nalaze u Bodleian Library u Oxfordu. Ovaj rukopis je specifičan u tome što sadržava viđenje Trojanskog rata koje nije vezano za "Diktisa" i "Daresa" ili bilo koje drugu verziju "stvari o Troji" koje su cirkulirale u srednjem vijeku na latinskom zapadu. Ova The Rawlinson *Excidium Troie* je poslužila kao izvor mnogim narativnim mediavelnim djelima o Troji. Na Rawlinson manuskriptu 1/3 sadržaja (sa kojim i počinje rukopis) otpada na opis Trojanskog rata od samih početaka pa do skoro samoga pada grada, a 2/3 na kvalitetno urađene prozne epitome Eneide koje su dovedene u hronološki red. Oba dijela su prilično dobro i kvalitetnu ukomponirana u jednu cjelinu, sa jasnim ciljem da se u prozi predstavi jedna historijska predstava od svadbe Tetide i Peleja pa sve do principata Tiberija. Najmlađa hronološka odrednica koja se pojavljuje u rukopisu jeste razapinjanje Isusa u 18. godini principata Tiberija (34. god. n. e.). Originalni autor teksta *Excidium Troie* na Rawlinson manuskriptu je moguće bio iz klasičnog historijskog razdoblja, a ne mediavelnog, jer je za svoje djelo koristio značajan broj izvora. Onda je taj originalni tekst bio prepisan, pa i dodatno modeliran, i nadalje korišten u medivalnom dobu na latinskom zapadu.

Posebno zanimljiva djela "sudioničkog žanra" su vezana za imena izvjesnih Daresa i Diktisa. Dares (Δάρης) je po, *Ilijadi* (V, 9; 27), bio trojanski svećenik boga Hefesta. On je navodno napisao prozni izvještaj o uništenju Troje. Navodni prijevod na latinski (pod

[43] Dosta podataka iz mitološke i legendarne baštine, a koji se tiču i trojanskog ciklusa, donosilo je djelo Hrestomatija (Χρηστομάθεια) čiji je autor bio izvjesni Proklus / *Proclus*. Malo se zna o ovom Proklu. Možda je riječ o gramatiku Eutihiju Proklu (*Eutychius Proclus*) iz II. st. n. e.

naslovom *Daretis Phrygii de excidio Trojae historia*) navodnog Daresovog djela je bio popularan u srednjem vijeku. Ovaj "prijevod" je nastao vjerojatno u V. ili VI. st. n. e. U predgovoru djela, tzv. "pismu", koje je očiti falsifikat kao pronalazač ovoga djela u Ateni i njegov prevodilac na latinski se navodi Kornelije Nepot. "Pismo" inače "Nepot" šalje "Salustiju Krispu". Nejasno je da li je sačuvani tekst bio sažetak većega djela na latinskom jeziku ili samo prijevod i adaptacija originala na grčkom jeziku. Moguće je da je postojao neki raniji tekst na grčkom jeziku.[44] U tom slučaju se postavlja pitanja kada i u koju svrhu i koja građa je korištena za izradu ovoga pisma. Pripisivanje autorstva svećeniku Daresu je nesumnjivo čista fikcija, kako bi dobio navodni opis dešavanja u Trojanskom ratu iz "prve ruke". Stvarni tvorac/ci izvještaja pripisanog Daresu su bili vrlo vješti i dobro su ukomponirali ličnost Daresa u svoje djelo, koje je (jer mu je navodni autor Trojanac) iznimno protrojanski obojeno. Zajedno sa sličnim djelom od "Diktisa Kretskog" *De excidio* je bio glavni izvor za mnoga mediavelna djela o "stvarima Troje" na latinskom zapadu.

Diktis (Δίκτυς ὁ Κρής) iz kretskoga Knososa je bio u vojsci Idomeneja za vrijeme Trojanskog rata i navodni autor prozne kronike dešavanja iz ovoga rata. Predvodnici kretskog kontigenta u ahejskoj vojsci koja je krenula na Troju su bili Idomenej i Merion koji su zadužili Diktisa da zapiše historije ovoga rata. Taj navodni "rukopis" je bio pisan feničanskim alfabetom[45] u devet volumena na tablicama od kora drveta koje su pohranjene i zatvorene u olovnu kutiju i po želji autora ostavljene u njegovom grobu u Knososu (koji je bio sjedište kretskog kralja). Tu je taj "rukopis" ostao sve do 13. godine Neronove vladavine (67. god. n. e.) kada je zemljotres otvorio grob. To su primijetili neki pastiri, koji su to dojavili svome gospodaru Eupraksisu[46] ili Euprakidu, koji je to onda prijavio Rutiliju Rufu, koji je bio namjesnik provincije. Namjesnik je onda i i Eupraksisa i kovčeg iz groba poslao princepsu Neronu. Pronađeni rukopis je u Rimu preveden na grčki i pohranjen u jednu od javnih knjižnica, dok je Eupraksis poslan natrag sa darovima i rimskim građanstvom. U IV. st. n. e. izvjesni Kvint Septimije (*Quintus Septimius*) je preveo ovaj rukopis na latinski pod naslovom *Dictys Cretensis Ephemeris belli Trojani* u 6 knjiga. Ova dobro razrađena i zaokružena priča se pojavljuje u predgovoru prijevoda na latinski i pismu (koje se pojavljuje samo u drugoj verziji manuskriptne tradicije) koje Kvint Septimije Roman (*Quintus Septimius Romanus*) šalje Kvintu Arkadiju Rufinu (*Quintus Arcadius Rufinus*). "Kronika Diktisa Kretskog" je bila uz djelo "Daresa

[44] Sudeći po jednom podatku Klaudija Elijana(*Var. Hist.* Xl, 2.) u njegovo vrijeme (živio cc 175. – cc 235. god. n. e.) je već postojao rukopis (vjerojatno na grčkom) zvan Ilijada od Daresa Frigijskog, za razliku od Ilijade od Homera. Elijan navodi i da je Dares živio prije Homera.

[45] U „pismu" je jezik bio grčki, a pismo feničansko, a u Predgovoru i jezik i pismo su bili feničanski.

[46] Eupraksis ustvari na grčkom znači „prava akcija" u smislu da je učinjeno nešto što je pravilno. Eupraksis je tako učinio pravu stvar kada je prijavio vrijedan nalaz.

Frigijskog“ bitno vrelo za mediavelnu literaturu na latinskom zapadu. Otkriće fragmenta “Diktisovog“ teksta na grčkom među *Oxyrhyncus* papirusima koje su našli Bernard Grenfell i Arthur Hunt 1899–1900. god. potvrđuje da je postojao grčki tekst “Diktisa“ i da je latinski prijevod dobro upratio grčki tekst. Naravno, ako se isključi mogućnost da je stvarno postojao neki feničanski original “Diktisa“, onda se postavlja pitanje kada je nastao grčki original.

Zanimljivo je da je “Diktisova kronika“ antipod “Daresovog izvještaja“ koji je kao napisao Trojanac, jer je nju napisao kretski Grk i sa nesumnjivo progrčkih pozicija. Ne može se oteti utisku da su “Daresov izvještaj“ i “Diktisova kronika“ na neki način povezani, ne samo iz činjenice da imaju isti metodološki početak.

Amijan Marcelin

Posljednji veliki predstavnik rimske i čitave antičke historiografije bio je Amijan Marcelin (*Ammianus Marcellinus* cc 330 – cc 400 god. n. e.). Rodio se u sirijskoj Antiohiji u uglednoj obitelji, i kao mladić je stupio u vojnu službu u kojoj se zadržao barem do 363. god. n. e. Prvo je vojničku karijeru započeo kao *protector*, a zatim je bio štabni oficir kod Ursicina, koji je bio *magister equitum*. Priključio se dominusu Julijanu Apostati prilikom njegovog pohoda na Iran.

Po povratku iz Julijanovog iranskog rata, Amijan je dao ostavku na službu i živio najprije u svom rodnom mjestu Antiohiji, a zatim u Rimu, posvetivši svoje slobodno vrijeme radu na historijskom djelu, koje je poznato pod naslovom *Rerum gestarum libri XXX*I. Ono je izlagalo rimsku historiju od vremena principsa Nerve do smrti dominusa Valensa. Sačuvane su samo posljednje knjige (14-31), koje obuhvaćaju razdoblje od 353. do 378. god. n. e. Amijan Marcelin je svoje izlaganje započeo ondje gdje prestaju Tacitove "Historije". U metodi izlaganja, grupiranju materijala i karakteristika povijesnih osoba, Amijan ide za Tacitom, ali to nije bilo obično oponašanje. Amijan je samostalan historičar, koji se ozbiljno odnosi prema svojim zadacima. On kritizira one koji su navikli da u historiji vide samo običnu zbirku anegdota. Ljudsko pamćenje ne može zadržati čitavo mnoštvo pojedinih činjenica, zato historičar mora opisivati važne događaje i ne upuštati se u sitnice. Istina je glavni cilj historičara, on je ne smije izvrtati, i on navodi: "Za historičara koji svjesno prešućuje događaje rekao bih da obmanjuje isto toliko koliko i onaj koji izmišlja ono čega nikad nije bilo". Amijan od historičara zahtijeva objektivnost i nepristranost. Završavajući svoje djelo, on kaže: "Čini mi se da nigdje nisam svjesno pokušao pokvariti djelo koje je obećalo da će kazivati istinu – bilo time što bih štogod prešutio, bilo lažno prikazao".

Međutim, činjenica je da je Amijan Marcelin gajio divljenje prema Julijanu Apostati, pa neki dijelovi teksta predstavljaju eulogiju ovom rimskom dominusu. Stiče se i utisak da je on Julijanove akcije ocjenjivao pozitivnim, a njegovih neprijatelja negativnim.

Sačuvane Amijanove knjige izlažu njemu suvremene događaje. Kao što se to može zaključiti iz raznih piščevih navoda, one su napisane na osnovu svjedočanstava očevidaca i sudionika u događajima. Pisac visoko cijeni podatke iz dokumenata, ali oni, po njegovom mišljenju, kao i državni akti koji se čuvaju u arhivu ne moraju biti vjerodostojni. Amijan je bio vojnik i to se odrazilo na njegovom djelu. Vojnoj historiji on posvećuje veliku pozornost. Govori careva i vojskovođa, koje Amijan navodi, upućeni su uglavnom vojnicima. On podrobno opisuje pohode i bitke i u tim opisima on u određenom pogledu stoji iznad svog uzora - Tacita. Na kraju svog djela on izjavljuje: "Eto toliko sam ja, nekadašnji vojnik i Grk, imao za kazati, u granicama svojih mogućnosti, počevši od principata Cezara Nerve pa sve do Valensovog kraja". Veliku pažnju posvećuje Amijan dvorskom životu, koji mu je bio dobro poznat. O životu širokih slojeva stanovništva mi nemamo kod Amijana sustavnih podataka. Njegovi navodi svode se samo na pojedine primjedbe. Tacitov utjecaj očitovao se u tome što Amijan obraća pozornost na ljudsku ličnost. Pred nama defilira galerija raznovrsnih tipova, pri čemu Amijan u jednim slučajevima daje samo nekoliko snažnih poteza, a u drugim podrobnu karakteristiku. Najvećom potpunošću odlikuju se karakteristike careva. One se donose uz saopćenja o smrti, daju moralni lik pokojnika i pregled njegove djelatnosti. Carevi su, po Amijanovom mišljenju, odgovorni za mnoge nesreće države. Njegov ideal bio je Julijan Apostata (361 - 363 god. n. e.), kod koga je Amijan cijenio junaštvo, visoku inteligenciju, težnju za očuvanjem i restauracijom starih rimskih običaja, ali je ujedno kritizirao Julijanovu vjersku netrpeljivost, koja prelazi u neopravdanu okrutnost. Amijan veoma veliča Rim i njegovu prošlost. Rim je za njega *urbs aeterna* – vječni grad; on se uzdigao zahvaljujući junaštvu i sreći ljudi, koji obično žive u neslozi. Rim je prešao svoje mladenačko i zrelo doba, on se nalazi u starosti, i svi ga narodi poštuju kao gospodara i cara. Amijanovom pogledu nisu mogle izmaći crte opadanja, koje su se jasno očitovale u njegovo vrijeme. On ih objašnjava porocima malog broja ljudi, njihovom pokvarenošću, taštinom i raskoši. On često osuđuje dvorjane, koji radi osobnih interesa vrše loš utjecaj na careve. Amijan je dobro poznavao književnost i filozofiju, ali je dijelio predrasude svog vremena. Kao većina antičkih povjesničara, i on priznaje utjecaj sudbine na život ljudi i tijek povijesti. Neizmijenjenu volju udesa može otkriti Temida, koja sjedi na Jupiterovom prijestolju, a njoj su podčinjeni demoni. Ti se demoni mogu udobrovoljiti i od njih se mogu doznati proročanske riječi. Amijan vjeruje u svakovrsna gatanja i znamenja (istina, on to u svome djelu ne zloupotrebljava). Praznovjerje, uskoća vidokruga i retorika ne smetaju Amijanu da bude značajan historičar. Nesumnjivo je Amijan Marcelin posljednji veliki historičar klasične civilizacije.

Historijska vrela za V. – VII. st. n. e.
i druga ranosrednjovjekovna djela

Krajem IV. i početkom V. st. je djelovao Sulpicije Aleksandar (*Sulpicius Alexander*) koji je bio historičar germanskih naroda. Njegovo djelo *Historia* je izgubljeno, ali ga je citirao Grgur iz Tura (galorimski historičar i biskup iz druge polovice VI. st.) u svome djelu *Decem Libri Historiarum / Historia Francorum*. Sulpicijevo djelo se možda nadovezivalo na djelo Amijana Marcelina i možda je obrađivalo događaje do smrti dominusa Valentijana II. 392. god. n. e. U istom periodu je djelovao i Klaudijan (*Claudius Claudianus*; živio cc 370. – 404. god. n. e.), aleksandrijskog porijekla. On je pisao pjesme, eulogije, panegirike i invektive, a najpoznatije djelo (iako nedovršeno) mu je epska poema *De raptu Proserpinae*. Klaudijan je u svome opisu tretirao njemu suvremene događaje, opisivao ratove koje su Rimljani vodili, opjevao dvorski život, veličao Stilihona, a svim sredstvima osuđivao i ismijavao njegovog protivnika Rufina, koji se uzdigao na konstantinopoljskom dvoru dominusa Arkadija. Klaudijanova poezija je imitatorska, ali je on talentiran pjesnik, koji vlada stilom. Najzad, Klaudijan je jedan od posljednjih Rimljana koji vole prošlost velikog grada i koji vjeruju u njegovu slavnu budućnost.

O posljednjim decenijama IV. st. n. e. svjedočanstva pruža i sačuvani opus Simaha (*Quintus Aurelius Symmachus*), državnika i oratora koji je podržavao staru tradicijsku religiju. Simahov sačuvani opus se sastoji od 9 knjiga pisama, *Relationes*, *Panegyrics* i fragmente raznih govora. Nasuprot Simahu stajao je Prudencije (*Aurelius Prudentius Clemens*, živio 348. - cc 413. god. n. e.), kršćanski hispano-rimski državni i provincijski dužnosnik, pisac, sakupljač i pjesnik djela i poema sa izrazitim kršćanskim nabojem i antipaganskim sentimentom. Njegova najvažnija djela su: *Liber Cathemerinon*, *Liber Peristephanon*, *Apotheosis*, *Hamartigenia*, *Psychomachia*, *Libri contra Symmachum* (djelo protiv Simaha), *Dittochæon*.

Početkom V. stoljeća n. e. djelovao je i galski pjesnik Klaudije Rutilije Namacijan, opjevavši Rim koji je postao domovinom tolikim različitim narodima. Privrženik starine, Namacijan je mrzio kršćane, naročito monahe. Poznat je po latinskoj poemi *De Reditu Suo*, koja opisuje obalno putovanje 416. god. n. e. iz Rima u Galiju. Od ove poeme je sačuvano samo oko 700 stihova. U ovom periodu je nastala i najveća do danas sačuvana antička poema pod nazivom *Dionysiaca* / Διονυσιακά u 48 knjiga od Nona čija je osnovna tema život Dionisa, njegova ekspedicija u Indiju i trijumfalni povratak na zapad. Poema je nastala u kasnom IV. ili početkom V. st. n. e. Non / *Nonnus* (Νόννος) iz egipatskog

Panopolisa je bio epski pjesnik, koji je bio pored “paganskog“ bio dobar poznavalac i kršćanstva pa je napisao i parafraze na Ivanovo evanđelje. Krajem IV. stoljeća p. n. e. djelovao je i latinski gramatik Arusijan Mesije (*Arusianus Messius* ili *Messus*) koji je napisao djelo *Exempla Elocutionum*, posvećeno Olibriju i Probinu, konzulima za 395. god. p. n. e. U prvoj polovici V. st. n. e. je djelovao i retorik i pjesnik Flavije Merobaud (*Flavius Merobaudes*).

Za V. st. n. e. vrijedne podatke je davalo i djelo Malha, koji je živio u Konstantinopolisu. Nažalost njegovo djelo je izgubljeno, izuzev pojedinih fragmenata sačuvanih u Fotijevom prikazu, excerptima koje je Konstantin VII. Porfirogenit dao da se izrade i u romejskoj enciklopediji Suda. Fotije i enciklopedija Suda daju različite podatke o porijeklu Malha. U Suda-i se navodi kako je Bizantinac, dok Fotije kaže da je iz Filadelfije, ime koje je sirijskog porijekla i znači kralj ukazuje na to da je rođen u Filadelfiji u Palestini. Ni na jednom mjestu ne navodi izvore koje je koristio prilikom sastavljanja Historije. Suda navodi kako je Malhovo dijelo opisivalo period od Konstantina I do Anastazija (330. do 491. godine). Sa druge strane Fotije navodi da je djelo počinjalo sa bolesti cara Lava oko 473. godine i išlo do smrti Julije Nepota 480. godine. Najviše od Historije je sačuvano u ekscerptima Konstantina Profirogeneta, osim toga u *Bibliothec*-i je sačuvan kratak sažetak, dok se u Suda-i spominje u par navrata. Zonaras i Evagrije spominju djelo bez navođenja dijelova. Fotije i Konstantinovi ekscerpti djelo nazivaju Bizantska historija. Dio koji je Fotiju bio dostupan je bio sačuvan u sedam knjiga u kojem opisuje sedmogodišnje razdoblje od 474. do 480. godine. U doba dominusa Honorija i Arkadija živio je i Makrobije Ambrozije Teodozije (*Macrobius Ambrosius Theodosius*) koji je bio gramatičar, neoplatonistički filozof i pisac. On je poznat prije svega po djelu *Saturnalia* koje predstavlja i jedan od vrijednih izvora o drevnim rimskim običajima, tradicijama i vjerovanjima. Makrobije je napisao i *Commentarii in Somnium Scipionis* (komentari na Ciceronov tekst “Scipionov san”), koji je postao važan izvor za platonizam i filozofsku misao na mediavelnom latinskom zapadu. Izgubljen je njegov rad *De differentiis et societatibus graeci latinique verbi* (“O razlikama i sličnostima grčkih i latinskih glagola”). Iako o njegovom životu, uključujući i religijske poglede nema pouzdanih podataka, tradicionalno ga se smatra jednim od posljednjih nekršćanskih autora rimske književnosti. Makrobije je nesumnjivo bio javni dužnosnik, jer se često titulira kao *vir clarissimus et inlustris*. U *Saturnalia* posebnu vrijednost imaju citati koje je Makrobije preuzimao od ranijih autora. Glavni autoriteti čija djela koristi su Seneka, Plutarh (*Quaestiones conviviales*), Seneka, Atenej i komentari Servija i drugih na Vergilijev opus.

Mediavelni (cc 1100. god.) prikaz Makrobija kako predstavlja svoj rad sinu Eustahiju (*Eustachius*). Potiče iz kopije Makrobijevih komentara Ciceronovog djela “Scipionov san”.

U historiografiji V. st. n. e. našla je odraza vjerska borba koja se vodila među višim slojevima rimskog društva. Glavni povod za tu borbu bilo je rušenje Rima od strane Alarika. “Pagani” su optuživali kršćane i uporno zahtijevali vraćanje kultu starih vjerovanja. U obranu kršćanstva ustao je biskup sjevernoafričkog grada Hipona Aurelije Augustin (*Aurelius Augustinus Hipponensis;* živio 13. XI. 354. – 28. VIII. 430. god. n. e.), koji je napisao polemičko djelo "O državi božjoj" (*De civitate dei*). Pored djela “O državi božjoj” osobitu popularnost stekao je njegov rad “Ispovijesti" (*Confessiones*), u kome Augustin ističe pobude koje su ga dovele u kršćansku crkvu. Pored navedenih djela iza Augustina je ostalo i drugo bogato pisano nasljeđe koje se sastoji od pisama i rasprava različitog sadržaja. Njegova djela su imala izvanredan utjecaj na kasnija razdoblja. On inače na cijelu rimsku povijest gleda kao na neprekidne ratove i međusobne borbe, koje počinju od onog dana kad je Romul ubio Rema. Tako je rimska historija otpočeta bila demijurški određena “drevnim grijehom”. Ovu Augustinovu postavku o “grešnosti Rima” razvio je i obrazložio španski svećenik Orozije (*Paulus Orosius,* cc. 375. – umro nakon 418. god. n. e.) koji je 417. god. n. e. napisao djelo pod naslovom "Povijest protiv pagana" (*Historia adversus paganos*). Po tipu djela to je opća historija. Ona počinje kratkim opisom Zemlje i pričom o stvaranju svijeta, i dopire do piščevog vremena. Orozije pobija mišljenje onih koji misle da je uzrok svih nesreća bilo napuštanje starih bogova. Čitava povijest Rima ispunjena je zlom i stradanjima. Ako trijumfiraju jedni, trpe nesreću drugi. Posljednji žalosni događaji samo su odmazda za ranije zločine. Činjenice koje Orozije navodi uzete su iz raznih skraćenih priručnika (iz Flora i drugih kratkih povijesnih prikaza). Orozijevo djelo zanimljivo je po svojoj koncepciji, koja je suprotna onoj što se pojavila još u vrijeme starijih analista. Zahvaljujući toj koncepciji, Orozijeva kompilacija imala je velikog uspjeha sve do doba renesanse.

Značajan je i opus Ilira sv. Jeronima, (*Eusebius Sophronius Hieronymus;* Εὐσέβιος Σωφρόνιος Ἱερώνυμος; živio cc. 347 – 30. IX. 420. god. n. e.) rodom iz ilirskog grada Stridona. On je autor čitavog niza literarnih djela i pisama, kao i prijevoda s grčkog jezika. Najvažnija njegova djela su prijevod Biblije na latinski (*Vulgata*), “Kronika” (*Chronicon* ili *Temporum liber*) koja je ustvari prijevod (uz određeni dodatak za period od 325. do 379. god. n. e.) na latinski kronoloških tablica koje je sastavio u drugom dijelu svoje “Kronike” Eusebije iz Cezareje, *De viris illustribus,* mnogobrojni komentari i hagiografije.

Iz reda kršćanske i crkvene historiografije vrijedi istaći i Sulpicija Severa iz Akvitanije (umro cc 425. god. n. e.), čije je glavno djelo *Chronicorum Libri duo* ili *Historia sacra*. Kršćanskom historiografijom su se bavili i Filostorgije (Φιλοστόργιος; kraj živio 368. – 439. god. n. e.), Teodoret (Θεοδώρητος Κύρρου; cc 393. – cc 457. god. n. e.), Tiranije Rufin (*Tyrannius Rufinus*), Sokrat iz Konstantinpolisa (kraj IV. i prva polovica V. st. n. e.; napisao “Historiju Crkve”) i Sozomen (*Salminius Hermias Sozomenus*; Σωζομενός; iz prve polovice V. st. n. e.). Sozomen je napisao dva djela iz crkvene historije, od kojih je

sačuvano samo drugo u devet knjiga i koje pokriva razdoblje od vladavine Konstantina I. do Valentijana III. Za izučavanje arijanskog kršćanstva i života Vulfile, apostola Gota, vrijedno vrelo je “Pismo Auksentija.”

Za historiju rimskog svijeta su i bitna djela koja za temu imaju historiju država i naroda van okvira rimskog svijeta. U tom kontekstu vrijedi istaći Fausta iz Bizanta (Փաւստոս Բուզանդ) koji je napisao historiju Jermenije u šest volumena (dva prva su izgubljena).

Početkom V. st. n. e. pisao je historiju i Olimpijador (*Olympiodorus*) iz egipatske Tebe. On je bio klasičnog obrazovanja i obavljao je diplomatsku misiju za zapadnog cara Honorija među Hunima oko 412. god. n. e. Kasnije je živio na dvoru Teodozija II., kome je i posvetio svoje historijsko djelo u 22 knjige koje zahvata period od 407. do 425. god. n. e. Sačuvan je abstrakt zahvaljujući Fotiju. Sredinom V. st. n. e. u Istočnom Carstvu pisao je i Prisk (*Priscus*), diplomata i dužnosnik porijeklom iz Trakije. O Prisku nije sačuvano previše podataka. Rođen je u Paniumu u Trakiji između 410. i 420. godine. Imao je klasično retoričko i filozofsko obrazovanje. Njegovo djelo je bilo Kronika u 8 knjiga, u kojoj su opisana zbivanja iz sredine V. st. n. e, najvjerovatnije od 433. do 471. god. Nažalost, sačuvani su samo fragmenti (uglavnom u romejskim excerptima), od kojih su neki vrlo vrijedni kao npr. opis poslanstva Atili (u kojem je Prisk učestvovao) i njegovom dvoru.

Drugačije tumačenje dao je historičar Zosim (Ζώσιμος), koji je otprilike krajem V. i početkom VI. st. n. e. (za vrijeme istočnog cara Anastazija) napisao na grčkom jeziku "Novu povijest" (u šest knjiga), u kojoj se nabrajaju događaji od Augusta do 410. god. n. e. (kada je Prisk Atal bio svrgnut). Doba Aleksandra Velikog, helenističko razdoblje, drevnu Republiku, građanske ratove, Oktavijana, i carski period od prve polovice III. st. n. e. opisuje dosta sažeto. Za period od 238. do 270. god. n. e. koristio je atenskog historičara Deksipa (*Dexippus*), za period od 270. do 404. god. n. e. neoplatonističkog historičara Eunapija, a poslije 407. god. n. e. Olimpijadora. Kasnije knjige koje obrađuju IV. i V. st. su prilično detaljne. Zosim je jedini historičar ovog razdoblja koji ne pripada kršćanskom miljeu. Propast “paganstva”, po Zosimovom mišljenju, glavni je uzrok slabljenja rimske moći. Sudeći po početnim poglavljima svoje prve knjige, Zosim ima i negativno mišljenje općenito o autokratiji i monarhiji, pa se može reći i da je ne samo posljednji apologeta drevnih vrijednosti, nego i posljednji nostalgični republikanac. U VI. st. n. e. djelovao je i Jovan iz Lidije (Ἰωάννης Λαυρέντιος ὁ Λυδός; *Ioannes Laurentius Lydus*), koji se bavio antikvarskim radom. Napisao je više djela o antikvarskoj povijesti rimskog svijeta, od kojih su tri sačuvana: Περὶ Διοσημείων, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας (posebno vrijedna zbog opisa administracije u vrijeme Justinijana), Περὶ τῶν μηνῶν (o povijesti raznih godišnjih neabrahamističkih praznika i festivala). Jovan se služio mnogim danas izgubljenim djelima starijih autora. Justinijan je zadužio Jovana da napiše panegirik

posvećen ovom caru i historiju ratova sa sasanidskim Iranom, nažalost ova dva djela zajedno sa nekim poetskim djelima su izgubljeni.

U prvoj polovici V. stoljeća n. e. djelovao je i Joan iz makedonskih Stobija (Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος) koji je sastavio kompilaciju sažetaka od stotina autora koji su svoja djela pisali na grčkom jeziku, najrazličitije tematike. Joan je citirao više nego 500 pisaca (pjesnika, historičara, oratora, filozofa, ljekara… itd…). Ta kompilacija (koja se danas uobičajeno naziva Antologija / *Anthologium /* Ἀνθολόγιον) se sastoji od dva dijela koji se u znanosti uobičajeno nazivaju Fizički i moralni ekstrakti ili Ekloge (Ἐκλογαὶ φυσικαὶ καὶ ἠθικαί) i Propovijedi ili *Florilegium* (ili samo Antologija / Ἀνθολόγιον). Po Fotiju puni naslov djela je bio “Četiri knjige ekstrakta, izreka i pravila” (Ἐκλογῶν, ἀποφθεγμάτων, ὑποθηκῶν βιβλία τέσσαρα).

Bitan je i opus Marcijana Mineja Feliksa Kapele (*Martianus Minneus Felix Capella*, iz prve polovice V. st. n. e.) koji je pisao na latinskom jeziku. Po Kasiodoru, Marcijan Kapela je rodom iz grada Madaura u sjevernoj Africi. Marcijan Kapela izgleda da se u svojim djelima i idejama oslanjao na neoplatonizam. Glavno djelo Marcijana Kapele je *De nuptiis Philologiae et Mercurii,* nekada zvano i *De septem disciplines*, i ono je vrlo bitno za historiju edukacije, retorike i općenito znanosti. Marcijan Kapela se smatra jednim od najranijih tvoraca sistema “sedam slobodnih vještina” (*studia liberalia* ili *septem artes liberals*) koji je predstavljao strukturu srednjovjekovne edukacije na latinskom, rimokatoličkom zapadu.

U posljednjim decenijama Zapadnog Carstva djelovao je i Sidonije Apolinarije (*Sidonius Apollinaris*), pisac, dužnosnik i biskup/episkop galskog porijekla. Iza njega su ostali Panegirici (*Panegyrics*), nekoliko stihova i 9 knjiga “Pisama” u kojima se opisuje stanje u posljednjim godinama Zapadnog Carstva. Pisma su objavljivana u intervalima najvjerovatnije između 477. i 483. godine. Rođen je 431. godine u *Lugdunumu,* današnjem Lionu u Francuskoj i pripadao je jednoj od najistaknutijih porodica u Galiji. Otac mu je bio prefekt Galije pod carem Valentijanom III a majka je vodila porijeklo iz porodice Avitusa, plemića koji će postati car Rimskog Carstva, a čiju je kćerku Papianilu oženio. Umro je 489. godine. Panegirike na kraju IV. i V. st. n. e. je pisao i *Pakat Drepanije* (*Pacatus Drepanius*), koji je porijeklom iz južne Galije. On je bio prijatelj Ausonija. Njegov govor u počast dominusa Teodosija I. (izrečen u Senatu 389. god. n. e.) je sačuvan. U V. st. n. e. djelovao je u jugoistočnoj Galiji Polemije Silvije (*Polemius Silvius*) koji je bio autor julijanskog kalendara koji je nastojao da spoji tradicionalni rimski festivalski ciklus sa novim, kršćanskim svetim danima.

O tim posljednjim decenijama Zapadnog Carstva pisao je i Hidatije (*Hydatius*), biskup / episkop *Aquae Flaviae* u hispanskoj Galiciji iza kojeg je ostala Kronika. Hidatije je rođen oko 400. godine u gradu *Lemica civitas* smještenom u blizini današnjeg grada Nocelo de Pena na južnoj granici španske Galicije. Kao dječak 406.- 407. godine posjetio je Jeruzalem

gdje je predstavljen sv. Jeronimu, te je to putovanje imalo veliki uticaj na njegov život. Samo Hidacijevo djelo predstavlja nastavak Jeronimovog prijevoda Euzebijeve *Chronici canones* i Jeronimovog nastavka. Za period od 379., gdje završava Jeronimov nastavak Euzebija, do 427. godine Hidacije kaže kako se služio pisanim izvorima, dok od 427. godine piše na osnovu znanja koje je on skupio za svoga života. Težio je da izradi univerzalnu „Hroniku" po Jeronimovom modelu. U djelima Prospera iz Akvitanije (inače velikog borca protiv pelagijanizma) se nalazi niz podataka o prvoj polovici V. st. n. e. Slično djelu Prospera iz Akvitanije je i ono od afričkog biskupa Viktora iz Vite koji je napisao *Historia persecutionis Africanae Provinciae, temporibus Geiserici et Hunirici regum Wandalorum*. Posebno mjesto za historiografiju kasne antike zauzimaju kronike *Anonymus Valesianus I* (ponekad pod posebnim nazivom *Origo Constantini Imperatoris*), *Anonymus Valesianus II,* (*ex libris Chronicorum inter cetera*; bazirana je i na izgubljenoj kronici Maksimijana, episkopa Ravene), Galske kronike iz 452. i 511. god. n. e. Određenu vrijednost imaju i konzularni anali (nastali u kasnoj antici) i to: *Fasti vindobonenses priores* i *Fasti vindobonenses posteriores*.[47] U VII. st. je nastala "Uskršnja kronika" (*Chronicon Paschale*, varijante imena i *Chronicum Alexandrinum, Chronicum Constantinopolitanum, Fasti Siculi*) je kršćanska kronika koja daje podatke iz razdoblja transformacije Istočnog Rimskog carstva u Romejsko carstvo. Vrijedne podatke za navedeno razdoblje daje i koptski biskup Jovan iz Nikiu u svojoj kronici. Jedna kronika Jovana iz Antiohije (početak VII. st.) isto nudi niz podataka o kasnoantičkom periodu. U vrijeme vladavine Teodorika Amala, u Italiji je djelovao filozof, državnik i pisac Boecije (*Anicius Manlius Severinus Boëthius*; živio cc 480. – 524. ili 525. god. n. e.), iza kojeg je ostalo više djela, kao što su *De consolatione philosophiae, In Ciceronis Topica, De topicis differentiis, De arithmetica, De institutione musica, Opuscula sacra* te niz komentara i prijevoda filozofskih (npr. Aristotelove radove o logici) i drugih djela sa grčkog jezika. Unuk Kvinta Aurelija Simaha i punac Boecija po imenu *Quintus Aurelius Memmius Symmachus* (pogubljen 526. god. n. e.) je napisao rimsku historiju u 7 volumena, koja je danas nedostupna izuzev nekih fragmenata (sačuvanih kod Jordanesa). Za razliku od svoga djeda koji je bio uvjereni "paganin", njegov unuk je bio pobožni katolik – ortodoks. Kasiodor (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator;* cc 485. – cc 585. god. n. e.) je spadao u red najobrazovanijih i najistaknutijih osoba VI. st. n. e. u Italiji kojom je vladala ostrogotska dinastija Amala. On je inače obnašao za vrijeme vladavine Amala čitav niz visokih, odgovornih i moćnih dužnosti. Javnu karijeru je započeo kao *consiliarius* svoga oca dok je ovaj služio kao prefekt Italije. Nakon toga bio je i *quaestor sacri palati*, konzul, *magister officiorum* i konačno prefekt pretorije. Iako je bio odani i predani katolik pokušavao je da poveže

[47] Inače je Theodore Mommsen 1892. god. izdao kolekciju pod nazivom *Consularia Italica* konzularnih fasta koja se sastojala od: *Anonymi valesiani pars posterior, Fasti vindobonenses priores, Fasti vindobonenses posteriores, Paschale campanum, Continuatio hauniensis Prosperi, Excerpta ex Barbaro Scaligeri, Excerpta ex Agnelli Libro pontificali ecclesiae ravennati.*

klasične književne tradicije sa kršćanskim, katoličko – ortodoksnim naukom. Bio je vrlo plodan pisac i napisao je: *Laudes, Chronica*, Gotsku historiju (sačuvanu samo u Jordanesovoj skraćenoj verziji), *Variae epistolae, Expositio psalmorum, De anima, Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum, De Artibus ac Disciplinis Liberalium Litterarum, Codex Grandior*. Kasiodorova produkacija jasno ukazuje na obnovu kulture za vrijeme ostrogotske vladavine, što će biti zaustavljeno rekonkvistom Justinijanovih trupa i brutalnim ratom dvodecenijskim ratom koji je uslijedio. Njegovu "Povijest Gota“, iskoristio je Jordanes, inače historičar gotskog porijekla. Historijske podatke pruža i kronika Komesa Marcelina. Od Marcelinovih djela sačuvana je samo Hronika koja je prvi put izašla 518. godine, a zatim je proširena događajima koji su se desili do 534. godine. Kasiodor ga navodi i kao autora još dva djela *O značajkama razdoblja i položaja mjesta* i *O gradu Konstantinopolu i gradu Jeruzalemu* koja nisu sačuvana. Marcelinova Hronika je nastavak Hronike sv. Jeronima. Posebno je bila važna historiografska djelatnost Prokopija iz Cezareje (Προκόπιος ὁ Καισαρεύς; *Procopius Caesariensis*; živio 500. – cc. 554. god. n. e.). Godine 527. imenovan je za asessor-a (savjetnika) Belizara. Pratio je Belizara u borbama na istoku od 527. do 531., za vrijeme ustanka Nika bio je u Konstantinoplju. Pratio je Belizara u pohodu protiv Vandala 533. godine. Također, bio je svjedok prve faze rata protiv Ostrogota u Italiji, za vrijeme kuge 542. godine boravio je u Konstantinoplju. Moguće je da je pratio Belizara i u istočnoj kampanji iz 541./542. godine i da je povlačenjem Belizara i on otpušten iz službe. Ostatak života je najvjerovatnije proveo u Konstantinopolju. On je opisivao ratove koji su vođeni za vrijeme cara Justinijana (Ὑπέρ τῶν πολέμων λόγοι, *De Bellis*) te građevinsku djelatnost (Περί Κτισμάτων, *De Aedificiis*) iniciranu od ovog romejskog cara. Prokopije je i dao kritičko viđenje stanja u Romejskom Carstvu za vrijeme Justinijanove vladavine u “Tajnoj historiji“ (Ἀνέκδοτα, *Historia Arcana*). Da je nekršćanska antička intelektualnost (iako izložena progonima VI. st. n. e.) još uvijek imala snage za promociju pokazuje primjer Damascija (Δαμάσκιος; živio cc 458. – nakon 538. god. n. e.), neoplatoniste sirijskog porijekla i posljednjeg voditelja Akademije neoplatonizma u Ateni. Damaskije se rodio u Damasku negdje oko 460. godine, najvjerovatnije u dobrostojećoj porodici. Sa nekih 20 godina preselio se u Aleksandriju gdje ga je Horapolo[48] podučavao retorici. Car Justinijan je 529. je ukinuo finansiranje Akademije na što je Damaskije zajedno sa još šest „paganskih“ filozofa iz Akademije odgovorio iseljavanjem u Perziju 531. godine. U Perziji se nisu dugo zadržali, u „vječnome miru“ između Perzije i Istočnog Rimskog Carstva 532. god. bila je predviđena klauzula koja je trebala omogućiti filozofima povratak. Najvjerovatnije mjesto njihovog nastanjivanja je bio grad Harran. Glavno Damascijevo djelo je “Teškoće i Rješenja Prvog Načela“ (ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν; i bavi se istraživanjem

[48] Horapolo je bio staroegipatski sveštenik iz druge polovine petog stoljeća. Pripisuje mu se autorstvo Hijeroglifike u kojoj se u dvije knjige nalazi 189 objašnjenja egipatskih hijeroglifa.

prirode i svojstava Boga i ljudske duše), a vrijedi istaći i njegove komentare na djela Aristotela i Platona, biografiju učitelja Isidora i *Logoi Paradoxoi* u četiri knjige. Pored Damascija, kao još jednog predstavnika klasične civilizacije u ovom prelaznom periodu vrijedi istaći i Olimpijadora (Ὀλυμπιόδωρος ὁ Νεώτερος; živio 495. – 570. god. n. e.), neoplatonistu, astrologa i učitelja. On je bio posljednji "paganin" koji je održavao klasično civilizacijske platonističke tradicije u Aleksandriji. Njegova djela su: Σχόλια εἰς τὸν Πλάτωνος Ἀλκιβιάδην, Σχόλια σὺν θεῷ εἰς τὸν Γοργίαν, Σχόλια εἰς τὸν Πλάτωνος Φαίδωνα, Βίος Πλάτωνος, Εἰς τὰ προλεγόμενα τῆς Λογικῆς, Εἰς τὸ πρῶτον τῶν Μετεωρολογικῶν Ἀριστοτέλους σχόλια, Σχόλια εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας, Σχόλια εἰς τὸ Ἀριστοτέλους Περὶ Ἑρμηνείας, te još niz drugih djela. Njemu su se ranije pripisivala i tri djela: Εἰς τὸ κατ' ἐνέργειαν Ζωσίμου, ὅσα ἀπὸ Ἑρμοῦ καὶ τῶν φιλοσόφων ἦσαν εἰρημένα, Περί τῆς ἱερᾶς τέχνης τῆς φιλοσοφικῆς λίθου i komentar na Platonov rad Φίληβος. Autor posljednje spomenutog djela je bio Damascije.

U ovom periodu je djelovao i Priscijan iz Cezareje (*Priscianus Caesariensis*), učenjak za latinski jezik rodom iz sjevernoafričkog grada Cezareje (danas Cherchell u Alžiru, glavnog grada *Mauretania Caesariensis*). Poučavao je latinski jezik u Konstantinopolisu početkom VI. st. n. e. Njegovo glavno i najpoznatije djelo je *Institutiones grammaticae* koja se bavi latinskom gramatikom. U njoj je citirao ili parafrazirao značajan broj i autora čija su djela izgubljena (Enije, Pakuvije, Akije, Lucilije, Katon Stariji i Varon). Njegova manja djela su: 1. Tri rasprave posvećene Simahu; 2. *De nomine, pronomine, et verbo*; 3. *Partitiones xii. versuum Aeneidos principalium*; 4. Panegirik dominusu Anastaziju; 5. Prevod Perijegeze od Dionisija "Putnika".

Stefan Vizantijski (Στέφανος Βυζάντιος, VI. st. n. e.) je bio romejski autor veoma bitnog geografskog rječnika nazvanog Ἐθνικά, od kojega su sačuvani samo oskudni fragmenti, ali su sačuvane njegove epitome koje je sastavio izvjesni Hermolaj. Čak i u formi epitoma, riječ je o monumentalnom djelu sa velikom vrijednošću za zemljopis, mitologiju i religiju drevne Helade sa mnoštvom referenci i pozivanja na pisce čija su djela danas izgubljena ili prilično fragmentirana. Krajem V. st. n. e. djelovao i radio je i Hesihije iz Aleksandrije (Ἡσύχιος ὁ Ἀλεξανδρεύς) koji je sastavio (vjerojatno sažimajući radove ranijih leksikografa) veliki leksikon pod naslovom "Alfabetska kolekcija svih riječi" / Συναγωγὴ Πασῶν Λέξεων κατὰ Στοιχεῖον sa više od 50.000 natuknica. Sam Hesihije navodi da je njegov leksikon zasnovan na onome od Diogenijana[49] (Διογενειανός, Διογενιανός), koji je i sam zasnovan na onome od Pamfilija[50] (Πάμφιλος), ali da je

[49] Radio i djelovao sigurno u vrijeme vladavine principsa Hadrijana. Diogenijan je bio autor leksikona (poznatog pod naslovom Περιεργοπένητες), antologije epigrama o rijekama, jezerima, stijenama, planinama i planinskim vrhovima (Επιγραμμάτων ανθολόγιον περί ποταμών λιμνών κρηνών ορών ακρωρειών) i spiska sa kartom svih gradova na svijetu.

[50] Radio i djelovao u I. st. n. e. Pamfilije je napisao veliki leksikon u 95 knjiga.

koristio i radove Aristarha[51] sa Samotrake (Ἀρίσταρχος), Apiona[52] (Ἀπίων), Heliodora[53] (Ἡλιόδωρος), Amerija[54] (Ἀμερίας).

Pored Hesihija iz Aleksandrije, kao pisac iz ranoromejskog perioda pojavljuje se i Hesihije iz Mileta (Ἡσύχιος ὁ Μιλήσιος), ranoromejski hroničar i biograf iz vremena vladavine Justinijana. On je bio autor tri bitna djela: 1. "Pregled svjetske historije" u šest knjiga; 2. "Biografski rječnik o učenim ljudima"; 3. "Historija vladavine Justina I. i ranih godina vladavine Justinijana".

Jedan od kroničara iz VI. st. n. e. je bio Jovan Malala (Ἰωάννης Μαλάλας; živio cc 491. – 578. god. n. e.) iz Antiohije. On je napisao djelo "Kronografija" u 18 knjiga. Jednu kroniku je napisao i Viktor (umro cc 570. god. n. e.), biskup sjevernoafričkog grada Tunnuna.

Od romejskih crkvenih i svjetovnih pisaca i vrela, a koji se više – manje osvrću na zbivanja u VI. i početak VII. st. n. e. vrijedi izdvojiti i Zakarija iz Gaze (biskupa Mitilene na Lesbosu), Petra Patricija (koji je napisao i historiju koja je obuhvatala period od Julija Cezara do Konstantina I.), Jovana iz Efesa, Agatiju, Menandera, Evagriju Skolastika, *Strategikon* / Στρατηγικόν (vojno – ratni priručnik i rasprava sa kraja VI. st. n. e.), Teofilakta Simokatu (*Theophylact Simocatta* / Θεοφύλακτος Σιμοκάτ(τ)ης), Georgija Pisidu, Teodora Sinkela, "Anonimna besjeda o opsadi Konstantinopolisa" / Διήγησίς ωφέλιμος εκ παλακζς ιστορίας συλλεγείσα / *Oratio historica*, "Čuda sv. Dimitrija" I i II., I djela pjesnika Pavla Silentarija (*Paulus Silentiarius*, Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος), Romana Melodista (Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός) i Flavija Kreskonija Koripa (*Flavius Cresconius Corippus*) mogu dati određene podatke i dočarati život iz vremena justinijanske dinastije. Od zapadnih kroničara iz kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog perioda vrijedi navesti Jovana iz Biklara, Marija iz Avenša, Grgura Turskog, Kroniku Fredegara, Pavla Đakona. Posebno je vrijedno djelo Isidora nadbiskupa Sevilje (živio cc. 560. – 4. IV. 636. god.) pod nazivom *Etymologiae* (drugo ime u modernoj znanosti je *Origines*). Riječ je o enciklopediji u kojoj su skupljeni sažeci i mnogih knjiga iz klasične civilizacije, a koje su danas izgubljene. Inače je Isidor bio vrlo plodan pisac i iza sebe je ostavio još čitav niz sačuvanih djela, među kojima i *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum, Chronica Maiora* (univerzalna historija).

[51] Živio cc 220. – 143. god. p. n. e. Uspostavio historijski najvažnije kritičko izdanje homerskih poema i po enciklopediji *Suda* napisao je 800 rasprava sa različitom tematikom.

[52] Živio cc 30./20. god. p. n. e. – cc 45./48. god. p. n. e. Apion (egipatskog porijekla) je napisao nekoliko djela od kojih nijedno nije sačuvano (izuzev u fragmentima), između ostalih *Aegyptiacorum*. Veliki neprijatelj judaizma.

[53] Živio u I. st. n. e.

[54] Živio u III. st. p. n. e. Amerije je bio makedonskog porijekla i sastavio je 1. Rječnik Γλῶσσαι, 2. etimološku raspravu Ῥιζοτομικός.

Za kraj V. i VI. stoljeća je vezano djelovanje i stvaranje niza romejskih pjesnika. Kolut (*Coluthus*; Κόλουθος) iz Lycopolisa u egipatskoj Tebaidi je bio epski pjesnik koji je pisao na grčkom za vrijeme romejskog dominusa Anastazija I. On je bio autor djela *Calydoniaca* u 6 knjiga, *Persica*, *Encomia,* Ἁρπαγὴ Ἑλένης ("Otmica Helene") i još neke poeme. Jedino je sačuvana "Otmica Helene"u 392 heksametra. Hristodor (Χριστόδωρος), egipatski epski pjesnik na grčkom iz vremena vladavine romejskog dominusa Anastazija I. On je bio autor djela: 1. Πάτρια, 2. Λυδιακά, 3. Ἰσαυρικά, 4. Tri knjige epigrama i mnogi radovi. U dodataku dva epigrama se nalazi opis od 80 statua bogova, heroja i čuvenih muškaraca i žena u Zeukipovim banjama u Konstantinopolisu (Ἔκφρασις τῶν ἀγαλμάτων τῶν εἰς τὸ δημόσιον γυμνάσιον τὸ ἐπικαλουμένον τοῦ Ζευξίππου). Ovaj tekst od 416 heksametra formira drugu knjigu Palatinske antologije[55]. Muzej Gramatik (*Musaeus Grammaticus*; Μουσαῖος) vjerojatno je živio početkom VI. stoljeća n. e. Njegovo djelo (340 heksametra) o ljubavi Hero (Ἡρώ) i Leandera (Λέανδρος) se smatra najljepšom ljubavnom poemom svoje epohe. Njemu se pripisuje i ljubavna poema "Alfej i Aret". Paul (*Paulus Silentiarius*; Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος, vrijeme vladavine dominusa Justinijana I., umro cc 575. – 580. god.) je bio romejski pjesnik na grčkom jeziku i službenik na konstantinopoljskom dvoru. On je najviše poznat po svojim kratkim poemama, od kojih je oko 80 sačuvano. On je u stihovima sastavio i izvještaj o katedrali Svete Mudrosti (*Hagia Sophia*, Aja Sofija).

Zanimljiva vrela su bila i ona mističnog i magijskog karaktera, a koja su u velikom obimu cirkulirala mediteranskim svijetom. U prvom redu tu treba istaći kolekciju "Sibilska proročanstva u XIV knjiga". Ustvari, uopće nije riječ o 14 knjiga, nego o 12 jer su IX. i X. knjiga nestale, pa su sačuvane i objavljene samo skupine knjiga I – VIII. i XI. – XIV. Navedena kolekcija tzv. sibilskih proročanstava svojom velikom većinom uopće ne predstavlja fragmente pravih proročanstava sibila, nego je prije riječ o pseudo – sibilskom sadržaju, sastavljenom dobrim dijelom u zrelom, razvijenom antičkom periodu. Čak bi se moglo smatrati da je riječ o falsifikatu, koji je kao "predviđao" ono što je već bilo u historiji, tradiciji i mitologiji zabilježeno i poznato. Pseudo-sibilska kolekcija u "XIV knjiga" pripada jednom širokom opusu pseudo – literature koji je bio vrlo raširen u periodu od cc 150. god. p. n. e. do cc 300. god. n. e. (pa i kasnije), djelo su više autora koji su bili različitog porijekla, etničke i religijske provinijencije (uključujući i Jevreje i kršćane) i održava kofuziju koja vladala o fenomenu sibila u kasnoj antici, posebno među kršćanima. Dio tzv. "sibilskih proročanstava" (bolje rečeno pseudo-sibilskih) je napisan i kako bi se opravdala neka jevrejska ili kršćanska tumačenja ili dala legitimnost nekim njihovim učenjima ili samo idejama i dešavanjima. Ne bi ipak trebalo odbaciti mogućnost da u

[55] Palatinska antologija (*Anthologia Palatina*) je kolekcija poema i epigrama na grčkom jeziku koje su otkrivene 1606. god. u Palatinskoj biblioteci u Hajdelbergu. Ova antologija je bazirana na izgubljenoj kolekciji Konstantina Kefala iz X. st.

sadržaju ipak možda ima nekog izvornog, ako ne direktnog a ono indirektnog omanjeg sibilskog materijala, bilo iz rimskih sibilskih knjiga ili nekih drugih vrela. Važno je napomenuti da pseudo-sibilska kolekcija u "XIV knjiga" nije nastala odjednom niti kao cjelovito djelo, već je ustvari to skup tih "sibilskih proročanstava" koja su zasebno nastajala i cirkulirala stoljećima (možda samo imajući u pojedinim slučajevima inspirajuće dejstvo nastanka jedno na drugo). Neka od tih pseudo-sibilskih proročanstava su možda nastala i prije nove ere. Trebalo je dugo vremena da se sve to uveže i editira u jedno cjelovito djelo, i taj zadatak je obavio autor koji je poznat kao "Anonimni Predgovor", možda u VI. st. n. e. za vrijeme vladavine Justinijana. "Anonimni Predgovor" je povezao i sastavio sibilska "proročanstva" iz raznoraznih vrela i od raznoraznih autora u "XIV knjiga", od kojih su dvije ostale nesačuvane. Sudeći po tekstu djela izgleda da su i prije "Anonimnog Predgovora" postojale neke manje kompilacije i da ih je on čitave prenosio u svoju kolekciju od "XIV knjiga", radi čega postoji dosta konfliktnih podataka, ponavljanja i tekst nije harmoniziran. Međutim, bez obzira na sve svoje nedostatke ova kolekcija pseudo-sibilskih knjiga predstavlja vrlo vrijedno vrelo za historičare, teologe i klasične filologe jer nudi obilje podataka koji se mogu iskoristiti u konkretnim istraživanjima.

Laterculus Veronensis je spisak provincija iz vremena Dioklecijana i Konstantina. Sačuvan je prepis na manuskriptu iz VII. st. n. e. Situacija provincija održava stanje iz 314. god. n. e., iako i drugačijih mišljenja o datiranju stanja. Vrlo interesantno vrelo su i *Anonym[o]us Valesianus* ili *Excerpta Valesiani.* Riječ je nazivu za dvije fragmentirane vulgarno latinske kronike. Prva kronika (*Anonymus Valesianus* I) kojoj se daje i naziv *Origo Constantini Imperatoris* se datira cc 390. god. n. e. Druga kronika (*Anonymus Valesianus* II) se datira nakon 526. god. n. e., najvjerojatnije između. Djelo je sačuvano u manuskriptu iz devetog stoljeća Cod. Berol. Phillipps 1885. Naziv je dobila po po svome izdavaču iz 1636. stoljeća Henriju Valoisu (Henricus Valesius). Henrijev brat je 1681. ponovo izdao i po prvi put jasno izdvojio fragmente Pars Posterior 540. i 550. god. n. e. i bazirana je izgubljenoj kronici Maksimijana, episkopa Ravene. Sličnog oblika je i „Galska Kronika iz 452. god. n. e.", koja počinje sa 379. god. n. e. i završava sa napadom Atile na Galiju. Fokus ove kronike je na zapadne provincije, dok se dešavanja u istočnom dijelu rimskog svijeta vrlo slabo spominju. Slična ovoj kronici je i „Galska Kronika iz 511. god. n. e." koja isto počinje sa 379. god. n. e., ali završava sa 511. god. n. e. Za postrimsku Britaniju i legendarna dešavanja na ovom otoku u V. i VI. st. n. e. važne podatke daju Gildas (živio c. 500–570), Beda Venerabilis (živio 672/673. – 26. V. 735. god. n. e.) i mnoge ranomediavelne velške i anglosaksonske kronike. Zanimljivo vrelo su i tzv. Vatikanski mitografi (*Mythographi Vaticani*), odnosno anonimni autori tri mitografska (o helenskoj i rimskoj mitologiji i tradiciji) teksta na latinskom jeziku koja su cirkulirala u toku srednjeg vijeka.

Vrlo interesantne podatke o drevnom Rimu daje i Al-Mas'udi (أبو الحسن علي بن الحسين بن علي المسعودي, živio cc 896. – 956. god.), historičar i geograf iz islamskog svijeta, u svome djelu “Zlatne doline i rudnici dragulja“. Al-Mas'udijeva historija započinje sa nastankom svijeta i Adamom i Evom pa ide sve do abasidskih kalifa njegovog vremena.

Zanimljivo je da je u ovo vrijeme kada se potiskuju helenski i rimski postanci u korist onih starozavjetnih, da prvospomenuti ipak imaju utjecaja na konstruiranje postanaka germanskih i drugih naroda koji prodiru na područja rimskog svijeta. Posebno je bila popularna konekcija sa Trojancima i općenito zbivanjima iz trojanskog ciklusa i njegovim herojima. To je vjerojatno posljedica nastojanja da se što je moguće više približe po zajedničkom, legendarnom porijeklu drevnim Rimljanima, tvorcima najveće imperije na svijetu. Augustovska tradicija je direktno uvezala drevne Rimljane sa preživjelim i slobodnim Trojancima. Anonimni autor “Fredegarove kronike” iz VII. st. je navodio da su Franci originalno došli iz Troje. Po istom autoru, u Makedoniji su se preživjeli i izbjegli Trojanci podijelili na više skupina. Jedna je sa kraljem Francijem došla u Zapadnu Europu, druga je sa Romulom otišla u Rim, dok je skupina pod kraljem Turkhotom prerasla u Turke. Anonimni autor djela *Liber Historiae Francorum* (iz VIII. st.) daje jedan vrlo fantastični prikaz porijekla Franaka, naravno kao potomaka izbjeglih Trojanaca koji su se prvorno sklonili na sjeverne crnomorske obale. Za razliku od njih episkop Grgur iz Tura pisac *Decem Libri Historiarum / Historia Francorum* (druga polovica VI. st.) drži se starozavjetnih postanaka. Takva praksa se zadržala i u toku cjelokupnog mediavelnog razdoblja, pa nailazimo na zanimljive primjere sa oba kraja nekadašnjeg jedinstvenog rimskog svijeta. U polulegendarnom djelu Geoffreya od Monmoutha pod naslovom *Historia Regum Britanniae* („Historija kraljeva Britanije“; cc 1138. god.) postanci Britanije (u smislu političke tvorevine) se vežu za drevnu Troju, odnosno za mitološkog Enejinog unuka Bruta. Čak se navodi da je prvo ime Londona bilo *Troia Nova* / “Nova Troja“. U kasnomediavelno i renesansno vrijeme, a i kod samih turskih maloazijskih vladara (uključujući posebno osmanskog cara Mehmeda II. El – Fatiha II.) egzistirala je ideja o porijeklu (ili nekoj vezi) Turaka od Trojanaca. Ta konekcija “Trojanci → Turci“ je vjerojatno rezultat želje za autohtonim legitimitetom na Malu Aziju i reflektirajućeg odraza prema Grcima / Helenima koji su dominirajući etnički, kulturni i jezički element u Romejskom carstvu i njegovim surogat državama. Za tadašnji i turski i zapadni, pa i sam romejski svijet Konstantinopoljsko Carstvo (već u svojim ostatcima ostataka) je bilo nesumnjivo Grčko Carstvo, etnički legitimni i legalni nasljednik drevnih Ahejaca / Danajaca / Mikenjanja koji su razorili Troju.

Na samom kraju X. st. je vjerojatno i prvi put sastavljena i romejska kolekcija radova o historiji i spomenicima Konstantinpolisa pod nazivom Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ili *Scriptores originum Constantinopolitarum,* i u kojoj se mogu naći vrijedni podaci

o antičkoj historiji ovoga grada još od njegovog osnivanja pod imenom Bizant. Od srednjovjekovnih pisaca vrijedi istaći i Eustatija iz Soluna (Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης; živio cc. 1115. – 1195/6). On je bio čuveni romejski episkop i veliki učenjak. Za izučavanje klasične civilizacije su bitni njegovi komentari Homera (u koje su uključene natuknice od mnogih ranijih istraživača), Dionisija Putnika i Pindara. Zanimljivo je da je Eustatije bio originalni mislilac i da je (za razliku od mainstream mediavelnih shvatanja) vjerovao u koncept civilizacijskog progresa povijesnog razvitka, a ne njegove statičnosti ili cikličnosti, iz primitivnijeg u naprednije stanje.

Pravni kodeksi

Posebnu kategoriju izvora čine kodifikacije prava. Pravna literatura bila je opsežna, ali je do nas u cijelosti došao samo mali broj zbornika i djela. Ona nisu važna samo za proučavanje rimskog prava. Podaci pravnih spomenika omogućuju nam da rekonstruiramo sliku socijalnih odnosa i političkog poretka rimskog svijeta. U prvom redu je riječ o Institucijama od Gaja (udžbenik rimskog prava iz II. st. n. e.), djelu čiji sadržaj je većinom dostupan zahvaljujući pronalasku na jednom palimpsetu. Gajeve "Institucije" su toliko detaljne da nude na raspolaganje čitav niz informacija koje su neophodne historičarima i pravnicima. Nakon Gaja (o kojem se malo zna), dostupnih podataka o rimskom pravu i njegovom razvitku nalazimo u istočnorimskim kodifikacijama: Teodozijevom kodeksu (*Codex Theodosianus*) iz V. st. n. e. i Justinijanovom kodeksu (*Corpus Iuris Civilis*) iz VI. st. n. e. Ovaj posljednje spomenuti kodeks se sastoji od:

1. *Codex Iustinianus*. Riječ je o kodifikaciji, kompilaciji pa i modifikaciji konstitucija / *constitutiones* principsa i dominusa od vremena Hadrijana.
2. *Digesta ili Pandectae* je sastavljena od većinom kraćih ekscerpta/sažetaka iz djela ranijih rimskih pravnika od autoriteta.
3. *Institutiones Iustiniani* su objašnjavale načela zakona i služile su kao i neka vrsta udžbenika prava. *Novellae Constitutiones* / Νεαραί διατάξεις je kolekcija novih zakona koji su se izdavali za vrijeme Justinijanove vladavine nakon 534. godine n. e. Novele su predstavljale neku vrstu suplementa Korpusa, a skupljene, obrađene i izdane su nakon Justinijanove smrti. Za razliku od ostatka Korpusa koji je, uglavnom, pisan latinskim jezikom, *Novellae* su bile na grčkom.

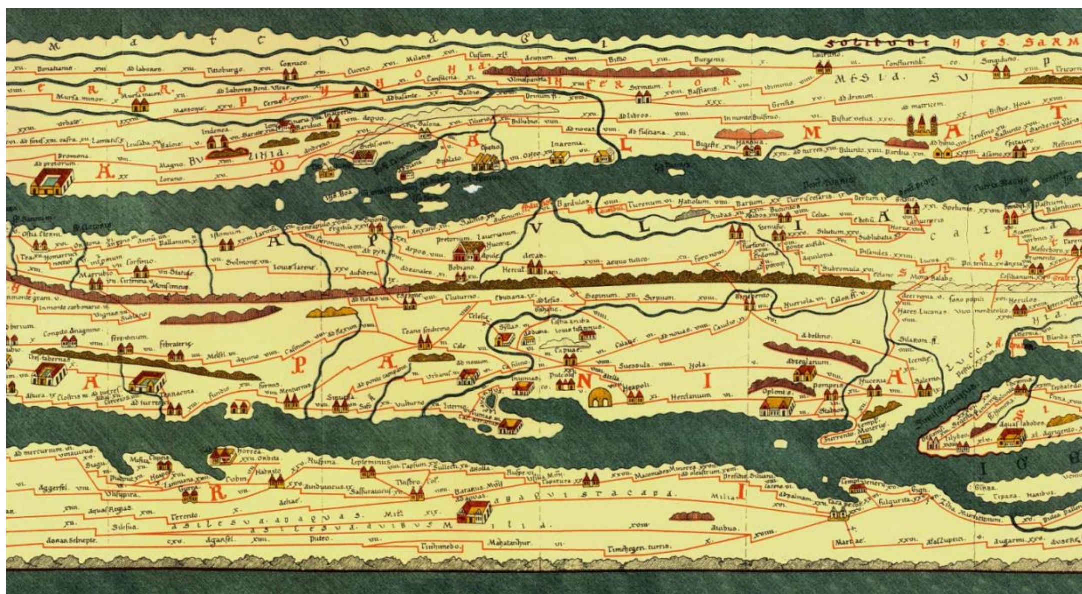
Zemljopisna djela

Za izučavanje topografije rimskog svijeta su bitna i zemljopisna djela (uključujući i karte i itinerarije / popise putnih stanica sa udaljenostima između njih) kao što su: “Periplus Eritrejskog mora“ (Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, *Periplus Maris Erythraei*; sredina I. stoljeća n. e.), Perijegeza od Dionisija “Putnika“ (Διονύσιος ὁ Περιηγητής; *Dionysius Periegeta*; možda rodom iz Aleksandrije i možda živio u vrijeme principsa Hadrijana ili krajem III. stoljeća n. e.) u grčkom stihu heksametru, Geografija Klaudija Ptolemeja, Antoninov Itinerarij (*Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*), Pojtingerova karta (*Tabula Peutingeriana*) i «Kosmografija» Anonima Ravenjanina (*Ravennatis anonymi Cosmographia*), koja je nastala oko 700. god.

Mapa iz XV. st. koja odražava Ptolemejev opis Ekumene.

Klaudije Ptolemej (Κλαύδιος Πτολεμαῖος; *Claudius Ptolemaeus*; cc. 90. – cc 168. god. n. e.), egipatskog porijekla je bio matematičar, astronom, geograf, astrolog, muzikolog, pjesnik. Najveći dio života je proboravio u Aleksandriji. On je bio autor nekoliko znanstvenih rasprava od kojih su najmanje tri imale enormno značenje za mediavelno razdoblje: vizantijski svijet, islamski svijet i latinski zapad. Prvo je astronomska rasprava sada poznata kao Almagest (Ἡ Μεγάλη Σύνταξις, "Grčka rasprava"; izvorno Μαθηματικὴ Σύνταξις / "Matematička rasprava") U ovoj raspravi od 13 knjiga je bio prikazan i geocentrični sustav univerzuma koji se održao sve dok ga nije pobio Kopernik sa heliocentričnim sustavom. Druga je njegova čuvena Geografija, gdje se sažima opće geografsko znanje tadašnjeg svijeta – pobrojan veliki broj (oko 18.000) naselja, toponima, hidronima, oronima, etnonima i to sa geografskim koordinatama. Ptolemejeva Geografija se zasniva velikim dijelom na pisanju Marina iz Tira, koji je živio u ranom II. st. n. e. Treće djelo je astrološka rasprava Ἀποτελεσματικά ili uobičajenije kao "Četoriknjižje" / Τετράβιβλος / *Quadripartitum.* Klaudije Ptolemej je takođe napisao i djelo iz muzičke teorije *Harmonics* i djelo pod nazivom *Optics*, o svjetlosti, refleksiji i bojama.

Odjeljak Pojtingerove karte koji prikazuju dijelove sjeverne Afrike (donje prikazano kopno), južne Italije (središnje kopno) i Ilirika (gornje prikazano kopno).

Od geografa vrijedi spomenuti i Marcijana iz Herakleje (*Marcianus Heracleensis*; cc IV. st. n. e.) od kojega su se sačuvala djela: 1. *Periplus maris exteri*, 2. *Menippi periplus maris interni (epitome Marciani)*, 3. *Artemidori geographia (epitome Marciani).*

Od izgubljenih djela kartografske naravi potrebno je istaći veliku kartu svijeta (*Orbis descriptio*) koju je dao izraditi Marka Vipsanije Agripe (i koja je bila izložena u trijemu zvanom *porticus Vipsania*), te kartu Jermenije i područja oko Kaspijskog jezera koju je 58. god. n. e. štab Korbula poslao u Rim. Ovidije u svome opisu trijumfa Tiberija u znak pobjede u Velikom Ilirskom ratu spominje da su u trijumfalnoj procesiji nošeni prikazi pobijeđene zemlje (Ilirika).

U djela zemljopisne naravi bi se moglo uvrstiti i djelo Vibija Sekvestera (*Vibius Sequester;* IV. ili V. st. n. e.) koji je sastavio djelo *De fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, gentibus, quorum apud poëtas mentio fit* koje predstavlja liste zemljopisnih imena koja su spominjali pjesnici, posebice Vergilije, Ovidije i Lukan. Liste su:

1. *Flumina* (rijeke)
2. *Fontes* (izvori)
3. *Lacus* (jezera)
4. *Nemora* (šume)
5. *Paludes* (močvare)
6. *Montes* (planine)
7. *Gentes* (narodi)

Slični zemljopisni podatci o ranoj Italiji i Sicilije se mogu naći i kod geografa Marcijana iz Herakleje (*Marcianus Heracleensis*; cc IV. stoljeće n. e.) od kojega su se sačuvala djela: 1. *Periplus maris exteri*, 2. *Menippi periplus maris interni (epitome Marciani)*, 3. *Artemidori geographia (epitome Marciani)*.

Djelo "Biblioteka" (Βιβλιοθήκη) je sažeti pregled mitova, legendi i heroja konvencionalno razvrstanih u tri knjige. Njegov nastanak se uobičajeno datira u I. ili II. stoljeće n. e. Βιβλιοθήκη je djelimično sačuvana, jer je dio treće knjige koji govori i o Trojanskom ratu i povratku heroja iz rata (Νόστοι/"Povratci") izgubljen. Sadržaj izgubljenog dijela je poznat zahvaljujući Fotiju. Na nekim sačuvanim manuskriptima se spominjao izvjesni Apolodor (*Apollodorus*) kao autor, koji se kasnije pogrešno identificirao sa helenskim učenjakom, historičarem i gramatičarem Apolodorom iz Atene[56]. Radi toga se autor u znanosti nominira kao Pseudo – Aristotel. Jedan od njegovih mnogih izvora je bilo djelo

[56] Učenik Diogena iz Babilona (takođe poznat i kao Diogen iz Seleukije, Διογένης Βαβυλώνιος, *Diogenes Babylonius*; živio cc. 230. – cc. 150/140. god. p. n. e.; čelnik stoičke škole u Ateni), Panetija Stoika (Παναίτιος; živio cc. 185. - cc. 110/109. god. p. n. e.; iz Linda sa otoka Rodosa) i gramatika Aristarha sa Samotrake. Apolodor iz Atene (Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος; cc 180. – nakon 120. god. p. n. e.) je napisao, u formi stihovane kronike, sličan sveobuhvatni prikaz mitologije. U tekstu Biblioteka se citira pisac Kastor (vjerojatno Κάστωρ ὁ Ῥόδιος ili Kastor iz Masilije ili Kastor iz Galatije; I. st. p. n. e.), pa iz hronoloških razloga Apolodor iz Atene ne može biti njen autor.

Τραγῳδούμενα / “Teme tragedija“ u šest knjiga od Asklepijada iz Tragila (Ἀσκληπιάδης; IV. stoljeće p. n. e.; učenik govornika Isokrata[57]), što je do danas najranija poznata mitografska kompilacija.

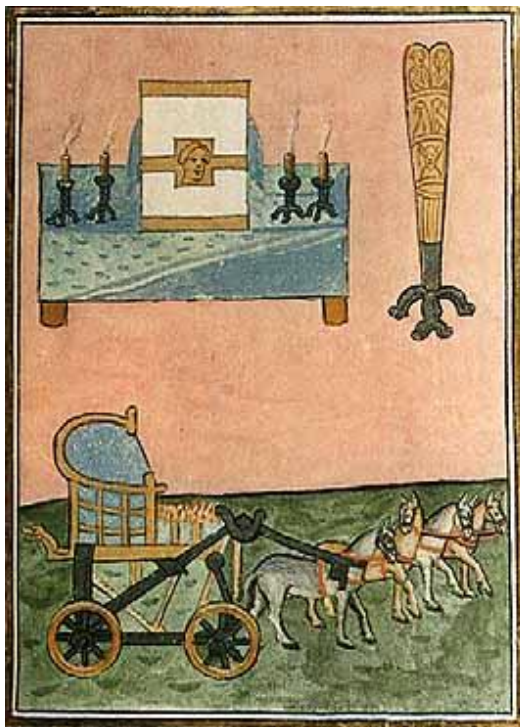
Notitia Dignitatum

Vrlo dragocjen izvor za kasnorimsko razdoblje predstavljaju *Notitia Dignitatum,* odnosno popis javnih dužnosti, službi od dvora pa do nivoa provincija, jedinica upravno – administrativne podjele (prefekture, dijeceze, provincije), zapovjedništva, vojnih jedinica, trezora i privrednih pogona u javnom vlasništvu. Načelno je popis podijeljen na istočni dio i na zapadni dio. Pretpostavlja se da se popis za istočni dio odnosi na stanje oko 395. - 400. god. n. e., a za zapadni oko 420. god. n. e. Pojedini podaci u istočnoj i zapadnoj sekcijama su i reminisencija i na prijašnje periode (cc 20 godina ranije), pa tako se neki podaci za Istočni dio odnose i na 379. god. n. e. kada je za istočnog dominusa postavljen Teodozije I. Ovo unosi određene probleme u analizu popisa, jer se dešava da postoje jedinice pod istim nazivom ali pod različitim zapovjedništvima. Vrlo je teško odrediti da li je riječ o cijeloj jedinici i njenoj poziciji u različitim periodima ili je riječ o detašmanima jedinice stacioniranim na različitim lokacijama u isto vrijeme. Ono što posebno daje vrijednost ovom dokumentu su mnogobrojne ilustracije koje dopunjavaju tekst. Vrlo su zanimljivi prikazi amblema pojedinih vojnih jedinica, izraženi preko dizajna na njihovim štitovima.

Prikazi amblema i dizajni na štitovima kasnorimskih vojnih jedinica.

[57] *Isocrates,* Ἰσοκράτης; živio 436. – 338. god. p. n. e., jedan od najvećih atenskih govornika.

Ilustracija koja predstavlja insignije pretorijanskog prefekta za Italiju.

Ilustracija koja predstavlja tri dijeceze prefekture Italije: Italiju, Ilirik i Afriku.

Pored *Notitia Dignitatum,* od sačuvanih oficijelnih registara za kasnoantički period treba spomenuti i: 1. *Liber Coloniarum* ili *Liber Regionum,* napisan u IV. st. n. e. i koji se bavi podjelom zemlje i granicama unutar tadašnje Italije; 2. *Libellus Provinciarum Romanarum Et Civitatum Provinciarum Gallicarum*, nastao u vrijeme vladavine Teodosija I.

Scholia

Scholia / σχόλια (izgovara se "šolija"; u jednini *scholium* ili *scholion,* ili σχόλιον = "komentar", "intrepetacija") su gramatički, filološki, kritički, pojašnjavački, situacioni ili bilo kakvi drugi komentari ili zabilješke (bilo da su originalni ili preuzeti iz ranijih komentara) koji su ostavljani na nekom antičkom rukopisu / manuskriptu, kao glose. To može biti jedna jedina riječ napisana na margini nekog rukopisa ili umetnuta između

dva reda teksta, ali i dugačak kontinuirani komentar bilo u margini teksta ili na nekom drugom mjestu u rukopisu. Taj je termin prvi put zabilježen u jednom Ciceronovom pismu Atiku. Onaj koji piše sholije naziva se sholijast. Sholije su bitni izvori informacija za mnoge aspekte klasične civilizacije, uključujući i saznanja o nedostupnim djelima antičke književnosti. Najstarije sholije, obično anonimne, potiču iz V. ili IV. st. p. n. e., npr. "D" sholije uz *Ilijadu*. Običaj kompiliranja sholija trajao je sve do kasnoromejskog doba.

Novi prepisivači i vlasnici rukupisa mijenjali su postojeće sholije i dodavali svoje, pa je njihov obim mogao toliko narasti da više nisu mogle stati na margine rukopisa te je postalo neophodno pretočiti ih u zaseban spis. U početku su uzimane samo iz jednog komentara, ali su kasnije kombinovane iz više njih. To se vidi po ponavljanju naslovne riječi *(lemma)* ili po upotrebi alternativnih objašnjenja uvedenim izrazima kao što su: "ili ovako", "alternativno", "prema nekima", ili pak po eksplicitnom citiranju drugih izvora informacija.

Za helensku književnost najvažnije su sholije uz Homerovu Ilijadu (naročito one u rukopisima iz X. st.), Hesioda, Pindara, Sofokla i Apolonija Rođanina, a one uz Aristofana (uključujući tzv. *Prolegomena de comoedia*) predstavljaju važan izvor za poznavanje historije i razvoja grčke komedije, koji dopunjuje oskudne informacije koje se o toj temi nalaze u Aristotelovoj *Poetici* i kod *Sude*. Za rimsku književnost najznačajnije su Servijeve sholije uz Vergilija, zatim sholije Helenija Akrona i Pomponija Porfirija uz Horacija, kao i sholije Elija Donata uz Terencija.

Glavne crte antičke historiografije

Glavni izvor za rimsku povijest jesu historijska djela. Ona nas upoznaju sa tijekom događaja rimske povijesti, omogućuju nam da ih više ili manje točno datiramo i daju nam potrebne podatke o raznim stranama historijskog procesa. Moderna historijska znanost nasljednica je antičke historije. Istaći ćemo one crte koju se svojstvene antičkoj historiji i koje je moderna znanost razvila. Antička historija stavila je sebi u zadatak da sazna prošlost. Njoj je bila poznata ideja razvitka čovječanstva; najbolji predstavnici antičke historiografije težili su za tim da povijesne događaje promatraju u njihovoj uzajamnoj povezanosti. Antički historičari postavili su pitanje i o povijesnoj uzročnosti. Oni su formulirali misao o vjerodostojnosti povijesnih izvještaja i samim time udarili temelj povijesnoj kritici. Sa tim u svezi stajala je težnja za objektivnošću izlaganja, iako je ona, zbog čitavog niza uzroka, ostala samo idealna želja. Antička historiografija imala je

svojih osobitosti, na koje ne treba zaboravljati kad se koristimo njenim podacima. Kod izlaganja mnogih historijskih pojava povjesničari su uvodili iracionalan moment, pozivali su se na sudbinu, čije su odluke smatrali neobjašnjivim i neizmjenjivim. Ta ideja predstavlja ostatak religijskog mišljenja. Specifičnost društvenog života antičkog svijeta našla je odraza u tome što su povjesničari u svojim djelima u prvi plan stavljali politički život; socijalne pojave ostale su kod njih u sjeni, a pitanja gospodarske povijesti gotovo da nisu ni doticana. Pojedinim osobama u povijesti pripisivana je izuzetna uloga. Pregled rimske historiografije pokazuje da je krug interesa antičkih historičara, generalno gledano, bio veoma ograničen. U doba Republike čitava se rimska povijest svodila samo na političku povijest grada Rima (*historia Romana*), a u doba Principata i Dominata to je poglavito *historia Augusta*, tj. povijest careva. To se stanje malo mijenjalo i onda kad je rimska povijest kad je rimska povijest stavljana u okvire opće povijesti. Treba imati u vidu klasnu uvjetovanost rimske historiografije. Publicistički motivi igrali su u njoj veliku ulogu, naročito u doba njenog procvata. Na početku svog razvoja rimska je historiografija bila poglavito aristokratska; demokratske ideje unesene su u nju tek u vrijeme mlađe analistike. Uz političku tendencioznost bilo je i drugih momenata koji su historičare republikanskog doba sprječavali da objektivno prikazuju historijsku prošlost, a to je želja za uzdizanjem svoga roda, rimske države i njene prošlosti. U doba Principata i Dominata poviješću se bave uglavnom predstavnici oporbene senatorske aristokracije. Slavljenje prošlih vremena (*laudatio temporis acti*) glavna je tendencija većine historičara toga doba. Pisci koji su bili bliski dvoru i bili apologetski raspoloženi prema caru nisu vršili bitan utjecaj na razvoj historiografije; oni su o republikanskoj prošlosti pisali po obrascima koje je stvorila senatorska historiografija. Bitna razlika između antičke i moderne historiografije sastoji se u tome što u antici povijest nije smatrana znanošću u užem smislu te riječi; ona se nalazila između znanosti i umjetnosti. Povjesničari nisu samo istraživali prošlost i utvrđivali određene povijesne zakonitosti, oni su težili za tim da donesu žive slike prošlosti, pa su u povijest unosili metode karakteristične za umjetnički rad. Osim toga, povjesničari su pred sobom imali praktične ciljeve: izučavanje povijesti trebalo je da pomoći vojskovođama i državnicima da pravilno ocijene suvremeno stanje, a običnim smrtnicima da pokaže primjere junaštva i poroka. To se moralo odraziti i na izboru materijala i na ocjenjivanju historijskih pojava. Kod predstavnika antičke historiografije oblik izlaganja imao je često veće značenje nego sadržaj. Pisci su težili da njihova djela imaju dramatičnu i živu povijest, na obazirući se uvijek na točnost i vjerodostojnost događaja koje opisuju. Oni su pribjegavali kontrastima i preuveličavanju, izmišljali su detalje, stavljali svojim junacima u usta govore sastavljene po retoričkim pravilima. Nisu svi povjesničari imali umjetnički dar Livija i Tacita: otuda vladavina šablona, naročito kod opisivanja bitaka, karakteristika ličnosti itd. Oduševljavanje oblikom udaljavalo je povjesničare od istraživačkih zadaća. Mali je broj njih pošao za primjerom grčkih povjesničara Tukidida i Polibija, tako da je tehnika istraživanja ostala

na niskom nivou. Često su isti povijesni podaci, pa čak i jedni te isti citati prelazili iz ruke u ruku; oni su uzimani iz raznih hrestomatija, koje su davale historijske primjere za govornike. U antici nije postojao pojam književnog vlasništva, i zato doslovno prenošenje izvora, bez navođenja njegovog pisca, nije smatrano za djelo dostojno osude; u onim pak slučajevima kad je navođen tekst uz spominjanje pisca, taj je tekst često izostavljan. Jedan od glavnih nedostataka antičkih historičara jest podcjenjivanje brojčanih podataka i inače statističkih pregleda. Historičari kao da su ih se bojali i ako su ih i navodili, činili bi to bez ikakvog kritičkog provjeravanja. Sve to čini da podaci antičkih historičara nisu ni izdaleka pouzdani. Njihovi se sudovi ne mogu primiti bez prethodne kritike.

Sve dosadašnje historijske rekonstrukcije zavise od izvorne građe i stavova i opredjeljenja istraživača. Izvorna građa je djelo ljudi, koji su isto tako imali svoje načine života, ideje i opredjeljenja, pa je zato i ona prožeta subjektivizmom (posebno ona literarne prirode koja je isto rezultat istraživanja pojedinca). Svaki pojedinac (u svim historijskim razdobljima) svoje istraživačko djelo unosi i dio sebe, svoja shvatanja, nada, opredjeljenja, želje, svoje trenutno stanje i raspoloženje. Bez obzira koliko se neko pokušao udaljiti od subjektivnog odnosa prema svome radu, činjenica je da ne postoji nijedno djelo koje je u potpunosti oslobođeno subjektivističke „kontaminiranosti". Jednostavno rečeno, istraživač je može pokušavati smanjiti i svesti na što je moguće manju mjeru, ali je praktično nemoguće da ona bar u nekom vidu ne postoji. Svi ovi navodi jasno pokazuju svu problematiku kretanja u historiografskim istraživanjima, jer i izvorna građa i literatura imaju određene naslage subjektivističke "kontaminiranosti". Vezano sa navedenim problemom historiografije je i čest običaj da se istraživaču suvremeni politički, društveni, ekonomski, kulturni i religijski odnosi projiciraju, odnosno transferiraju u povijesno doba kojim se bavi. Time on svjesno ili nesvjesno, namjerno ili slučajno nastoji ili na lakši način i sebi i javnosti olakšati razumijevanje djela ili pokušava opravdati ili legitimirati određene pojave ili planove u njemu suvremenom dobu. Posebna priča su oni koji praktično izmišljaju historiju u svrhu zadovoljavanja određenih osobnih, političkih i društveno – ekonomskih interesa.

EPIGRAFSKI I PALEOGRAFSKI MATERIJAL

Drugi veoma vrijedan materijal koji služi kao izvorna građa za otkrivanje povijesnih slojeva u rimskom svijetu potiče iz originalnih natpisa i tekstova ostavljenih na određenim predmetima. U oblast izučavanja epigrafije spadaju oni natpisi koji su zapisani na tzv. "trajnim" materijalima (kamen, "živa stijena", zidine, metal – izuzev novca -, keramika), dok u oblast paleografije spadaju tekstovi zapisani na tablicama (izuzev metalnih vojničkih diploma), papirusu, pergameni, platnu. Tekstovi zapisani na metalnom novcu spadaju u okvire izučavanja numizmatike, dok izučavanje pečata spada u sfragistiku ili sigilografiju.

Epigrafski spomenici

Drugu vrstu spomenika predstavljaju epigrafski spomenici (natpisi koji su zapisani na tzv. "trajnijim" materijalima kao što su kamen, "živa stijena", zidine, metal – izuzev novca, keramika). Epigrafski spomenici su jedan vrlo vrijedan segment izvorne građe, jer daju masu podataka o dataciji (npr. popisi upravljača i vladara, gradnje nečega ili nekog političkog ili drugog društvenog događaja), religiji i kultovima (npr. posvete bogovima), onomastici (imenima ljudi na koje se nailazi na tim natpisima), toponimiji, vojnim jedinicama, mortalitetu, natalitetu, običnim osjećanjima ljudi (npr. u britanskom Bathu se naišlo na natpis koji počinje riječima: "Neka se onaj koji mi je oteo Vilbiju sav rastoči".

Za najstariji do danas poznati epigrafski spomenik na latinskom jeziku smatra se natpis na crnom kamenom bloku (cipus), radi čega se i naziva *Lapis niger* ("Crni kamen"). Ovaj spomenik je pronađen u jednoj od zona Foruma (ispred julijevske kurije), odnosno drevnog komicija, koji je imao posebno sveto značenje još od najranijeg perioda rimskog postojanja. Po pronađenom crnom kamenom bloku i čitava ta zona se naziva *Lapis niger*.

Lapis niger (u smislu zone) je ustvari drevno svetilište na Forumu i zajedno sa svetilištem boga Vulkana (*Vulcanal*) predstavlja jedini ostatak starog komicija. Vjerojatno potiče iz jednog arhaičnog kultnog mjesta iz VIII. ili VII. st. p. n. e. čiji su ostaci pronađeni 1,5 m. ispod originalnog sloja zone *Lapis niger*. Zona je bila otkrivena i arheološki ispitana u periodu od 1899. do 1905. god. u kampanji pod vodstvom Giacoma Bonia. *Lapis niger* je bio opisivan još u vrijeme Republike, ali je za tadašnje Rimljane koji su ga smatrali mjestom velike svetosti, njegovo stvarno značenje bilo više-manje misteriozno. Upravo i ta

činjenica dovoljno govori o njegovoj drevnosti. Zato se u rimskoj tradiciji razvilo više tumačenja i verzija nastanka i postojanja zone *Lapis niger*, koja prenose Dionisije iz Halikarnasa, Plutarh i Pompej Fest. Tako se govorilo da je to ili grob Romula ili mjesto njegovog umorstva ili grob Hosta Hostilija (*Hostus Hostilius*; djed kralja Tula Hostilija) ili lokacija gdje je Faust (poočim Romula i Rema) poginuo. Možda je samo riječ o prostoru odakle su se rani kraljevi obraćali narodu i senatorima. Originalna verzija zone *Lapis niger* je bila prekrivena za vrijeme Sulinog ili Cezarovog preuređivanja Foruma. Njeno iskopavanje je donijelo na svjetlo dana mnogo vrijednih arheoloških ostataka iz vremena kraljevstva ili Rane Republike. Druga verzija zone *Lapis niger* izgrađena u I. st. p. n. e. je bila znatno jednostavnije svetilište.

Lapis niger. Sam natpis je teško razumljiv. Njegova slova su bliža grčkim slovima nego ijedan drugi latinski natpis, jer su hronološki bliža grčkom, kimskom alfabetu koji su narodi Italije preuzeli i adaptirali. Natpis je napisan bustrofedonski, kao i mnogi drugi najstariji latinski natpisi. Iz onoga koliko se može saznati iz teksta, riječ je o dedikaciji kralju ili svećeniku *rex sacrorumu* i davanju teških kletvi onome ko uznemiri svetilište. Nastanak natpisa se datira u VI. st. p. n. e.

Iz doba Republike, naročito iz njenog starijeg razdoblja, sačuvano je relativno malo natpisa, od kojih najstariji ne prelaze III. st. p. n. e., ali je zato iz doba principata i dominata sačuvan ogroman broj natpisa. Zaključno sa 10. V. 2014. god. u bazi podataka Epigraphische Datenbank Clauss - Slaby je evidentirano čak 459.872 natpisa na latinskom jeziku. Na grčkom jeziku je isto do danas evidentirano više stotina hiljada natpisa koji potiču iz rimskog razdoblja. Na prostoru današnje BiH do danas je poznato preko 800 epigrafskih spomenika.

Razlikuju se votivni natpisi, upućeni bogovima, počasni natpisi u čast istaknutih i znamenitih ljudi (u postrepublikansko doba bilo je osobito mnogo natpisa posvećeno carevima, namjesnicima provincija i patronima lokalnih zajednica), monumentalni natpisi (na zgradama i drugim objektima), nadgrobni natpisi, koji u jednim slučajevima sadrže samo pokojnikovo ime, u drugim izlažu njegov životni put, a ponekad predstavljaju epitaf u stihovima. Posvetni natpisi (na koje se nailazi širom rimskog svijeta) istaknutim pojedincima otkrivaju njihov *cursus honorum* i ovi epigrafski podaci umnogome ispravljaju neke greške koje se nalazi u literarnim vrelima. Nadgrobni, epigrafski spomenici mogu dati obilje podataka o pokojniku/pokojnici, uključujući ne samo životni put, imena roditelja i djece, doživljene godine starosti, nego i zanimanje. Kao da su ti natpisi predstavljali svojevrsni izraz čovjekove želje da “pobjegne” iz anonimnosti.

Zasebnu grupu čine dokumenti u obliku natpisa. To su zakoni, senatske odluke, dokumenti koji potječu od rimskih princepsa i dominusa ili magistrata, odluke vijeća i magistrata lokalnih zajednica, kolegija, vjerskih udruženja itd. Iz doba Republike sačuvano je nekoliko važnih zakona (npr. Agrarni zakon iz 111. god. p. n. e.). Od natpisa iz postrepublikanskog doba valja istaći "Djela božanskog Augusta" (*Res gestae divi Augusti*) iz Ankare, koja predstavljaju književno djelo u pravom smislu riječi.

Hram boginje Rome i Augusta u Ankari, na čijim zidovima su ispisana „Djela božanskog Augusta“

Model hrama Rome i Augusta u Ankari. Nalazi se u Museo della Civiltà Romana u Rimu.

Detalj sa početka “Djela božanskog Augusta“ sa zida hrama u Ankari.

Epigrafski spomenik iz rimskog doba na grčkom jeziku. Danas se nalazi u muzeju u Efezu. Natpis je bio izložen procesu *damnatio memoriae*, odnosno uklanjanju Domicijanovog imena i zamjenom sa Vespazijanovim.

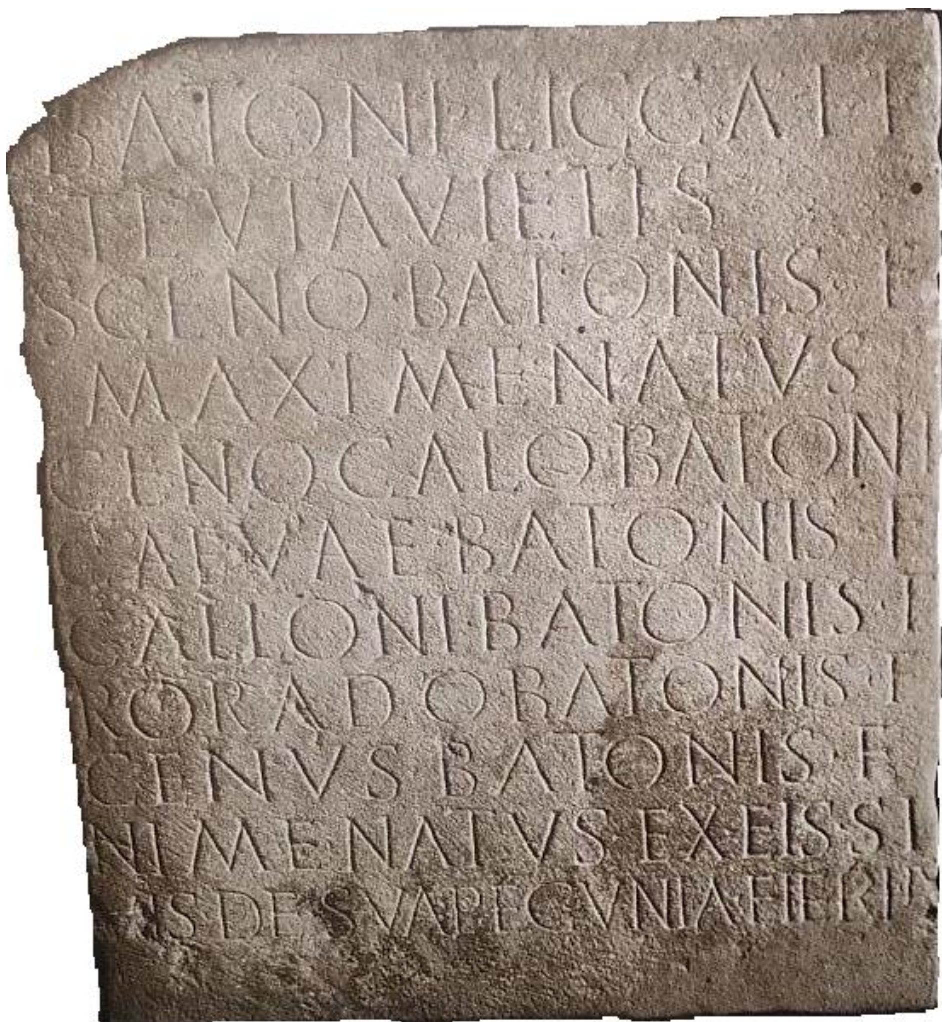

Primjer epigrafskog spomenika sa bilingualizmom,
odnosno sa tekstom i na grčkom i na latinskom jeziku.

Iz vremena Flavijevaca sačuvana je senatska odluka o vlasti Vespazijana. Od natpisa iz doba Antonina važni su dokumenti koji se tiču razvitka kolonatskih odnosa; na početak kasnog doba pada edikt o cijenama koji je izdao car Dioklecijan i koji je važan za privrednu i političku povijest dominanta u svom nastajanju.

Natpis Volusija Saturnina *AE* 1972, 174 = *AE* 1982, 268 iz *Lucus Feroniae*, Etrurija.

Epigrafski spomenik *ILJug* III, 1591= AHB p 72 iz mjesta Župča kod Breze, BiH. Riječ je o sepulkralnom spomeniku obitelji Batona. Zanimljivo je da nijedna osoba sa spomenika nema rimsko građanstvo, nego su još uvijek pravno – politički pripadnici peregrinske *civitas* ilirskog naroda Dezitijata. Natpis pokazuje kako je kulturološka romanizacija tekla brže od političko – pravne romanizacije, odnosno da su domorodci Ilirika brže usvajali temeljne tekovine rimskog svijeta (pismo i jezik), nego što su dobijali rimsko građanstvo.

Epigrafski spomenici se mogu naći na najrazličitijim kamenim oblicima. Pored tekstova na živoj stijeni, zidovima i miljokazima, najčešći kameni oblici na kojima se nalaze natpisi su: cipus (*cippus*), stela i ara.

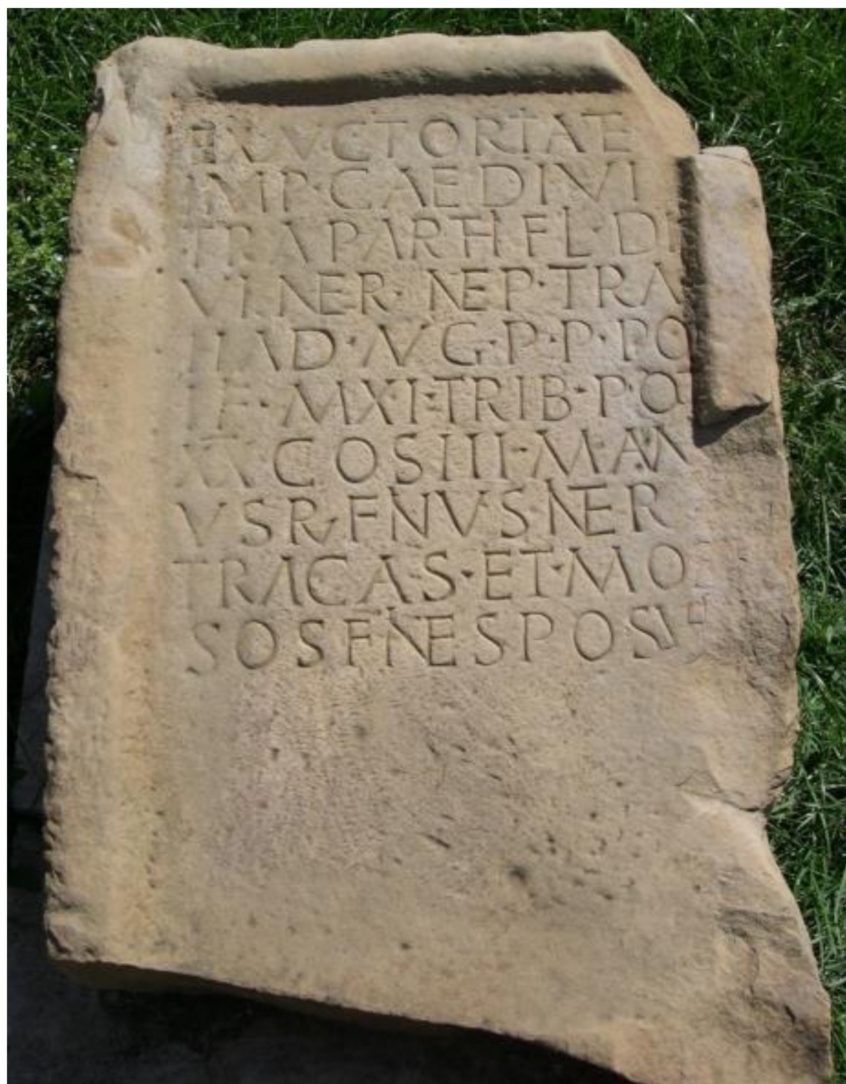

Cipus sa frontalnim reljefom koji prikazuje otmicu Persefone. Datacija početak IV. st. n. e. Nađen u Dioklecijanovim termama. Nažalost, na frontalnom dijelu natpisno polje je bez teksta.

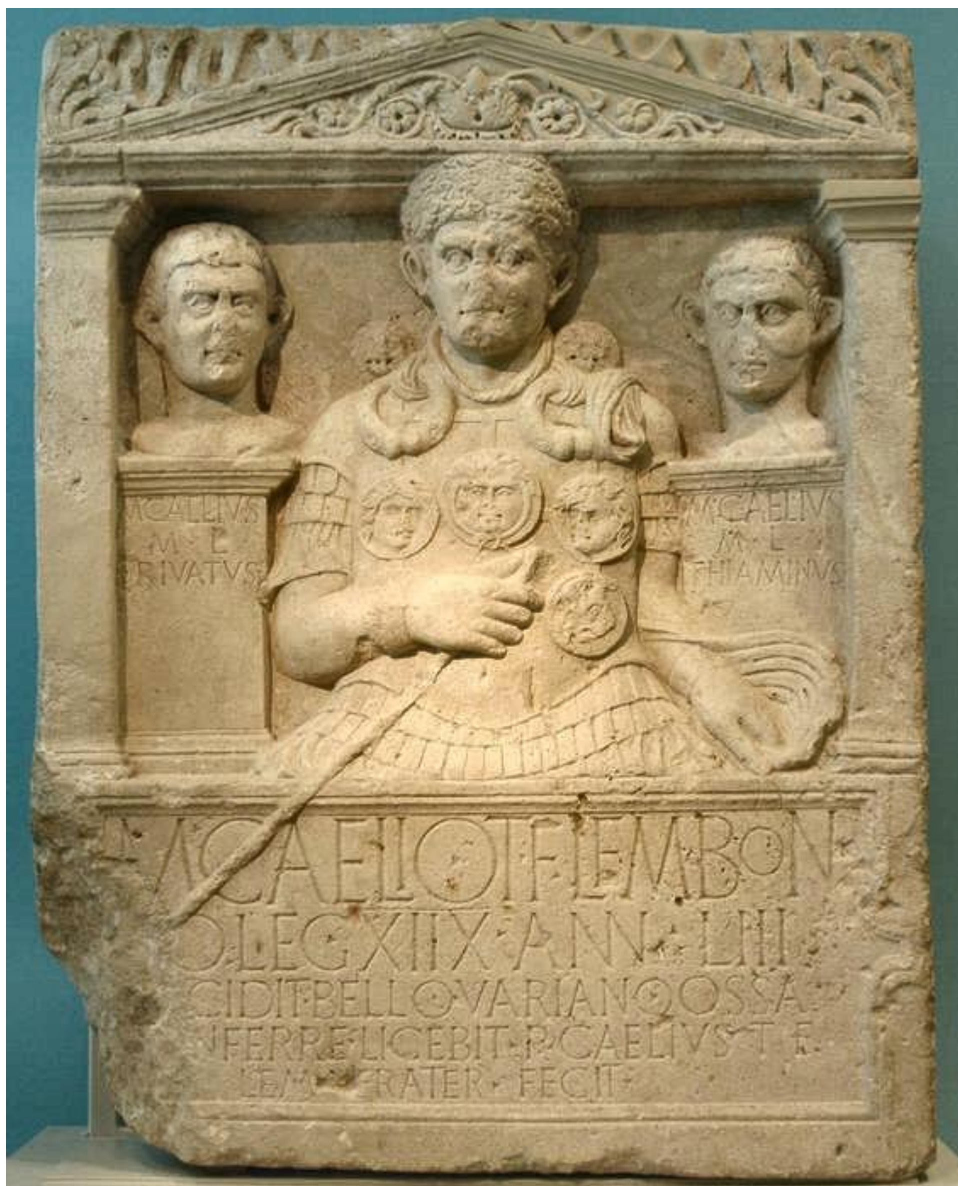
Rimska ara *funeraria* (nadgrobni spomenik). Nađena u blizini Via Emilia.

U epigrafici obična zagrada ( ) označava tekst koji se u natpisu nije trebao nalaziti, nego je njega definirala određena kratica, uglasta zagrada [ ] označava tekst koji se na natpisu trebao nalaziti, ali je nestao uslijed određenih slučajnih ili namjernih oštećenja epigrafskog spomenika. Radi uštede prostora kratice su bile vrlo česte na epigrafskim spomenicima, i postojali su razrađeni sustavi kratica koji su u tekstu zamjenjivali čitave riječi. Ovladavanje sustavom kratica je esencijalni element poznavanja rimske epigrafike. U epigrafskim tekstovima su česte i ligature, odnosno da se pojedina slova spajaju ili da se na jednom slovu nailazi i na znak koji predstavlja drugo slovo. To je rađeno zbog uštede prostora. Rimski svijet nije poznavao znakove interpunkcije, pa su riječi bile često sastavljene. Jedina iznimka je znak • koji se nekada postavlja između riječi (bez obzira da li bile predstavljene kraticom ili punom sadržinom). Znak / u rekonstruiranom tekstu natpisa označava novi red na originalnom tekstu.

Stela koja određuje granicu između provincija Trakije i
Donje Mezije. Postavljena za vrijeme principsa Hadrijana.

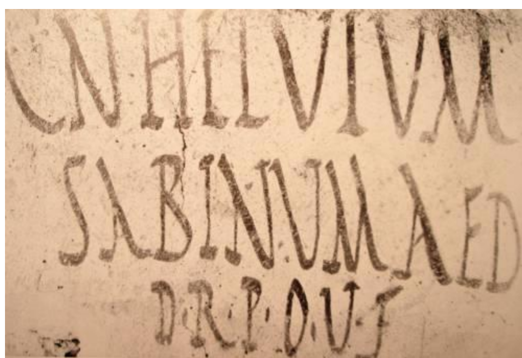
Dobar dio epigrafskih spomenika predstavlja i umjetničko djelo, jer pored teksta na njima su nekada uklesani veoma vrijedni umjetnički dekorativni elementi te reljefi osoba (posebno pokojnika i njegove familije i prijatelja na nadgrobnim spomenicima), božanstava i životinja. Ti slikovni prikazi, koji imaju nekada i simboličko značenje, vrlo često imaju ulogu uspješnog nadopunjavanja samoga teksta i služe u procesu rekonstruiranja mnogih elemenata rimskog života.

Epigrafski nadgrobni spomenik (kenotaf / *cenotaph*) *CIL* XIII, 8648, sa reljefnim prikazima prvog centuriona (*centurio primi ordinis*) XVIII. legije Marka Celija (*Marcus Caelius*; prikazan u sredini) i njegova dva oslobođenika. Marko Celije i njegovi oslobođenici su poginuli za vrijeme bitke u Teutoburškoj šumi u septembru 9. god. n. e. Publije, brat Marka Celija, je dao da se izradi ovaj nadgrobni spomenik, koji je nađen u zoni velikog legionarskog tabora *Castra Vetera* (Xanten – Birten; preciznije u Fürstenbergu; riječ je o prvom kastrumu pod ovim imenom koji je postojao do godine četiri cara) u Njemačkoj. Zanimljivo je da je ovaj spomenik iznad praznog groba, jer su tijela Marka Celija i njegovih oslobođenika ostala u dubini Njemačke. Spomenik se danas nalazi u Rheinisches Landesmuseum u Bonu, Njemačka.

Zanimljiv element u rimskoj pisanoj tradiciji čine *Acta Diurna* (*Acta Popidi, Acta Publica*). Riječ je o dnevnim zvaničnim zabilješkama, nekoj preteći dnevnih i službenih novina. One su bile zapisivane na kamenu ili metalu i prezentirane na javnom mjestu, kao što je Rimski Forum. Prva forma Akata se pojavila oko 131. god. p. n. e., i njen originalan sadržaj je uključivao rezultate zakonske procedure i suđenja. Kasnije je sadržaj proširen i na javne obavijesti i obavještenja i druge bitnije vijesti, kao što su rođenja, vjenčanja i smrti pripadnika istaknutih familija. Nakon nekoliko dana, novosti su bile skidane i arhivirane. Druge forme Akata su bile legalne, municipalne i vojne obavijesti. *Acta Senatus* ili *Commentarii Senatus* (diskusije i odluke Senata) nisu bile oficijelno i kontinuirano objavljivane (iako to nije bilo zabranjeno), sve dok ih konzul Julije Cezar nije učinio javnim 59. god. p. n. e. Ustvari Cezar je uveo službeni zapisnik na sjednice Senata, koji je onda prezentiran javnosti na uvid kao oficijelni dokument (neka vrsta službenih novina). Praksu vođenja službenog zapisnika, ali sa zabranom objavljivanja, je nastavio August. Zapisnici su se čuvali u državnom arhivu i javnim bibliotekama. U vrijeme principata i dominata, oni su se mogli pregledati i istraživati samo ako se dobije specijalna dozvola gradskog prefekta. Kasniji vladari su često cenzorirali Akta i njihovo publiciranje je prestalo kada je došlo do raspada Carstva. Značenje ovih Akata je veliko, jer su oni uveli frazu *publicare et propagare*, koja se po pravilu smještala na kraj teksta i time potvđivala načelo transparentnosti.

Zanimljivi su i natpisi pronađeni na zidovima Pompeja, gdje je riječ o grafitima, predizbornim porukama, ili nekim drugim porukama (nekada i sa lascivnim sadržajem). Ovi grafiti tako otkrivaju stanovnike rimskog svijeta sa svim njihovim jetkim i duhovitim mislima, pa se tako u Pompejima naišlo na grafit: “Careva majka je samo žena”. Inače grafiti su bili vrlo česta pojava za izražavanje misli i širenje poruka u rimskom društvu, koje ne poznaje ni papir ni štamparsku mašinu.

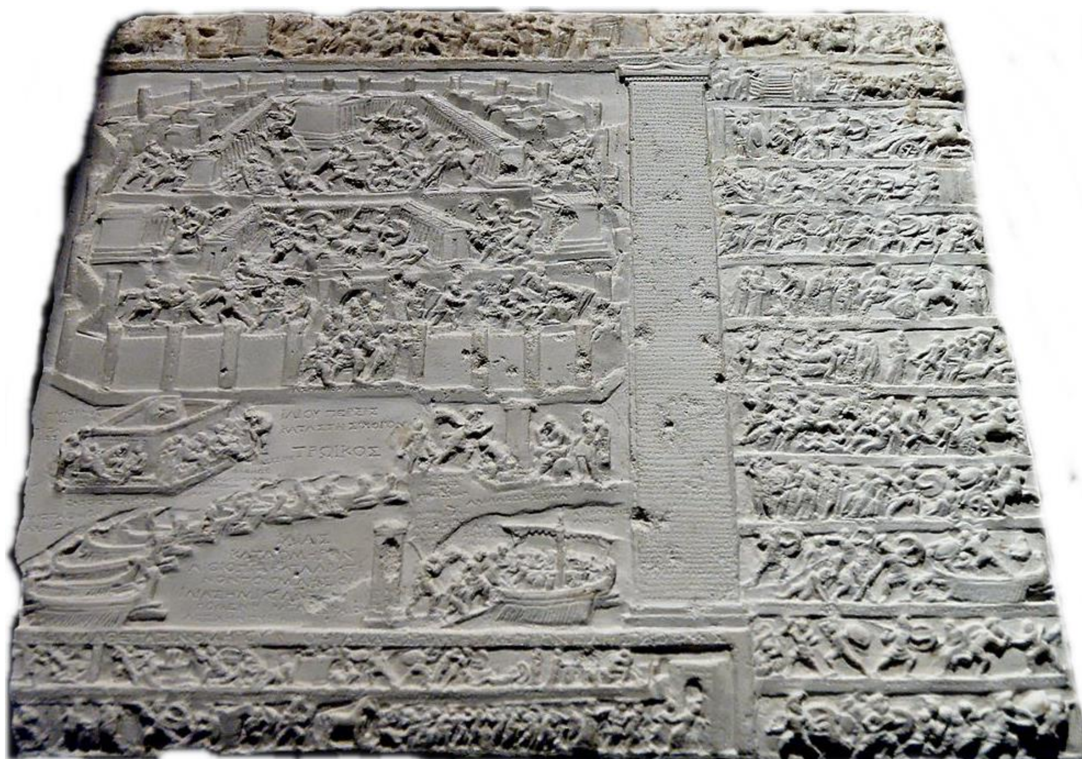
Predizborni grafit iz Pompeja (*CIL* IV, 9928) koji poziva da se glasa za Gneja Helvija Sabina (*Cnaeus Helvium Sabinum*) koji se kandidirao za funkciju edila u pompejanskoj respublici. Tekst je dobar primjer rustične kapitale.

Posebnu kategoriju natpisa čine natpisi na raznim predmetima, koji mogu biti najrazličitijeg karaktera. Tako mogu sadržavati neke osnovne podatke, kao što su imena majstora koji su te predmete izrađivali, vrijeme popravka kakve građevine, posvete (bogovima, vladarima, magistratima, istaknutim i drugim pojedincima), magijske i druge formule itd. Uz njih se nalaze i tekstovi zapisani na metalnim pločicama ili drugim metalnim objektima, u prvom redu to se najviše odnosi na bronzane vojničke diplome koje su se davale prilikom časnog otpuštanja iz vojske.

Tabula Iliaca je generički naziv za mramorne panele sa izrezbarenim vrlo niskim reljefima u minijaturnim pravougaonicima i sa označavajućim natpisima koji tipično okružuju središnji veći reljef i kratkim urezanim tekstovima sa druge strane panela. Do danas su poznata 21 ili 22 fragmentarna prikaza, nastala u ranoprincipatskom dobu. Izgleda da svi ti fragmenti potiču iz dvije rimske radionice. Nažalost, nijedna *Tabula Iliaca* nije sačuvana u cjelini, pa je teško izvući zaključak o njihovim stvarnim dimenzijama. Ubjedljivo najviše prikaza se potiče iz trojanskog ciklusa (bilo ilionska ili postilionska), ali ih ima i iz drugih epova. Na reversu *Borgia Tabula* je spisak naslova i autora epskih djela, sa stihometrijom (spiskom redova u svakom epu). Najvažnija mramorna tabla, ujedno i najviše sačuvani primjerak je *Tabula Iliaca Capitolina*, koja je pronađena 1683. godine oko Bovile i njen nastanak se datira u augustovsko razdoblje (cc 15. god. p. n. e.).[58] Ova tabula je naslovljena ΤΡΩΙΚΟΣ i daje seriju ilustracija vezanih za Trojanski rat, koje su izvedene iz djela “Pad Troje“ od Stesihora[59] (ΙΛΙΟΥ ΠΕΡΣΙΣ ΚΑΤΑ ΣΤΗΣΙΧΟΡΟΝ), Ilijada od Homera (ΙΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΟΜΗΡΟΝ), Etiopis od Arktina iz Mileta (ΑΙΘΙΟΠΙΣ ΚΑΤΑ ΑΡΚΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΜΙΛΗΣΙΟΝ) i Mala Ilijada od Leshesa iz Pira (ΙΛΙΑΣ Η ΜΙΚΡΑ ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΚΑΤΑ ΛΕΣΧΗΝ ΠΥΡΡΑΙΟΝ). Većina scena je dizajnirana na osnovu Stesihorove poeme, a i središnji veliki reljef govori o padu Troje. U ovom dijelu Kapitolinske tabule koji je posvećen Stesihorovom djelu, se nailazi na scene sa Enejom.

[58] Detaljnu analizu ove tabule v. u Schreiber, 1895: 176 – 179.

[59] Stesihor (Στησίχορος, *Stesichorus*, ustvari njegovo pravo ime je bilo Tisija dok je ime pod kojim je ostao upamćen u historiji dobio kasnije; živio cc. 640 – cc 555. god. p. n. e.) je rani helenski pjesnik, koji je poznat po pripovjedanju epova u lirskim formama. Rođen u gradu Metauru (danas Gioia Tauro) u južnoj Italiji, a umro je u gradu Katani na Siciliji. Stesihor je imao i određenog bitnog utjecaja i na mitološke predstave u umjetnosti VI. st. p. n. e. i na razvitak atenske dramatske poezije. On se računa među devet lirskih pjesnika cijenjenih od strane učenjaka helenističke Aleksandrije. Nažalost, do danas je sačuvano veoma malo fragmenata njegove poezije.

Tabula Iliaca Capitolina

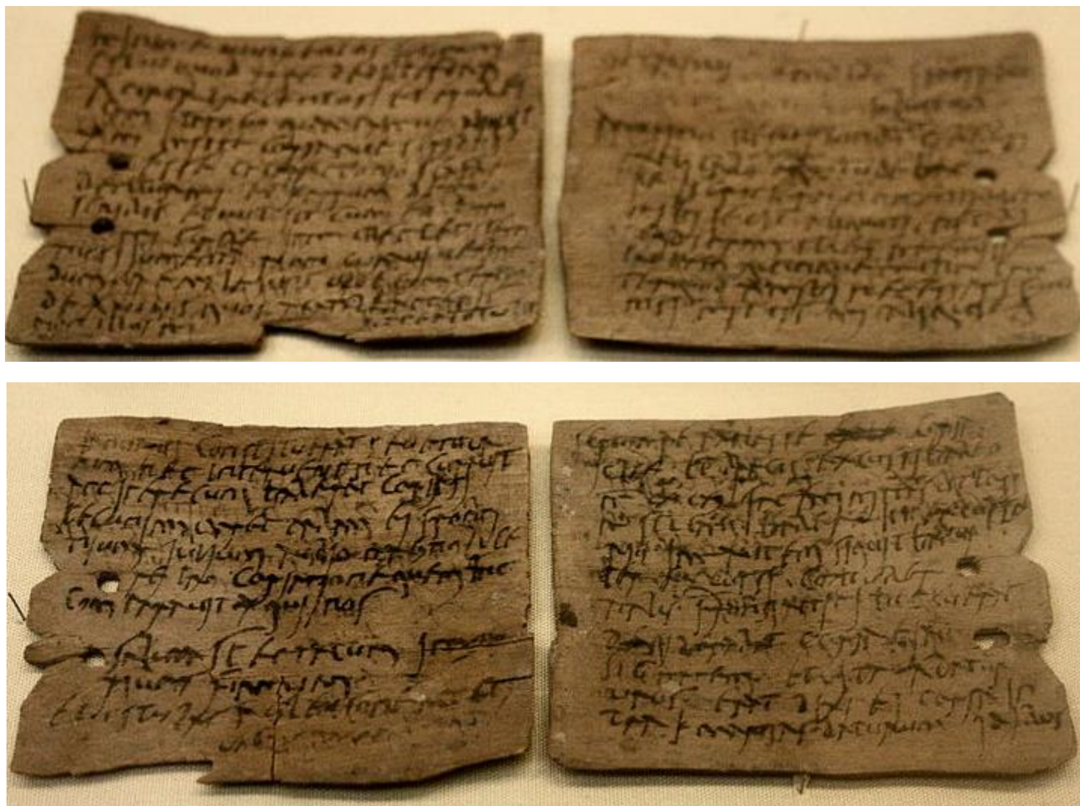
Antički epigrafski spomenici na latinskom jeziku su dobrim dijelom sistematizirani u nizu edicija kao što su *CIL* – *Corpus Inscriptiones Latinarum* (koju je započeo Theodor Mommsen), *AE* – L'Année épigraphique.... itd. Za prostore ilirskih provincija bitne su edicije: *ILJug* – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*, AHB – ANTIQVI HOMINES BOSNAE, AEHercegovine. Glavne baze podataka za rimske epigrafske spomenike na latinskom jeziku nalaze se na EDCS – Epigraphik - Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en), EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst), EDR – Epigraphic Database Rome (http://www.edr-edr.it/default/index.php). Glavna baza podataka za natpise na grčkom jeziku (od kojih veliki broj potiče iz perioda rimskog svijeta) nalazi se na PHI – Packard Humanities Institute (http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main).

Paleografski materijal

Za razliku od epigrafske građe, koje je sačuvan značajan broj, sačuvanog paleografskog materijala ima znatno manje, što je rezultat lakšeg propadanja materijala kao što su vosak, drvo, gips, papirus, pa i pergamena.

Rimski svijet je u velikoj mjeri koristio tablice (*tabulae*). Dok izučavanje brončanih vojničkih diploma (u obliku tablica) spada u oblast epigrafike, dotle sve vrste ispisanih tablica spadaju u paleografska istraživanja. U tu grupu spadaju tablice (izrađene od jelovog ili drugog drveta, bjelokosti) sa voštanom površinom, tablice izrađene samo od drveta (bez bilo kakve posebne površine od druge materije) i tablice sa gipsanom površinom. Ove tablice se pronalaze širom rimskog svijeta, iako ih je veoma veliki broj propao (ako već nije drvo propalo, nestala je voštana površina). Najstarija poznata kolekcija (127 primjeraka datiranih od 15. do 62. god. n. e.) kako – tako sačuvanih voštanih tablica, pisanih kurzivom, je nađena u Pompejima, i njihov vlasnik je bio pompejanski financijer Lucije Cecilije Jukund (*Lucius Caecilius Iucundus*). Sadržaj su im trgovački računi, ugovori o najmu i potvrde plaćenih računa. Druga značajnija kolekcija (25 primjeraka) potiče iz naselja *Vicus Pirustarum*, u zoni rudnika zlata *Alburnus Maior* u Dakiji (današnja pokrajina Transilvanija / Erdelj). Ove tablice, u većini slučajeva triptihi, su pisane kurzivnom majuskulom i datirane su u period od 131. do 167. god. n. e. Za nas su ove transilvanijske tablice posebno zanimljive jer govore o ilirskim kolonistima koji su se naselili u zlatonosnoj zoni, i njihovim uglavnom poslovnim aktivnostima. Treća skupina (iz II. i III. st. n. e.) voštanih tablica je nađena u Egiptu. Četvrta vrlo značajna skupina potiče iz otkrića pisama (pisanih karbonskom tintom na samo drvenim tablicama i *stylusom* na voštanim tablicama) iz rimskog vojnog garnizona u Vindolandi (danas Chesterholm), na granici provincije Britanije sa Kaledonijom. Pisma sa sjeverne britanske granice (jedne od najnemirnijih linija razgraničenja rimskog svijeta), mnogo govore o običnom, svakodnevnom životu rimskih oficira, vojnika i njihovih familija te civila na neki način povezanih sa vindolandskim garnizonom. Ona otkrivaju onaj duboki intimni život pojedinaca i njihovih doživljaja, koji literarna vrela teško pružaju u svojim “visokim” opisima. Tako se zahvaljujući njima može doći u dodir sa pravim bogatstvom ljudskih osjećanja i međusobnih odnosa. Rimljani klasične epohe se inače nisu ustručavali da svoja osjećanja javno iskazuju.

Uglavnom su čitljivi vindolandski tekstovi pisani samo na drvenim tablicama, dok su u nešto manjoj mjeri sačuvani i tekstovi pisani na voštanim tablicama. U svim sačuvanim vindolandskim voštanim tablicama vosak je nestao, ostavljajući samo ogrebotine nastale korištenjem *stylusa*.

Tablice iz Vindolande. Pismo (Tablet 343) Oktavija (*Octavius*)
Kandidu (*Candidus*) vezano za zalihe pšenice, kože i tetiva.

Potrebno je napomenuti da se često na vanjskoj, nepovoštenoj strani tablice nalazi i kratki sadržaj teksta ispisanog tintom na unutarnoj strani, a česti su u slučaju nekih oficijelnih dokumenata na toj strani i popisi svjedoka. Posebna vrijednost nalaza pisanih tintom ili *stylusom* na tablicama je u tome jer predstavljaju svjedočanstvo o značajnom korištenju paleografskih varijacija latinskog pisma.

Od kraja XIX. i početka XX. stoljeća moderni istraživači antike počeli su proučavati grčkorimske papiruse. Ovi dokumenti nađeni su gotovo isključivo u Egiptu i to posebno u području Oxyrhynchusa, gdje je nađena enormna kolekcija papirusa koji se datiruju u vrijeme Ptolemeida, pa kroz rimsko doba. Oni moderne istraživače upoznaju sa egipatskim životom u raznim razdobljima principata, dominata i ranoromejskog doba. Sačuvana su privatna pisma, priznanice, ugovori, računi, naredbe, porezni spiskovi i drugi dokumenti, koji su zanimljivi za povijest privatnog života rimskog Egipta, agrarnih odnosa, za povijest rimskih provincijskih ustanova.

U ovim dokumentima se očituju autentični govori običnih ljudi zaokupljenim svakodnevnicom. Tako jedan mladi vojnik piše svojoj majci u Egipat: “Draga majko, nadam se da će te ovo pismo u dobrom zdravlju....”. U drugom dokumentu brat sestri poručuje: “Ako naiđeš na slačicu, kupi je i pripremi za zimu. Ako praviš nešto ukusno, napravi malo i za tvoga brata.”

Zahvaljujući nalazima iz Oxyrhynchusa nađena su i mnoga književna djela (više - manje u cjelosti, dijelovima ili u fragmentima) na grčkom jeziku nastala i u predrimsko i u rimsko doba. Među ovim papirusima sa djelima uglavnom grčkih pisaca (Pindara, Sapfo, Alkeja, Alkaman, Ibikusa, Korina, Euripida, Sofokla, Aristotela, Menandera, Euklida, možda Efora ili Kratipa, Satira peripatetika), pronađene su i epitome (na latinskom) sedam od 107 izgubljenih Livijevih knjiga. Ovi papirusi predstavljaju i vrijedan izvor za izučavanje ranoga kršćanstva, jer nađen je i značajan broj onih sa abrahamističko – kršćanskom tematikom, uključujući i tekstove koji bi se danas uklapali u kanonski korpus, ali i dosta onih koji bi pripadali apokrifnom i gnosističkom. Papirusi iz Oxyrhynchusa se danas nalaze razbacani u institucijama širom svijeta, a značajan broj je u Državnoj knjižnici u Beču pod nazivom “kolekcija kneza Rainera”, u British Museum, i u Ashmolean Museum Oksfordskog univerziteta. U Egiptu su sačuvani i papirusi koji sadrže dokumente od značaja za političku povijest ne samo Egipta nego i čitavog klasičnog rimskog cara, kao što su pismo princepsa Klaudija stanovnicima Aleksandrije i papirus koji sadrži Karakalin edikt iz 212. god. n. e. o dodjeljivanju rimskog građanstva peregrinima.

Privatno pismo pisano na grčkom, pronađeno u *Oxyrhynchusu*. Datacija II. st. n. e. Pismo je napisala žena po imenu Taja (*Thaius*) svome rođaku ili prijatelju Tigriju (*Tigrius*). Danas se nalazi u Spurlock Museum, univerziteta Illinois, USA.

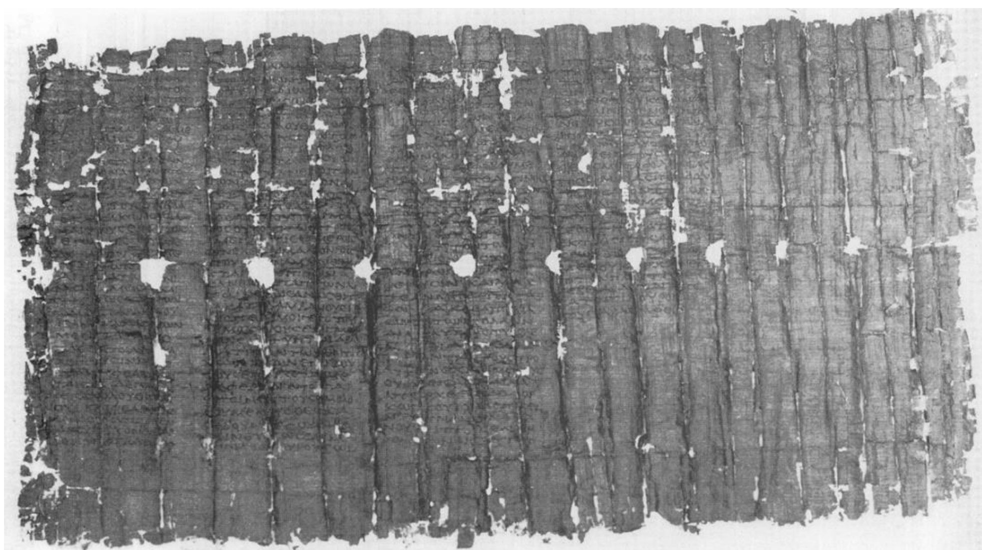

Papirus iz Oxyrhynchusa koji prikazuje fragment iz
djela Euklida o elementima. Datacija 75. – 125. god. n. e.

Papirus za koji se vjeruje da sadržava i tekst Karakalinog edikta
(*Constitutio Antoniniana*). Danas se nalazi u Giessen univerzitetu.

Postoji i kolekcija nalaza papirusa i iz Herkulanuma (*Herculaneum papyri*) kojih po oficijelnoj listi ima 1814 svitaka i fragmenata. Ovi papirusi, koji sadrže veliki broj tekstova na grčkom iz filozofije, su došli iz knjižnice doma nazvanog "Vila papirusa". Ovu ladanjsku kuću je posjedovao Lucije Kalpurnije Pison Cezonin, punac Julija Cezara. Pretpostavlja se da je on u ovoj kući ustanovio knjižnicu, za koju je djela sakupljao, sortirao i brinuo se epikurejski filozof i pjesnik Filodem iz Gadare (Φιλόδημος ὁ Γαδαρεύς, *Philodemus*; živio cc 110. – cc 40/35. god. p. n. e.). Sam Filodem je identificiran kao autor iznimno velikog broja djela koja su do sada pronađena, rekonstruirana i dešifrirana u ovom domu. Kasniji vlasnici kuće su naslijedili ovu knjižnicu i ona je tako dočekala erupciju Vezuva čija ju je erupcija konzervirala i tako sačuvala. Zanimljivo je da je u trenutku kada ju se zahvatio piroklastički talas da su vrijedna djela knjižnice spremana kako bi se prebacila u sigurnost. Najveći dio svitaka od papirusa se danas nalazi u Museo Archeologico Nazionale u Napulju.

Herculaneum Papyrus 1428: *Philodemus*

Diptih

Diptihi iz kasne antike predstavljaju vrijedno svjedočanstvo za izučavanje prosopografije i umjetnosti posljednja dva stoljeća rimskog svijeta. Diptih (od grčkog δίπτυχον) je bio bilo koji objekt (a ne samo voštana tablica) sa dvije ravne ploče koje su međusobno uvezane i ovaj dizajn je bio vrlo popularan u grčko – rimskoj kulturnoj ekumeni, pa i

kasnije u mediavelnom razdoblju. U kasnoj antici, diptihi od bjelokosti, drveta i metala i sa izrezbarenim reljefom iznimne umjetničke vrijednosti su bili veoma popularni. Sačuvan i poznat je 71 takav diptih iz perioda kraj IV. – početak VII. st. n. e. Najčešći vid su bili “konzularni diptihi“, koji su se dali uraditi (u privatnoj režiji) u znak proslave da je neko postao konzul *ordinarius*. Jedan diptih se može smatrati “imperijalnim“, a bilo je i onih koji su se odnosili na nečije dobijanje manje uglednije tradicionalne javne dužnosti i počasti, kao i onih koji su bili ležernijeg karaktera i sadržaja. Svi ovi kasnoantički diptihi sa lijepo, umjetnički izrađenim rezbarijama su korišteni kao voštane tablice ili su bili smatrani posebnim dekorativnim objektom koji se dijelio. Vrijeme nastanka ovih diptiha je između 384. i 541. god. n. e. Mnogi kasnoantički diptihi su spašeni, jer su korišteni kao vrijedne i kvalitetne korice za kasnije knjige, posebno ako su oni bili liturgijske ili općenito crkvene naravi. Ako su bile tri ravne ploče, onda bi se taj objekt zvao triptih, a oni sa još više ploča/tablica su nazivani poliptihi.

Diptih koji prikazuje pjesnike sa njihovim muzama. Datacija V. st. n. e. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Ilustracija koja prikazuje diptih “Pjesnik i muza“. Datacija V. st. n. e. Zanimljivo je na ovom diptihu potpuno odsustvo kršćanskih motiva i simbola, što ukazuje da je autor ili naručilac ovog diptiha osoba obrazovana u klasičnom vidu. Danas se nalazi u Duomo of Monza, blizu Milana.

Konzularni diptih Anicija Petronija Proba (*Anicius Petronius Probus*; konzul na zapadu 406. god. n. e.). Na slici je prikazan tadašnji dominus Honorije. Danas se nalazi u katedralnom trezoru u Aosti.

Konzularni diptih Manlija Boecija (*Manlius Boetius*, konzul na zapadu 487. god. n. e.). Danas se nalazi u muzeju Santa Giulia u Brescia / Breši, Italija.

Konzularni diptih Flavija Anastazija Proba (*Flavius Anastasius Paulus Probus Sabinianus Pompeius Anastasius,* konzul na istoku 517. god. n. e.). Danas se nalazi u Ancien trésor de Saint-Etienne de Bourges, Francuska.

Konzularni diptih Magna (*Anastasius Paulus Probus Moschianus Probus Magnus*, konzul na istoku 518. god. n. e.). Sjedi između dvije figure koje predstavljaju gradove Rim i Konstantinpolis. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

Imperijalni diptih koji prikazuje istočnog dominusa iz prvih decenija VI. st. n. e., kako trijumfira nad svojim neprijateljima. Danas se nalazi u muzeju Louvre u Parizu.

NUMIZMATIKA

Rimska numizmatika je posebno bitna za izučavanje rimske historije, posebno za ekonomiku. Mjesto na kome se pronađe rimski novac i količina tog novca, nađena na raznim mjestima, govore o trgovačkoj vezi ovog ili onog područja za rimskim središtima. Neobično su važne predodžbe na novcu. Na ranijem novcu predstavljana su rimska božanstva, simboli koji se tiču kulta ili tradicionalne rimske prošlosti (npr. vučica koja hrani djecu). Od kraja Republike na novcu se predstavljaju i političke ličnosti, koje pokazuju portretsku sličnost. Preko njih se bar djelimično ima uvid u fizionimiju lica pojedinca, te tako mogu pokušavati detektirati i njegove karakterne osobine. Novac iz doba Carstva donosi ikonografiju princepsa i dominusa. Na osnovi toga se može izvršiti i uvid u određene "modne stilove" koji omogućavaju određivanje hronologije određenih nalaza. Pojedine riječi ili izrazi (legende), urezani na novcu, često predstavljahu političke navode iz ovog ili onog razdoblja. U svijetu bez jake informativne mreže kao danas, novac i njegova cirkulacija predstavljaju i jedan od najvažnijih elemenata ne samo propaganda i promocije vlasti, nego i dokazivanja suverene vlasti i državne snage i kontrole. Zbog svega toga je za znanost izvanredno važno istraživanje novca koji spada u razdoblja nedovoljno osvijetljena literarnim izvorima (npr. III. st. n. e.). Većina pisanih podataka o novcu, koji omogućavaju postavljanje kakve – takve slike o strukturiranosti i složenosti monetarnog sustava u rimskom svijetu pored niza razbacanih u literarnim vrelima, daju i sačuvani egipatski papirusi.

Prije uvođenja novca u pravom smislu među Italike, mjerilo vrijednosti su bili stoka (*pecus*, odakle potiče i riječ *pecunia*) i neravnomjerno oblikovani dijelovi bronze poznati kao *aes rude*, koji su se morali mjeriti na vagi prilikom svake transakcije. Sa grčkom kolonizacijom u Italiji je došla i institucija kovanog novca, kao mjerila vrijednosti i razmjene. Grčke kolonije kao što su Kima, Neapolis, Tarent, Velia, Metapont, Turij, Kroton, Sibaris, Regij su bile državice sa razvijenom robno – novčanom privredom i tehnologijom izrade novca. One su u toku V. i IV. st. n. e. producirale velike količine novca, između ostalog i poradi ratova koje su vodili bilo međusobno bilo protiv Etruraca ili italskih zajednica iz svoga zaleđa. Preko njih su se i Rimljani upoznali sa novcem u pravom smislu riječi, pa su oni prije nego što su prešli na emitovanje sopstvenog novca koristili i grčke monete. Država je počela emitiranje sopstvene monete i iz financijsko - ekonomskih, ali i kulturoloških razloga.

Temeljna grčka i helenistička novčana jedinica je bila drahma (δραχμή) i u vrijeme o kojem se govori to je bila standardna srebrna kovanica. Njena manja denominacija je bio obol (1/6 drahme). Veće denominacije od drahme su bile didrahme (δίδραχμον, 2 drahme), tetradrahme (τετράδραχμον, 4 drahme), decadrahme, pentakaidecadrahme

i zlatnici pentadrahme i octadrahme. 1 obol je vrijedio 8 halkoi, a 100 drahmi je iznosilo 1 minu, a 60 mina jedan atenski / atički talent. Mina i talent se nikada nisu kovali, i predstavljali su samo mjere. Atenski ili atički standard drahme je težio nešto više od 4,3 grama. Riječ drahma se sačuvala u mnogim kasnijim novčanim jedinicama, kao što je arapska jedinica dirham / درهم.

Jedan od ranih tipova rimskog novca je bila velika izlivena brončana ravna poluga, koja je sada nominirana i poznata kao *aes signatum*. Veličine poluga su varirale, ali uglavnom su bile 160 x 90 mm, i težine oko 1500 – 1600 grama. One su uobičajeno imale dizajne na jednoj, a kasnije na obje strane. U drugim dijelovima Italije (poglavito u sjevernoetrurskim zajednicama) su producirane slične monete – poluge, ali su one bile pravljene od nerafiniranog metala sa znatnom količinom željeza u svome sastavu. Ove poluge su poznate kao *aes graves*. Rimski *aes signatum* se počeo proizvoditi krajem IV. st. p. n. e. i koristio se sve do oko kraja I. punskog rata, preklapajući se sa drugim elementima i emisijama prvobitne monetarne politike Republike.

← *Aes signatum*, datacija nakon 450. godine p. n. e. Težina 1616,62 grama. Danas se nalazi u Vatikanskoj biblioteci u Rimu.

Prema pravniku Pomponiju (II. st. n. e.), 289. god. n. e. ustanovljena je služba *tresviri monetales* ili *triumviri monetales*. Članovi ovog komiteta su oficijelno bili poznati kao *tresviri aere argento auro flando feriundo* (kratica III. VIR. AAAFF ili III. V. A.A.A.F.F ili III. VIR. A.P.F /*tresviri ad pecuniam feriundum*/; "Trojica koji su odgovorni za kovanje i lijevanje bronze, srebra i zlata"). Ova služba monetara je trajala sve do sredine III. st. n. e. Iako su u početku bila trojica monetara, Julije Cezar je broj nakratko povećao na četvoricu. Kovnica je bila locirana u ili blizu hrama Junone Monete na Kapitolu. Ovi niži magistrati su bili direktno odgovorni za produkciju novca i proces njegove proizvodnje. Biti monetar značilo je često i prvu stepenicu u *cursus honorumu*. Pojedine kovanice sadržavale su legendu S C ili EX S C (*ex senatus consulto*), što je značilo da je riječ o specijalnim emisijama. Neke od ovih specijalnih emisija nisu nosile simbol, znak ili potpis monetara, nego samo natpis CVR. X. FL. (*curator denariorum flandorum*) ili su bile potpisane od pretora (P), edila (CVR AED), ili kvestora (Q).

Pošto je Republika u prvo vrijeme raspolagala sa mnogo više bakra i bronze u odnosu na srebro, ubjedljivo najveći broj ranih rimskih kovanica, oficijelnog novca cirkularnog oblika, je bio izrađen od teško lijevane bronze, i u numizmatici ove emisije su poznate kao *aes grave*. Standardni novčić se zvao *as*, što je bila riječ koja je označavala takođe i jedinicu težine. Monetarni as je originalno težio kao 1 rimska funta/libra, odnosno njenih 12 unci (*unciae*). As je imao i manje denominacije koje su sa vremena na vrijeme izdavane kao što su: *bes* (2/3 asa), *semis* (1/2 asa), *quincunx* (5/12 asa), *triens* (1/3 asa), *quadrans* (1/4 asa), *sextans* (1/6 asa), *uncia* (1/12 asa) i *semuncia* (1/24 asa). Težina, odnosno vrijednost asa se promijenila kada je cc 270. god. p. n. e. došlo do opadanja težine *aes grave* na oko 10 težinski (ne monetarnih) unci. Opadanje težine se nastavilo do početka II. punskog rata kada je pao na 5 težinskih unci, da bi oko 211. god. p. n. e. konačno pao na još znatno nižu težinsku vrijednost od cc 32 grama. U toku III. st. p. n. e. i u slučaju brončanih asa i njihovih manjih denominacija se prešlo na izrađivanjem kovanim, a ne više lijevanim postupkom.

Semis (poluas) tipa *grave*. Datacija cc 270. god. p. n. e.
Na aversu Pegaz leti desno, na reversu Pegaz leti lijevo.

Kovanica tipa *aes grave*. Na aversu bradata glava boga Janusa. Na reversu pramac galije. Težina 259,2 gr. Datacija cc 240. – 225. god. p. n. e.

Kada je Rimska država počela da emitira svoj srebrni novac, to je rađeno tako što su imitirani stilovi koji su producirani u grčkim kolonijama u južnoj Italiji. Oni su producirani na način proizvodnje, koji je tada primjenjivan u *Neapolisu* (postoji i mišljenje da su tamo i bili producirani). Ovi na grčki način kovani novčići su oko 300. god. p. n. e. bili producirani u manjim količinama i imali su grčki natpis ΡΩΜΑΙΩΝ. Republika je svoj prvi srebrni novac tipa didrahme izdala u kontekstu rata sa Pirom.

Na aversu ovog novca se nalazila glava boga Marsa, sa šljemom korintskog tipa. Na reversu se nalazila glava konja, klas žita i natpis ROMANO. Ovaj novac je možda prethodio novcu tipa *aes grave*, ali je izdavan i korišten uglavnom u *Magna Graecia* i Kampaniji. Pretpostavlja se da je ova serija, u ime Republike, kovana u Neapolisu.

Ranije se mislilo da je navedena serija izdana u Metapontu. Srebrena kovanica, za koju se danas smatra da je prva izrađena i izdata u samom Rimu, je didrahma koja je imala na aversu portret Herkula, a na reversu vučicu sa blizancima. Datum izdavanja je vjerojatno bio 269. god. p. n. e. Težina je iznosila cc 6,8 grama ili 1/48 rimske funte. Iako ima mišljenja da je ova kovanica vrijedila 10 asa, i da je bila izraz prvih denara (na osnovi podatka Plinija Starijeg da su denari uvedeni u upotrebu 269. god. p. n. e.), ipak većina

historičara stoji na stajalištu da ovo ipak nije bio denar, nego drugi tip didrahme. Ovi novci nisu emitirani u značajnijem kvantitativnom obimu.

Quadrigatus, rimski srebrni kovani novac, se započeo emitirati oko 225. god. p. n. e. u većem obimu i tako je nazvan zbog prikaza boginje Pobjede na reversu kako vozi kola tipa *quadriga*. Za vrijeme II. punskog rata *quadrigatus* je izgubio golemu vrijednost (devalvirajući čak na samo 30% udjela srebra u sebi) i ubrzo je povučen iz opticaja. Ovi srebrni novci su korišteni primarno za trgovinu i financijsko – ekonomske odnose sa Grcima u južnoj Italiji i Siciliji i drugim razvijenim mediteranskim zajednicama. Teški izliveni komadi od bronze su korišteni za financijsko – ekonomske odnose u središnjoj i sjevernoj Italiji.

Vrijednost rimskog novca je procjenjivana na osnovu težine kovanice i udjela plemenitih metala u njoj. Što je više bile plemenitih materijala u njoj, to je ona bila i vrednija.

Uvođenje u upotrebu *denariusa* / denara / dinara i sustava zasnovanog na njemu

Glavna srebrna kovana nominacija rimskog svijeta je bio denar, koji je uveden u upotrebu 211. god. p. n. e. i emitiran u velikim količinama, zahvaljujući srebru zaplijenjenom kao ratni plijen prilikom zauzimanja Sirakuze. Denar je originalno / prvobitno vrijedio 10 asa (pa odatle *deni* = “sadržava deset”) i težio je oko 4,5 grama (1/72 rimske funte), imao je čistoću od 96-97%. Od srebra je bio poludenar nazvan *quinarius* i četvrtdenara čuveni sestercij / *sestertius* (od *semis tertius* u značenju 2 ½, jer je originalno toliko vrijedio asa). *Sestertius* je tako iznosio 2 ½ asa. Kvinarij i sestercij su originalno bili sa sa istom čistoćom srebra kao i denari, samo manji i sa lakšom težinom. Svi su oni nosili na aversu glavu boginje Rome i na reversu dioskure kako jašu (referenca na mit o njihovoj mitološkoj pomoći Rimljanima u bici kod Regilskog jezera). As je isto bio kovan i rađen je od bronze. U ovo doba su se izrađivali i zlatnici vrijedni 60, 40 i 20 asa, koji su svi imali prikaz glave Marsa na aversu i orla sa raširenim krilima kako stoji na munji na reversu. Ovo je izgleda bila privremena mjera u izvanrednim situacijama kakva je npr. bio II. punski rat. Ovi zlatnici su se koristili samo u jednom kratkom periodu.

U isto vrijeme je u upotrebi bio i drugi srebrni novac nazvan *victoriatus*, koji je manju čistoću srebra u odnosu na denare i njegove denominacije. Ovi viktorijati su uglavnom izgleda cirkulirali najviše u južnoj Italiji i Siciliji.

Kako izgleda II. punski rat je imao enorman utjecaj na ubrzani razvoj i preobražaj rimskog monetarnog sustava, njegovih vrijednosti i standardizacije. U narednom periodu denar je gubio na težini, što je rezultat i velikih troškova rata i visokog javnog duga koji je Republika imala nakon završetka II. punskog rata. Tako je već 206. god. p. n. e. denar težio 4,2 grama, u periodu 199. – 190. god. p. n. e. 3, 9 grama i 179. – 170. god. p. n. e. 3,7 grama. U augustovsko doba je težina iznosila cc 3,9 grama, da bi se za principsa Nerona smanjila na čak 3,4 grama. U znatno kasnijim razdobljima se još više smanjivala. Za razliku od smanjivanja težine, čistoća denara i njegovih denominacija se u republikansko doba nije suštinski mijenjala i ostala je iznad 90%, čak i iznad 95 %. Izuzetak su jedino bili srebrni novčići koje je dao emitirati Marko Antonije, neposredno prije bitke kod Akcija, kada je došlo do značajne devalvacije. Ovi denari su bili nešto manji u dijametru od normalnih denara i bili su napravljeni sa primjetno manje srebra. U principatu se procentualni udio srebra postupno smanjivao (posebno za Antonina) i 186. god. n. e. udio srebra u ukupnoj masi denara je smanjena na 74%.

Oko 141/140. god. p. n. e. denar je redefiniran i od tada je vrijedio 16 asa (kako bi se bolje reflektirao pad težine asa), što je onda automatski značilo da je sestercij vrijedio 4 asa, a *quinarius* 8 asa. Ovaj novi odnos će trajati i u narednim stoljećima, sve dok se ne prestane koristiti monetarni denarski sustav. U isto vrijeme je jedinica računanja promijenjena sa asa na sestercije, što je možda indikator inflacije. Uz denarski sustav nastavili su cirkulirati i viktorijati, i postali su kasnije popularni u Cislalpinskoj Galiji gdje su bili u upotrebi zajedno sa masalijanskom drahmom.

Revers denara na kome je prikazana boginja Luna kako vozi *biga*. Datacija 169. – 158. god. p. n. e.

Denar koji pokazuje da vrijedi 16 asa. Datacija 141. god. p. n. e.

Revers denara na kome se slave pretci N. Fabija Piktora.

Denar izdat 83/82. god. p. n. e. Na aversu ovjenčana glava Jupitera. Na reversu boginja Pobjeda vozi *quadriga*. Monetar: *Quintus Antonius Balbus.*

Denar koji je dao 44. god. p. n. e. izdati Julije Cezar. Na aversu je njegov portret.

Denar iz augustovskog doba (iskovan 19. god. p. n. e.), iz rimske kovnice. Monetar Lucije Akvilije Flor (*Lucius Aquillius Florus*). Na aversu bista Vrline pod kacigom, a na reverse August vozi kola koja pokreću slonovi.

Zanimljiv denar iz augustovskog doba. Na aversu je portret Augusta, a na reversu portret Agripe. Iskovan je u Rimu, pod nadzorom monetara Gaja Sulpicija Platorina (*Caius Sulpicius Platorinus*).

Denar izdat 82. – 85. god. n. e. Na aversu je portret Flavije Domitile, kćerke božanskog Vespazijana i sestre Tita i Domicijana. Na reversu je boginja Sreća kako drži kormilo u desnoj ruci i “rog obilja” u lijevoj.

Denar princepsa Marka Aurelija. Veličina 17 mm, a težina 3,26 grama. Na aversu portret princepsa, a na reversu boginja *Concordia* sjedi, drži pateru, dok se “rog obilja” nalazi ispod stolice.

Zlatnici / *aurei* su se ponovo javili u vrijeme Sule, a u velikom broju su bili kovani za vrijeme Julija Cezara iz razloga priprema za njegove planirane ratove na istoku. Nakon kraja Republike, upotreba zlatnika se raširila. Zlatnik / *aureus* je vrijedio 25 denara ili 100 sestercija. *Aureus* je bio skoro iste veličine kao denar, ali je bio teži od njega zbog toga što je zlato teže od srebra. Težina zlatnika / *aureus* je standardizirana za vrijeme Julija Cezara na oko 8 grama, da bi za vrijeme Nerona bila smanjena na oko 7,3 grama. Nakon vladavine princepsa Marka Aurelija smanjila se produkcija aureja, a i njihova težina se nadalje smanjivala do 6,5 grama u vrijeme princepsa Karakale. Bez obzira na smanjivanje težine, zlatnici / *aurei* nisu gubili na čistoći i bili su blizu 24karatu. Za vrijeme krize i inflacije u III. st. n. e., te posebno uslijed devalvacije srebrnog novca vrijednost zlatnika je naglo porasla u odnosu na srebrnjake i druge mesingane i bakarne denominacije. To je dovelo i do niza socijalnih problema, jer iako je Država izdavala i mesingani i bakarni novac, ona je nazad u vidu taksi primala isplate samo u zlatnom ili srebrnom novcu. U haosu III. st. n. e. zlatnici su bili emitirani u velikom broju varijacija. Ova vrsta zlatnika je proizvođena sve do početka IV. st. n. e. kada je zamijenjena sa zlatnikom *solidus*.

Aureus kojeg je dao emitirati Julije Cezar u znak njegovih pobjeda u Galiji. Na aversu je portret žene sa dijademom i hrastovim vijencem (moguće boginja *Venus*, *Pietas* ili *Clementia*). Na reversu tropeum.

Aureus (18mm, 7.86 grama) iz kovnice u Lugdunumu. Na aversu portret Augusta. Na reversu prikazi njegovih unuka Gaja i Lucija Cezara.

Aureus (20x21 mm., 7,3 grama) iskovan 150. – 151. god. n. e. u Rimu. Na aversu portret Antonina Pija, a na reverse boginja Mira.

Aureus izdat u Rimu u periodu decembar 170. – decembar 171. god. n. e. Na aversu portret Marka Aurelija, a na reversu isto Marko Aurelije kako vrši oficijelno žrtvovanje.

Aureus iz 193. god. n. e. Na aversu portret Septimija Severa. Na reversu legionarski orao između dva vojna stjega.

U postrepublikansko doba, nadležnost u emitiranju državnog novca je bila teorijski podijeljena. Senatska blagajna kovala je bakreni / bronzani novac, carska – zlatni i srebreni. Za razliku od republikanskog doba, od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba as više nije proizvođen u vidu brončanog novčića, nego je kovan u čistom bakru. As se nastavio proizvoditi sve do kraja III. st. n. e. Pojedine njegove manje denominacije su povremeno nastavile postojati u postrepublikanskom periodu kao što su: *semis, quadrans, uncia*.

Sesterciji su se počeli proizvoditi u mnogo većim količinama sa uspostavom principata, i to će trajati sve do kasnog III. st. n. e. Većina ih je bila kovana u Rimu, ali od 64. god. n. e. kovnica u Lugdunumu je dopunjavala emitiranje sestercija. Za razliku od republikanskog doba, od monetarne rekonstrukcije iz augustovskog doba sestercij više nije proizvođen u vidu malog srebrnog novčića, nego je to sada bila teža mesingana kovanica cc 25 – 28 grama. Mesing je legura bakra i cinka, i ima pomalo sjajnu, "zlatkastu" boju pa su ga zato Rimljani i zvali *orichalcum / aurichalcum*. Pošto su kasniji vladari davali da se stariji sesterciji pretope radi novih emisija, dolazilo je do opadanja kvalitete legure, jer se gubio cink. Zato kasniji sesterciji izgledaju nešto tamniji u izgledu. Ipak, vremenu je kada su devalvirali srebrne kovanice tipa denara i antoninijana, sestercij kako – tako odolijevao devalvaciji. Ipak su posljednji sesterciji bili iskovani za vrijeme vladavine principsa Aurelijana. Mnogi sesterciji su povučeni iz upotrebe, kako bi bili pretopljeni i od njihovog metala pravljeni antoninijani. To će opet samo još više povećavati inflaciju i financijsku krizu.

Cijene i računi su se često izražavali u sestercijima, pa je tako u Pompejima jedan modij pšenice koštao 7 sestercija, raži 3 sestercija, jedno vedro 2 sestercija, tunika 15 sestercija i magarac 500 sestercija. Sesterciji su vrlo dobro vrednovani od numizmatičara, posebno zbog prikaza na sebi. Posebno su to serije izdavane za vrijeme principsa Nerona i Hadrijana. Kod ovog potonjeg su tako bilježena njegova putovanja po rimskom svijetu.

Republikanski sestercij. Na aversu glava Rome pod vojnom kacigom. Na reversu prikazani dioskuri.

Sestercij, iskovan za vrijeme princepsa Klaudija, u periodu 50. – 54. god. n. e. Na aversu je portret Agripine Starije. Na reversu kola *carpentum*, koje voze dvije mule.

Sestercij kovan 65. god. n.e. u Lionu / Lugdunumu.
Na aversu portret Nerona. Na reversu hram Janusa.

Sestercij kovan u periodu 125. – 128. god. n. e. Na aversu portret Hadrijana. Na reversu boginja Roma, kako drži Pobjedu i rog "obilja".

Dupondius je bio mesingana kovanica koja je vrijedila 2 asa. Za vrijeme Nerona on se razlikovao od kovanica slične veličine zbog dodatka "zrakaste krune" na portretnu bistu principsa. "Zrakasta kruna" je trebalo da pokaže da je riječ o duploj vrijednosti, i kasnije će ova praksa biti primijenjena i na antoninijane koji su oficijelno bili "dupli denari" i "duple sestercije".

Dupondij kovan u Lugdunumu cc 72./73. god. n. e. Na aversu je prikazan Vespazijan.

Na aversu ovog dupondija se nalazi portret Trajana, a na reversu tropeum.

Dupondij iz 193. god. n. e. Na aversu se nalazi portret Didija Julijana.
Na reversu je boginja *Fortuna Redux* sa kormilom i "rogom obilja".

U vrijeme dinastije Severa uvedena je nova kovanica (tzv. “dupli denar”) koja će postupno istisnuti denarski sustav. Ovaj novi novac se danas obično naziva *antoninianus* ili “zrakastima”. Naziv *antoninianus* nosi po principsu Karakali koji je uveo tu vrstu kovanice 215. god. n. e., dok se “zrakastim” zove zbog krune sa zrakama koje su na portretima nosili principsi, što je kako je već rečeno “nešto što je duplirano” u monetarnom smislu. Antoninijani su prikazivali i žene (uobičajeno supruge principsa) u vidu biste koja se nalazi na polumjesecu. Iako je nominalno vrijedio 2 denara, antoninijan nikada nije sadržavao više od 1,6 puta količine srebra 1 denara. Očito je bila riječ o radikalnoj devalvaciji novca, pa i državnoj prevari javnosti i korisnika novca. Kada je uveden antoninijan, denari nisu automatski povučeni iz opticaja nego su se i dalje koristili. Pod firmom fiktivne vrijednosti, antoninijani su se sve više kovali i emitirali, dok su se denari sa faktičkom vrijednosti sve manje kovali i emitirali da bi se prestali značajnije producirati oko sredine III. st. n. e. Uvođenje antoninijana i njihova dalja devalvacija su prilično potpomogli razvoj inflacije u III. st. n. e., posebno nakon što su prodavači i kupci postali svjesni njegove stvarne, a ne nominalne vrijednosti. Sa druge strane denari, sa stvarnom vrijednosti, su povlačeni u riznice. Tako je poradi očitog nastojanja Države da prevari korisnike novca, istisnut iz monetarnog sustava denarski sustav.

Nakon što se denar prestao regularno emitirati, nastavio se koristio kao računovodstvena i mjerna jedinica. Ovaj naziv su kasnije preuzeli Arapi koji su izdavali zlatne dinare. Za vrijeme Rašidun kalifata i ranih Umajada kao oficijelna moneta se koristio romejski novac, kao što je i grčki jezik bio službeni u Siriji, koptski u Egiptu, a srednjeperzijski (Pahlavi) u Iranu. Takva liberalna pozicija se izmijenila sa čuvenim državnikom, vojskovođom i administratorom (inače ozloglašenim u islamskoj historiografiji) po imenu Al-Hajjaj ibn Yusuf koji je ubijedio umajadskog kalifu da se počne kovati sopstveni novac. Njegovom zaslugom je uveden i arapski jezik kao službeni u kalifatu. Zanimljivo je da je nova moneta bila ustvari sinkretizam jer je srebrenjak nosio naziv dirham (po drahmi), zlatnik dinar a motivi na njima su često bili perzijsko – sasanidske naravi. Danas značajan broj nacionalnih moneta nosi službeni naziv koji je izveden iz rimskog *denarius*, a u mnogim jezicima te izvedenice služe i kao riječ za novac ili kovanicu.

Dominatski monetarni sustav

Sa uvođenjem dominata, Dioklecijan je pokušao da uredi i monetarni sustav. Antoninijan je u prethodnom vremenu enormno izgubio na svojoj vrijednosti. Denarski sustav je i oficijelno prestao postojati, i uvedene su i nove denominacije. Uveden je zlatnik nazvan *solidus* (originalno težio cc 5,5 grama), koji je za vrijeme Dioklecijana kovan samo u

malim količinama. Dominus Konstantin I. je konačno u potpunosti izbacio iz upotrebe *aureus* i umjesto njega reafirmirao *solidus* kao glavnu zlatnu monetu Carstva, koji je kovan u čistom zlatu i težak oko 4,5 grama. U grčkoj sferi *solidus* je bio poznat i kao *nomisma*. *Solidus/nomisma* se nastavio koristio i u Romejskom carstvu. Krajem VII. st. n. e. bile su se javile i arapske kopije ovih zlatnika, koje su kovane za vrijeme kalife Abd al-Malik ibn Marwana. Manje denominacije od *solidusa* su poznate kao *semissis* (1/2 solida) i *tremissis* (1/3 solida). Riječ *soldatus* ("vojnik"), odnosno izvedenice soldat (na našem jeziku) ili soldier (na engleskom jeziku), je nastala zato što su vojnici bili isplaćivani sa solidima.

U vrijeme Dioklecijana se počeo izdavati i srebrenjak / *argenteus*. Bio je slične težine i čistoće kao denar iz vremena Nerona. Ovaj srebrenjak je bio proizvođen u teorijskoj vrijednosti od 1/96 dijela rimske funte (težina bi iznosila oko 3 grama) što je i navodjeno na reversu novčića sa brojem XCVI. Međutim, pošto dioklecijanska monetarna reforma nije baš polučila rezultatima, *argenteus* se prestao kovati nedugo nakon 305. god. n. e.

Solid, iskovan u Sirmiumu za vladavine dominusa Julijana Apostate. Na aversu portret Julijana, a na reversu vojnik kako drži klečećeg zarobljenika. Kovanje solida nije imalo stalnu kovnicu u određenom gradu, nego su mijenjale svoja boravišta zavisno od rezidencija vladara. Tako su solidi kovani u Milanu 353. godine n. e., a u Raveni nakon 402. godine n. e.

Tremissis iz 455/456. god. n. e., iskovan u Raveni. Na aversu je prikazan dominus Avit, a na reversu ovjenčani krst.

Umjesto denara, uvodi se novi srebrenjak nazvan *argenteus*, i bio je slične težine i čistoće kao denar iz vremena Nerona.

Argenteus (3,36 grama), iz antiohijske kovnice iz vremena Dioklecijanove tetrarhije. Na aversu portret Konstancija Klora, a na reversu prikaz tetrarha kako vrše oficijelno žrtvovanje.

Argenteus (18mm. x 19mm, 3,45 grama) iz 294. god. n. e. emitiran iz kovnice u Sisku, (*Siscia*). Na aversu je portret Dioklecijana, a na reversu prikaz tetrarha kako vrše oficijelno žrtvovanje.

U ranom IV. st. n. e. u upotrebu je uveden i srebrna kovanica pod nazivom *miliarense*, teška između 3,8 i 6 grama. Nju je prvi dao kovati i emitirati dominus Konstantin I. Bile su dvije varijante ovog tipa srebrnjaka i to: lakši i teži, pa je 18 lakših i 14 težih vrijedilo 1 solid. Varijanta ovog srebrnjaka se koristila i u Romejskom Carstvu. *Siliqua* je moderno ime koje su numizmatičari dali malom, tankomsrebrnom novcu koji se emitirao u IV. st. n. e. i kasnije. "Zrakasti novčić", koji je po izgledu bio sličan nekadašnjem antoninijanu je isto uveo Dioklecijan, i imao je vrlo malo ili je bio bez srebra. Za vrijeme tetrahije se pojavila i nova, velika posrebrenja brončana kovanica od cc 10 grama (cc 4% srebra). Njeno oficijelno ime je vjerojatno bilo *nummus*, iako je među numizmatičarima poznato i kao *follis*. Od Konstantina I. *follis* je bio manji i skoro da je jedva sadržavao išta srebra.

Specifične emisije brončanog novca u dominatu, u numizmatici terminološki određenog kao *follis*, su označena kao AE1, AE2, AE3 i AE4. Zbog ovoga se termin *nummus* u numizmatici uobičajeno primjenjuje na male, romejske emisije loše (iz period V. – VII. st. n. e.) izrađenih kovanica koje su težile samo 1 gram. Dominusi Konstans i Konstancije II. su uveli veliki brončani novac zvan *centenionalis*. Dominus Anastazije I. je 498. god. n. e. izvršio monetarnu reformu uvođenjem više verzija numusa, sa denominacijama od 40 numa (poznatu takođe kao *follis*), 20 numa (*semifollis*), 10 numa (δεκανούμμιον). Fals, izvedenica iz latinskog *follis*, je bio brončani novac koji su emitirali Umajadski i Abasidski kalifati, u početku kao imitaciju romejskih folisa.

Siliqua dominusa Jovijana, čiji se portret nalazi na aversu. Na reversu je prikazan vijenac.

Miliarense kovanica iz vremena dominusa Valentijana, iz kovnice u Trieru.

Sljedeće tabele mogu pomoći u olakšavanju određivanja odnosa među denominacijama u različitim povijesnim epohama.

Odnosi za Republike, nakon 211. god. p. n. e.:

	Dena -rius	*Seste -rtius*	*Dupo- ndius*	*As*	*Se- mis*	*Tri- ens*	*Qua- drans*	*Quin -cunx*	*Un- cia*
Denarius	1	4	5	10	20	30	40	24	120
Sestertius	¼	1	1 ¼	2 ½	5	7 ½	10	6	30
Dupondius	1/5	4/5	1	2	4	6	8	4 4/5	24
As	1/10	2/5	½	1	2	3	4	2 2/5	12
Semis	1/20	1/5	¼	½	1	1 ½	2	1 1/5	6
Triens	1/30	2/15	1/6	1/3	2/3	1	1 1/3	4/5	4
Quadrans	1/40	1/10	1/8	1/4	½	¾	1	3/5	3
Quincunx	1/24	1/6	5/24	5/12	5/6	1 ¼	1 2/3	1	5
Uncia	1/120	1/30	1/24	1/12	1/6	¼	1/3	1/5	1

Augustovski i rano principatski odnosi :

	Aureus	*Quin- arius Aur- eus*	*Dena -rius*	*Quin- arius Arge- nteus*	*Ses- tert- ius*	*Dup- ond- ius*	*As*	*Se- mis*	*Qua- drans*
Aureus	1	2	25	50	100	200	400	800	1600
Quinarius Aureus	½	1	12 ½	25	50	100	200	400	800
Denarius	1/25	2/25	1	2	4	8	16	32	64
Quinarius Argenteus	1/50	1/25	½	1	2	4	8	16	32
Sestertius	1/100	1/50	¼	½	1	2	4	8	16
Dupondius	1/200	1/100	1/8	¼	½	1	2	4	8
As	1/400	1/200	1/16	1/8	¼	1/2	1	2	4
Semis	1/800	1/400	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	1	2
Quadrans	1/1600	1/800	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	½	1

Dioklecijanski odnosi:

	Solidus	*Argenteus*	*Nummus*	*Radiate*	*Laureate*	*Denarius*
Solidus	1	10	40	200	500	1000
Argenteus	1/10	1	4	20	50	100
Nummus	1/40	¼	1	5	12 ½	25
Radiate	1/200	1/20	1/5	1	2 ½	5
Laureate	1/500	1/50	2/25	2/5	1	2
Denarius	1/1000	1/100	1/25	1/5	½	1

Odnosi od Konstantina pa nadalje:

	Solidus	*Miliarense*	*Siliqua*	*Follis*	*Nummus*
Solidus	1	12	24	180	7200
Miliarense	1/12	1	2	15	600
Siliqua	1/24	1/2	1	7 1/2	300
Follis	1/180	1/15	2/15	1	40
Nummus	1/7200	1/600	1/300	1/40	1

Zlatni standard i potpuno devalviranje srebnih kovanica, u monetarnoj politici od Konstantina pa nadalje je imalo priličnog negativnog efekta po socijalnu strukturu rimskog društva. Tako anonimni autor vojne rasprave *De Rebus Bellicis* smatra je posljedica vođenja ovakve politike povećanje socijalnih razlika. Bogataši su mogli uvećevati svoje bogatstvo, dok su siromašniji (*humiles*) morali nositi sa sve više degradirajućim brončanim kovanicama. Nesumnjivo je i ova činjenica doprinosila opadanju socijalne kohezije u rimskom svijetu, što je opet vodilo i ka njegovom raspadu.

Razlike u relativnim veličinama između pojedinih rimskih kovanica. 1. red (sa lijeva na desno): *aureus* iz vremena vladavine princepsa Marka Aurelija, *solidus* iz vremena dominata, AE3 iz IV. st. n. e., AE4 iz IV. st. n. e. 2. red (sa lijeva na desno): *denarius, tremissis, sestertius* iz doba Antonina. 3. red (sa lijeva na desno): *antoninianus* iz III. st. n. e., *siliqua* iz vremena dominata. 4. red (sa lijeva na desno): *as, follis* iz vremena uspostave dominata, *dupondius* iz vremena principata. Jasno se vidi da je tip mesinganog sestercija uveden sa Augustovom rekonstrukcijom monetarnog sustava ubjedljivo fizički najveći.

Prikazi, dizajni

U rimskom svijetu novac nije imao samo financijsko – ekonomsku ulogu, nego je služio i kao prijenos određene poruke, stava, pozicije, ideje, propagande i to preko prikaza i natpisa na sebi. Tako se preko prikaza na novcu lako može utvrditi kronologija, političko – društveno – ekonomsko uređenje, stanje u Državi i društvu, određene tendencije razvitka, želje i stremljenja pojedinaca ali i čitave populacije. Npr. prilično ujednačeniji prikazi na reversima vojnih careva od sredine pa do u drugu polovicu III. st. n. e. možda ukazuju da je nedostatak originalnosti ustvari namjera da se predstavljanjem konzervativnijih prikaza ojača njihova legitimnost i autoritet, jer su oni do princepske časti dolazili na prilično tmuran način. Zato i njihovi portreti odaju strogi pogled, a daju se čak i njihove biste u oklopu. U vrijeme ove krize, kada je dominat smjenjivao principat, kao poruke na novcu se često sreću želje i nade za boljim vremenima, nostalgija ka dobrim starim vremenima i sl.

Za dizajn i prikaze na novcima su bili odgovorni monetari, odnosno *tresviri monetales.* Oni su imali priličnu slobodu u tome što da predlože i usvoje kao dizajn. Dizajn okruglih novčića u ranim periodima pokazuje određenu dozu konzervativizma, uobičajeno prikazujući scene iz mitologije ili personifikacije božanstava. Na aversima najranijih denara pojavljuje se često bista boginje Rome, a na reversu božanstvo (u početku Luna, kasnije Pobjeda / Viktorija) kako vozi *biga* ili *quadriga*. Ranije se nije pojavljivalo ime monetara, iako povremeno novci pokazuju neke oznake kao što su mali simboli (zvijezda, sidro), slova, monogrami, pa i anagrami koji su možda bili korišteni kako bi ukazivali ko je bio odgovoran za određeni novac. Vremenom su simboli, monogrami, anagrami i drugi simboli bili zamijenjeni sa skraćenim formama monetarovog imena, a na prikazima se pojavljuju i motivi koji reprezentiraju porijeklo monetarove familije.

Primjer ovog pružaju novci Seksta Pompeje Fostula (*Sextus Pompeius Fostulus*), koji prikazuju njegovog mitskog pretka Fostula, kako promatra blizance Romula i Rema dok doje vučicu.

Nakon što su se na novac počela stavljati i njihova imena, monetari su počeli da koriste novac i kako bi prikazali nešto što je vezano za njih same ili za njihovu familiju. Tako su novci postali i objekt političke propagande i ambicija političara, posebno u vremenu krize Kasne Republike.

Aversi Brutovih denara iz 54. god. p. n. e. Desno
(na našoj strani) je lik Lucija Bruta, a lijevo Ahale.

Kako se situacija zaoštravala tako su i političke poruke na novcu postajale sve snažnije i očitije. Dobar primjer pruža novčić iz 54. god. p. n. e. kada je monetar Marko Junije Brut (koji je bio protivnik vlasti prvih triumvira) vrlo indikativno na novčiće stavio dvije osobe iz drevne rimske povijesti i svoja navodna pretka i to: Lucija Junija Bruta (praktičnog osnivača Republike) i Gaja Servilija Ahala, koji je bio odgovoran za smrt Spurija Melija. Imena monetara su se pojavljivala sve do sredine Augustove vladavine, kada su se u potpunosti prestala stavljati i bila zamijenjena sa imenima vladara ili članova njihove uže familije.

Dok su monetari ranije izdavali novčiće sa portretima i prikazima svojih preminulih predaka, Julije Cezar je unio jednu suštinsku novinu i bio je prvi Rimljanin koji je dao da se izrade novci sa portretom živuće osobe, odnosno sebe. To se desilo 44. god. p. n. e. kada je u okviru priprema za osvetnički pohod na iranske Arsakide došlo do masovne emisije novca i to denara i zlatnika. Ovo je bio radikalan raskid sa tradicijom, i viđeno je u tadašnjoj javnosti kao namjera da se Cezar proglasi za kralja, što je bila anatema u Rimu još od protjerivanja Tarkvinija.

Stavljanje portreta živih osoba (poglavito princepsa i dominusa) će od atentata na Cezara pa u toku kompletnog postrepublikanskog doba postati uobičajena praksa.

Zanimljivo je da je republikanac Marko Brut dao da se izradi novac koji slavi oslobađanje Republike od Cezarove "tiranije", na kojem su na reversu prikazana dva bodeža, a između njih *pileus* (kapa slobode) sa legendom koja spominje "Martovske ide". Na aversu se pojavljuje lik samoga Marka Bruta, koji je tada još uvijek bio živ. Ovaj denar je dao emitirati Brutov pristalica Lucije Pletorije Cestijan (*Lucius Plaetorius Cestianus*).

Princepsi i dominusi će, s vremena na vrijeme, također dati da se produciraju i novci sa prikazima tradicionalnih božanstava, simbolike i personifikacija. Postrepublikanski novčići su nekada svojim prikazima nastojali i da povežu vladara i određeno božanstvo.

Denar koji je dao iskovati izvjesni Lucije Emilije Buka (*Lucius Aemilius Buca*) 44. god. p. n. e. Na aversu je portret Julija Cezara sa zlatnim vijencem, a na reversu Venera drži boginju Pobjede, što je referenca na porijeklo julijevskog gensa. Lik Cezara na novcu je samo dodatno dolio ulje na vatru i doprinio da se na njega izvrši atentat, jer je taj čin nesumnjivo bio duboko uvredljiv za tadašnje tradicionalističke i republikanske krugove.

Princeps koji je otišao u totalnu, pretjeranu krajnost sa povezivanjem sebe sa božanskim na novcima bio je Komod, koji je dao da se 192. god. n. e. izda serija novčića sa prikazom njegove biste odjevene u lavlju kožu (uobičajeni prikaz Herkula) na aversu i sa natpisom na reversu koji proklamuje da je on bio rimska inkarnacija Herkula.

Pored portreta vladara, na aversu bi se nekada mogli naći i portreti prestolonasljednika, supruga principsa ili dominusa i drugih članova uže vladajuće familije. Naravno, problem bi nastupio kada je određeni vladar pao, a bio neomiljen među nasljednicima ili vladajućom elitom. Tako Kasije Dion spominje da je nakon Kaliguline smrti, Senat naredio da se novci sa njegovim likom ponovo pretope. Tako su novci sa portetima vladara, dijelili i sudbinu i vrijednost samih vladara. Za razliku o aversa, na kojima se u postrepublikansko doba skoro uvijek nalazi određeni portret, prikazi na reversu su varirali. Oni su mogli sadržavati određenu vizuelnu poruku (najrazličitijeg tipa), sliku božanstva, ili nešto sasvim drugo. Sa dominatom i njegovom radikalnom monetarnom reformom, javljaju se i nove varijacije u prikazima na novcima. To je uključivalo veliki, strogi portret dominusa, koji je trebao da pokaže njegovu moć, veličanstvenost i autoritativnost. Reversi su bili ujednačeniji u odnosu na prethodno razdoblje, prikazujući duh / genija Rimljana i opću tematiku kao što su legende koje proklamiraju slavu Rima, slavu vojske, pobjede protiv neprijatelja, obnovu sretnih vremena i veličanstvenost dominusa. Na novcu dominata trebao je da se odražava novi duh sustava koji je građen na kraju III. i početkom IV. st. n. e.

Onda kada je kršćanski svijet nadvladao klasični rimski svijet, ovi generalni tipovi su se zadržali. Sa kršćanstvom se na novcu javljaju i kršćanska tematika i simbolika, kao što je *Christogram* (chi-rho monogram za ime Isusa Krista na grčkom).

Devalvacija

Čistoća novca (odnosno količina/udio plemenitih metala kao što su zlato i posebno srebro u kovanom novcu) i njegova težina su određivali i njegovu vrijednost, i ujedno ukazivali na stanje u Državi. Ako je Država bila politički i ekonomski stabilna, onda je i čistoća srebrnog novca bila na visini, a težina se nije smanjivala; u suprotnom, ako je došlo do određenih kriza ili nekih izvanrednih situacija smanjivala se i čistoća i težina novca. Kako je vrijeme odmicalo čistoća novca se smanjivala, što je možda uzrokovano sa više činilaca, kao što je sve manja količina plemenitih metala na raspolaganju (iako se koristilo i pretopljenje ranijeg novca), deficit u trgovini sa Indijom i Kinom, loše stanje javnih financija, korupcija i inflacija. U vrijeme vanjskih ili građanskih ratova ili nekih izvanrednih izdataka (npr. kada se Grad oporavljao od požara iz 64. god. n. e.), kada je bila potrebna velika količina gotovog novca i njegova ubrzana emisija isto je dolazilo do devalvacije. Uvijek je veća produkcija novca podrazumijevala i opadanje njegove vrijednosti. U kasnom carstvu, velike količine novca su bile potrebne i kao tribut koje je umorna, iscrpljena i loše vođena Država morala isplaćivati svojim neprijateljima i iznuđivačima. Sam denar je u vrijeme Republike i prva dva stoljeća principata, uz neke manje izuzetke (slučaj Marka Antonija i njegove devalvacije) više – manje zadržavao svoje temeljne vrijednosti ili je osjetno i postupno gubio na vrijednosti. Sa dinastijom Severa je došlo do radikalne devalvacije u rimskom monetarnom sustavu, što je dovelo i do uvođenja tzv. "duplog denara". Haos, kriza, inkurzije, vanjski i građanski ratovi od sredine III. st. n. e. su doveli do nagle devalvacije i antoninijana, pa je udio srebra u njemu pao na samo 2%. Devalvacija antoninijana je direktna posljedica i nedostatka plemenitih metala, ali i potrebe raznoraznih princepsa, pretendenata i uzurpatora za povećanim emisijama novca kako bi platili vojnike i resurse. Zanimljivo je da je u odnosu na srebrni novac koji je doživljavao katastrofalni pad vrijednosti u ovom periodu, zlatnik ostao relativno stabilan, ali kao što je već rečeno i to sve veće raslojavanje između vrijednosti zlatnika i sve više nominalno srebrnjaka je povećavala inflaciju.

Prvi koji je pokušao da izađe na kraj sa katastrofalnim stanjem novca u ovom period je bio Aurelijan sa monetarnom reformom iz 274. god. n. e. Uspostavljen je standard za srebro u antoninijanima na 20 dijelova bakra na jedan srebra, pa su kao takvi i označavani. Pored, toga antoninijan je i dalje padao u vrijednosti.

Konačno je devalvaciju III. st. n. e. zaustavila Dioklecijanova monetarna reforma, koja je pored uvođenja novih novčanih denominacija nastojala da u potpunosti regulira monetarno – ekonomski sustav sa ediktom o maksimumu cijena za robu i usluge. Zanimljivo je da se na ediktu cijene izražavaju u denarima (koji se nisu kovali skoro pola stoljeća).

Provincijski i lokalni novac

Pored oficijelnog novca Rimske države, u opticaju su se nalazili i druge raznorazne monete koje su izdavale provincije, lokalne zajednice i sl.

Središnje izdavanje državnih emisija novca je za vrijeme Republike i prvih stoljeća postrepublikanskog doba bilo centralizirano u samom Gradu.

Često su ovi novci bili nastavak indigenih monetarnih sustava prije potčinjavanja Rimskoj državi. Oni su se izdavali uvijek u bronzi i srebru i nikada u zlatu. Ubjedljiva većina ovih novaca je bila od bronze ili bakra, dok se na srebrni novac nailazi uglavnom u istočnim provincijama, i to posebno u Aleksandriji. Potrebno je naglasiti da je emitiranje srebrnog novca u pojedinim istočnim oblastima i zajednicama načelno biti kontrolirano od središnje vlasti, jer je time ona mogla imati nadzor nad situacijom u provincijama. Uz to, taj provincijski i lokalni srebrni novac je korišten samo u regionalnom cirkuliranju i samo za zadovoljavanje određenih lokalnih potreba.

Novac koji bi izdavala određena lokalna zajednica su uglavnom korišteni od stanovnika te zajednice u njihovim unutarnjim transakcijama. U postrepublikansko doba i na ovim provincijskim i lokalnim novcima na aversima bi se nalazili portreti trenutno obnašajućih vladara.

Bilo je preko 600 provincijskih kovnica novca za vrijeme rimskog perioda, sa većom koncentracijom na bogatijem i ekonomski razvijenijem istočnom dijelu, gdje je i tradicija robno-novčane privrede bila mnogo duža. Kovnice su bile locirane i u glavnim gradovima provincija kao što su Korint i Antiohija; neke kovnice su emitirale novac samo za lokalnu zajednicu u kojoj su se nalazile, npr. *Viminacium*, dok su neke izdavale novac za cijelu provinciju. U rimsko doba grčki obol, koji je originalno bio od srebra sada se izdavao u bronzi. Činjenica je da je vrijednost ovih provincijskih i lokalnih novaca bila mala, ali su se u upotrebi znali zadržati prilično dugo je to tako odgovaralo provincijskim i lokalnim gospodarstvima.

Novčić kovan u feničanskom / libanskom Tiru, sa portretom principsa Elagabala.

Novčić kovan u kilikijskom Tarsusu, sa
portretom princepsa Maksima Tračanina.

Tetradrahma Volusijana iz Antiohije.

Novac uzurpatora Uranija Antonina (datacija 253. – 254. n. e. – originalno datirano po 565. god. seleukidske ere) iz sirijske Emese. Zanimljiv je na reversu prikaz hrama u kome se nalazi crni konični kamen - meteorit boga El Gabala (dekoriranog sa slikom orla).

Dupondius iz *Colonia Patricia* (Kordova u Španiji). Augustovsko doba.
Na aversu Augustov portret, a na reversu orao između dva stjega.

MACEDON. Izdat u Solunu, za vrijeme principsa Domicijana. Tzv. restitucijsko izdanje. Na aversu je portret božanskog Julija, a na reversu portret božanskog Augusta.

Novce su izdavale i Rimskoj državi vazalne državice, kneževine i kraljevine, kao što su npr. na istoku bili Jermenija, Nabatejsko kraljevstvo, Komagena, Osroene/Edesa i Emesa.

Nalazi novca

Novci se mogu naći i pojedinačno, slučajnim pronalaskom (npr. zanimljiv je nalaz novčića Julija Didijana u koritu rijeke Miljacke), razbacano u zoni nekog naseobinskog kompleksa ili u okviru zakopanih rizinica. Preko nalaza novca je moguće pratiti i trgovačke, kopnene komunikacije i lokalizirati određena naselja, kao i utvrđivati njihovu hronologiju, te stupnjeve društveno – ekonomskog, pa i političkog razvitka.

Za istraživača koji se bavi numizmatikom je bitno da ima na umu kontekst nalaza i njegovu sadržinu, i da onda sve to logički analizira. Zakopavanje u riznice, posebno u vremenima krize i opasnosti je bilo vrlo rasprostranjeno. U vrijeme II. građanskog rata toliko je bilo intenzivno, da je izazvalo krizu likvidnosti financijskog tržišta.

Žetoni

U rimskom svijetu su se koristili i žetoni. Najpoznatiji su bili oni nazvani *spintriae*, izrađeni od bronce ili mesinga, uobičajeno za upotrebu u bordelima. Na njima su se uglavnom nalazili prikazi ili simboli vezani za seksualnost. Prikazi su bili, uglavnom, heteroseksualne prirode, ali bilo je i onih sa homoseksualnom tematikom.

Još uvijek je nejasno zašto su tačno *spintriae* korištene i možda su imali svrhu zamjenskih žetona, jer je za vrijeme pojedinih principsa bilo zabranjeno da se novac sa likom vladara unosi u latrine ili bordele. Po Svetoniju u vrijeme principsa Tiberija to se smatralo uvredom veličanstva (zakon *maiestas*), a Karakala je jednog viteza osudio na smrt zato što je unio novčić sa principskim likom u bordel. Inače je vitez pošteđen, jer je Karakala umro.

OSTACI MATERIJALNE KULTURE

Mnoge strane povijesti rimskog svijeta mogu se proučavati i rekonstruirati i na osnovi arheologije. U historiografiji se odnos literarnih vrela i arheoloških se često tretirao kao odnos gospodarice i kućne pomoćnice. Međutim, kako vrijeme prolazi ovakvo stajalište se mora revidirati, jer je iz čisto praktičnih razloga neosnovano i nepravedno. Razlog koji ponajviše doprinosi snaženju uloge arheologije i njenih otkrića, rezultata i zaključaka u odnosu prema istraživanjima literarnih vrela jeste činjenica da dok su buduća otkrića novih dostupnih literarnih vrela značajno limitirana, dotle su nova arheološka otkrića dostupna "skoro na svakom koraku" i samo je ograničenost u financiranju tih novih potencijalnih arheoloških istraživanja jedina njihova otežavajuća okolnost. Radi toga svaki historičar ne smije niti zanemariti niti limitirati arheologiju i njene rezultate.

Današnja znanja o pretpovijesnoj Italiji, o kamenom i brončanom dobu, temelje se gotovo isključivo na arheološkom materijalu. Isto je tako i o starom narodu Italije - Etrurcima sačuvanom malo pisanih podataka, pa su zato iskopavanja dala mnogo materijala za upoznavanje etruščanskog života i kulture. Veliko značenje imaju iskopavanja u području samog Rima. Podaci tradicije dobivaju u svjetlu arheoloških podataka drugo značenje. Izvanredno su važni i arheološki spomenici nađeni na raznim mjestima Italije, kao u Ostiji i na mjestu gdje su nekad bili gradovi Pompeji, Herkulanum i Stabi, koji su propali 79. godine n. e. prilikom erupcije Vezuva. Na zidovima Pompeja i Herkulanuma (koji su do danas samo djelimično otkriveni i istraženi) mogu se i danas čitati grafiti. Jedino su arheološki i epigrafski dokumenti omogućili da se prouči život nekih provincija Rimske Države. Od nekadašnjih zapadnih oblasti rimskog svijeta arheološkim nalazima naročito je bogata sjeverna Afrika. Sačuvane su čak ruševine čitavog jednog grada (Tamuradi), koji je nekad bio zatrpan pijeskom. Iskopavanja na mjestu gdje su se nalazili istočni gradovi – Palmira (u Siriji) i Dura-Europopos (na desnoj obali Eufrata) daju nam predodžbu o karavanskim gradovima istočne periferije rimskog svijeta. Iz rimskog doba moguće je danas naći ostatke njihove infrastrukture (ceste sa miljokazima, mostovi, akvadukti), kao i ostatke građevina, umjetničkih djela i slično.

Posebnu vrijednost izučavanju povijesti rimskog svijeta nude slikovni prikazi izrađeni u formi reljefa, mozaika i freske. Rimljani su iza sebe ostavili enormno bogatstvo u ovim objektima, koji prikazuju praktično sve od vojne i političke historije pa preko mitološke i tradicijske tematike do pejzaža, flore i faune i prizora svakodnevnog života i određenih društvenih i ekonomskih fenomena. Zahvaljujući reljefima, mozaicima i freskama mogu se rekonstruirati oni segmenti života rimskog svijeta, koji su slabije zastupljeni u podacima iz literarne i epigrafske građe. Posebnu vrijednost imaju narativni reljefi koji se npr. nalaze na Titovom slavoluku, Trajanovom stupu, Aurelijevom stupu, slavoluku Septimija Severa, koji daju čitavu jednu priču izraženu u slikama i dobrano

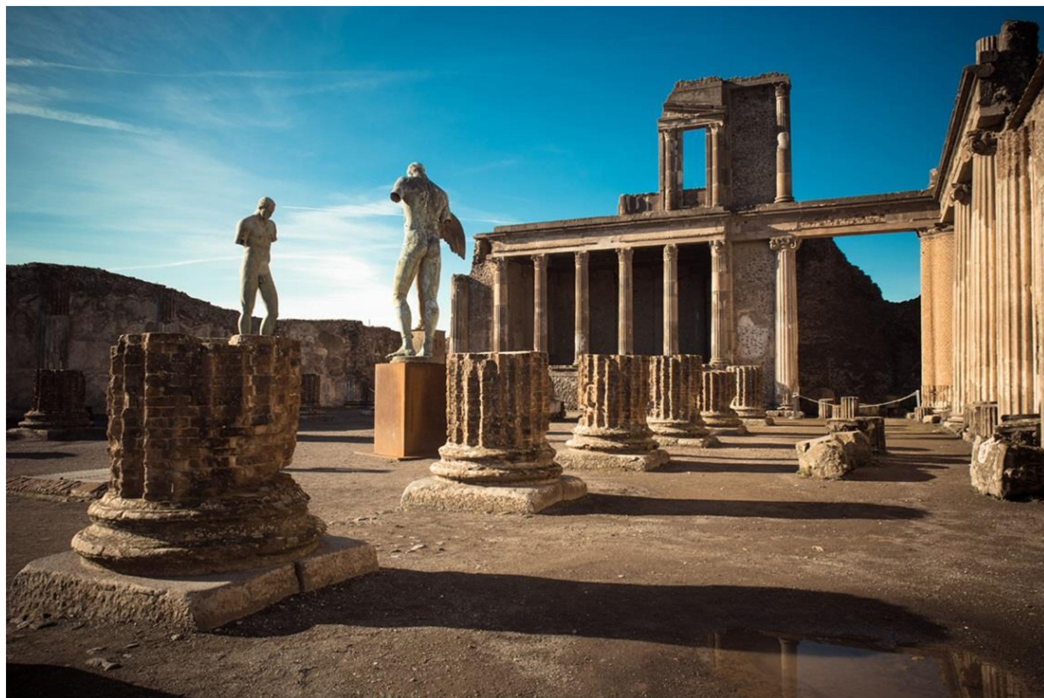
dopunjavaju ili ispravljaju literarna vrela. Preko reljefa, mozaika i freski se rekonstruiraju i oni povijesni elementi koji su slabo zastupljeni u literarnim vrelima, kao što je odjeća, frizura, fizički izgled. Dok se reljefi (zbog dugotrajnosti materijala) i mozaici (zbog činjenice da su u većini slučajeva bili prekriveni zemljom) pronalaze širom rimskog svijeta, freske su znatno više propadale i ubjedljivo najveći broj pronađenih otpada na zone Pompeja i Herkulanuma.

Hadrijanova vila u Tivoliju.

Rimski most u Meridi.

Pompeji

Via Appia antica, prva prava izgrađena cesta na svijetu.
Zaslužan za njenu izgradnju je bio Apije Klaudije Cek.

FILOLOŠKI RELIKTI

Iako formalno latinski jezik spada u grupu mrtvih jezika, on je ustvari i danas vrlo prisutan, u medicini i pravu je praktično službeni jezik. Iz latinskog jezika su proizašli romanski jezici koji i dalje dominiraju u većini zemalja koje su pripadale zapadnoj, latinskoj zoni Rimske Države (izuzev Britanije, Porajnja, sjeverne Afrike i Ilirika). Toponimija i posebno onomastika mogu pomoći u detektiranju rimske historije.

Određeni tragovi vremena postanaka Rima mogu se naći u filološko – lingvističkim reliktima, i to ne samo u latinskom jeziku (posebno njegovim arhaičnim oblicima), nego i u etrurskom i drugim (i indoeuropskim i neindoeuropskim) jezicima koji su se govorili u Italiji i Mediteranu. Posebno je to izraženo sa toponimijom, hidronimijom i orografijom jer se u njima često nailazi na starije, drevne oblike koji su se sačuvali (uz određene modifikacije) kroz milenijume. Onomastika je u određenom obliku isto znala čuvati konzervativne oblike. Naravno kada se ima u vidu toponimija, potrebno je imati u vidu i potencijalne nedostatke kada se determinira drevnost određenog pojma ili imena za konkretno mjesto. Bilo je slučajeva i u prapovijesti i u protohistoriji i u antičkom, klasičnom historijskom dobu, ali posebno u srednjem vijeku da pojedina populacija koja iz raznoraznih razloga napušta izvjesno prebivalište prenese i njegovo ime na svoju novu naseobinu.

TEMELJI MODERNE HISTORIOGRAFIJE O STAROM RIMU

Proučavanje rimske povijesti do početka XVIII. stoljeća

Od djela koja su se pojavila u XVI. st. sačuvalo je znanstveno značenje djelo Karla Sironija, koje je izašlo u Baselu i koje sadrži popise rimskih konzula po godinama, uz ukazivanje važnijih događaja koji su se dogodili ove ili one godine. Ovo djelo udarilo je temelj modernom znanstvenom shvaćanju kronologije rimske povijesti. Još u XVI. st. Lorenzo Valla izrazio je sumnju u vjerodostojnost nekih podataka Tita Livija, dok je u XVII. st. filozof Perizon ukazivao na razne pogreške i netočnosti u Livijevom djelu. Pred kraj XVII. st. pada djelatnost francuskog učenog opata Tillemonta, koji je izdao historiju kršćanske crkve u 16 tomova i historiju Rimskog Carstva u 6 tomova.

Historiografija XVIII. st. i XIX. st.

Veliko značenje imalo je djelo Louisa de Beauforta (živio 1703. – 1795. god.), koji je od općih primjedbi prešao na sustavnu raščlambu izvora za ranu rimsku povijest i izvukao zaključak da rana rimska povijesna tradicija nije bila zasnovana na vjerodostojnom materijalu. Prvi ozbiljan pokušaj da se nađe smisao u tijeku rimske povijesti i utvrde određene zakonitosti njenog razvoja pripada poznatom djelatniku i misliocu francuskog prosvjetiteljstva Montesquieu (1698-1755), koji je napisao "Razmatranja o uzrocima veličine i opadanja Rimljana". Posebnu važnost ima i djelo Edvarda Gibbona (1737-1794) koje nosi naslov "Opadanje i pad Rimskog Carstva". Pisac počinje svoje djelo od doba Antonina i dovodi ga do pada Carigrada 1453. god. Za njega je romejska srednjovjekovna historija u stvari samo nastavak historije Rimskog Carstva.

Osnivač novog, kritičkog smjera u izučavanju rane rimske prošlosti bio je Barthold Georg Niebuhr (živio 1776. - 1831.). Sin putnika-orijentalista, Niebuhr se rodio Kopenhagenu i proveo djetinjstvo u Holsteinu, Niebuhr nije bio znanstvenik-profesionalac, on je bio praktični djelatnik. Glavno Niebuhrovo djelo je njegova "Rimska historija" / "Römische Geschichte". Ona je počela izlaziti još 1811/1812. god. (I. i II. tom su revidirani i ponovno objavljeni 1827-1828. god.), ali se njen posljednji, treći tom pojavio tek 1832. godine,

poslije piščeve smrti. Djelo je ostalo nezavršeno. Izlaganje rimske historije dopire u njemu do kraja I. punskog rata. Niebuhr je osnivač kritičke metode u proučavanju historije. Niebuhr je objavio još niz radova iz rimske historije, a poznat je kao i pronalazač Gajevih Institucija i fragmenata drugih djela klasične književnosti. On je objavio i djelo „Historija grčkih heroja“ / Griechische Heroengeschichte.

Pored Niebuhra potrebno je istaći i Alberta Schweglera (živio 1819.-1857. god.) koji je započeo sa pisanjem rimske historije (vol. I – III, 1853. – 1857. god.) koju je doveo samo do Licinijevih zakona. U kritici rimske tradicije on je osobit značaj pridavao etiološkim mitovima (taj pojam je on uveo u znanost), koji su objašnjavali običaje ili osobna imena, čije je pravo značenje bilo zaboravljeno. Sa Niebuhrovim shvaćanjima i drugim naprednim idejama zapadnoeuropske historijske misli upoznao je rusku javnost T. N. Granovski (živio 1815. - 1855.). Granovski je dao niz sjajnih slika iz rimske prošlosti.

William Smith (20. V. 1813. – 7. X. 1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen “A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio “Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. Na kraju, “Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.[60]

[60] Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka / natuknice nema inicijala autora, onda je članak / natuknica napisan od Editora / urednika = Smith, 1867: I, vi: „The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor“.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju "Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, "Student's Manuals of History and Literature", „Latin – English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završeno 1855. god.), "Dictionary of the Bible" (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities" (1875–1880), "Dictionary of Christian Biography" (1877–1887), "The Atlas" (1875).

Preporučena izdanja leksikografskih djela Williama Smitha:

1. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* 1849, London: Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
2. *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume I,* 1854, London: Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
3. *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume II,* 1857, London: Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
4. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1859, Boston: Little, Brown and Company.
5. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I – III,* 1867, Boston: Little, Brown and Company.
6. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1870, Boston: Little, Brown and Company.
7. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1875, London: John Murray.
8. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 1890, London: John Murray.

U određenim krugovima njemačkih građanskih političara širi se uvjerenje da ujedinjenje Njemačke može izvršiti samo demokratska monarhija. Ta ideja provodi se u Momsenovoj "Rimskoj historiji". Christian Matthias Theodor Mommsen (živio 1817. - 1903.) bio je sin jednog njemačkog luteranskog pastor i može se slobodno (do danas) smatrati najznačajnijim historiografom i najvećim učenjakom za rimsku epohe i civilizaciju. On je bio jedna svestrano obrazovana ličnost koja je svojim marljivim, studioznim i metolodoškim radom obilježila ne samo historiografiju, nego i njemu suvremene političke, društvene i pravne procese i postavila historiografske standarde. Njegovo glavno djelo je nezavršena "Rimska historija" koja je objavljivana sukcesivno u tri toma 1854, 1855 i 1856. god. i obuhvatala je period od osnivanja Rima pa do 44. god. n. e. Glavna ideja "Rimske historije" stoji u tijesnoj vezi sa ideološkom tendencijom

njemačke historiografije sredine XIX. st. Ovo djelo je vrlo brzo postalo veoma popularno i raširilo se tadašnjom Europom. Pored značajanih pohvala, rad je dobio i kritike. Četvrti tom "Rimske historije" (koji je trebao da obuhvati doba principata i dominata) nije ugledao svjetlo dana. To je došlo dijelom zbog slučajnih okolnosti (požar od 7. VII. 1880. koji je uništio dobar dio Mommsenove građe), dijelom zbog prebacivanja fokusa rada na skupljanje i sistematizaciju latinskih natpisa, a dijelom, vjerojatno, jer se Mommsen razočarao u jaku vladu jedinstvene Njemačke Carevine.

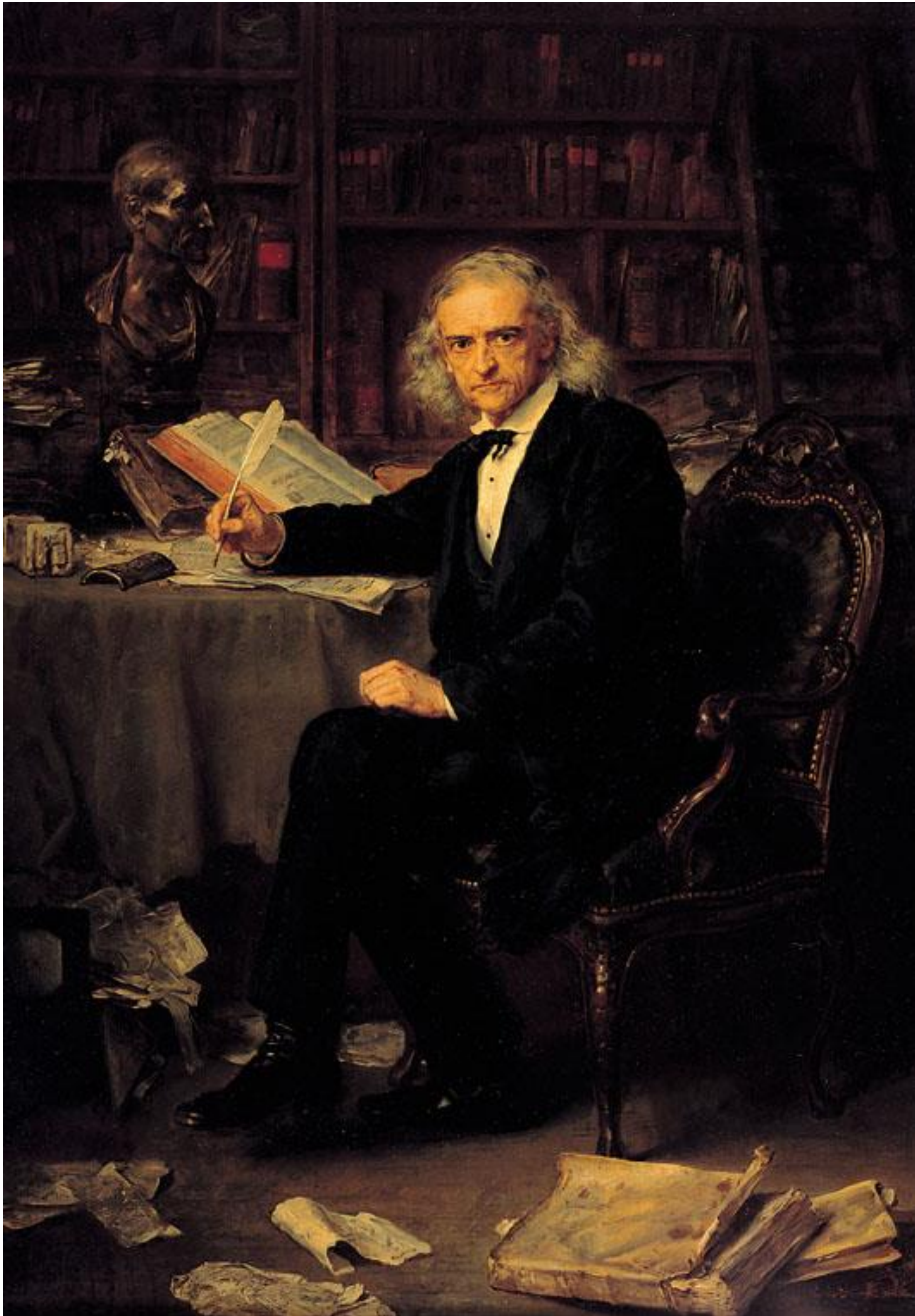
Mommsenov IV. tom je rekonstruiran na osnovi njegovih predavanja (u periodu 1882 – 1886. god. na Univerzitetu u Berlinu) zapisanih od strane studenata Sebastijana Hensela i Paula Hensena. Ove studentske bilješke su bile otkrivene 1980. Ova rekonstrukcija je objavljena 1992. god.

Onda se 1885. god. pojavio odjednom peti tom (koji se publicira nekada i kao zasebno djelo pod nazivom „Provincije Rimskog Carstva od Cezara do Dioklecijana“), koji se po svojoj metodologiji razlikuje od prva tri. U njemu Mommsen proučava sve rimske provincije, on donosi historiju uprave pojedinih provincija i izlaže njihov kulturni život.

Od drugih Mommsenovih važnijih djela treba spomenuti:

1. “Rimska kronologija do vremena Cezara“ (1858. god.), napisana zajedno sa njegovim bratom Augustom.
2. “Rimsko ustavno pravo“ (1871. – 1888. god.) u tri volumena. Umjesto fragmentarnih podataka i zapažanja o rimskom političkom poretku, Mommsen je prvi pokušao rekonstruirati čitav sustav rimskog državnog prava. U tom djelu dat je sustavan pregled rimskih državnih institucija (magistratura, komicija, Senata, municipalnih vijeća).
3. „Rimsko krivično pravo“ (1899. god.).

Od velikog je značenja Mommsenova izdavačka djelatnost. Važan poduhvat predstavljalo je izdavanje latinskih natpisa kome je Mommsen pristupio 1858. god. On je izvršio reviziju dotada objavljenih natpisa i za mnoge od njih dao je važne komentare; neki od njih predstavljaju nove, samostalne studije. Već 1863. godine izašao je prvi tom, koji je obuhvatio stare republikanske natpise i konzulske faste. Od tog vremena tomovi "*CIL*“- a počeli su izlaziti redovito. Pod Mommsenovom redakcijom izašli su "Teodosijev kodeks”, (*Codex Theodosianus*), "Digeste" (*Digestae*) i dr. Theodor Mommsen je ukupno publicirao preko 1500 radova. Theodor Mommsen je bio vrlo aktivan i u tadašnjem političkom životu Njemačke, često sa opozicionih pozicija vladajućim establishmentima. Za svoj rad Theodor Mommsen je 1902. god. dobio i Nobelovu nagradu za književnost. Njegov rad na izučavanju rimske povijesti i pojedinih njenih aspekata, do danas je neprevaziđen i služi kao osnova svih historiografskih izučavanja.

Umjetnička slika koja prikazuje Theodora Mommsena. Autor Ludwig Knaus.
Datum nastanka 1881. god., Danas se nalazi u Nationalgalerie Berlin.

Jedan od Mommsenovih kritičara bio je Karl Nitzsch, koji se može nazvati jednim od istaknutijih predstavnika Niebuhrove škole, iako nije bio njegov neposredni učenik. Nitzsch je izdao studiju o braći Grakho, djelo o rimskoj aristokraciji, a poslije njegove smrti izdana je i "Historija rimske republike".

U Francuskoj je u doba cara Napoleona III. rimskoj povijesti posvećivana velika pozornost. Jean Victor Duruy (živio 1811. – 1894. god.) je napisao djelo "Histoire des Romains et des peuples soumis à leur domination" u sedam tomova (objavljeno 1843 – 1844. god.). Za vrijeme vladavine Napoleona III. bio je ministar prosvjete čiji se mandat odlikovao kreativnim, sekularnim, svestranim i naprednim reformama obrazovnog sistema. Nakon toga je objavio revidirano izdanje svoje rimske historije, koje se pojavilo u značajno većem obimu u pet volumena pod naslovom "Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à la mort de Théodose" (objavljeno u periodu 1879 - 1885). Njegova "Histoire des Grecs" u tri volumena je objavljena od 1886 do 1891. god. Pored ovih djela, napisao je još čitav niz drugih historiografskih knjiga i radova. Iako nije bio istraživač u pravom smislu, Duruy je ipak dobro poznavao izvore, a njegovo izlaganje odlikovalo se živošću. Knjiga Fustel de Coulangesa pod naslovom "Antički grad – država" se pojavila 1864. godine. Po svojim filozofskim shvaćanjima Coulanges je bio pozitivist, i njegovo djelo imalo je zadatak da pokaže zavisnost društvenog poretka od ljudskog mišljenja. Osnovu građanskog života u Heladi i Rimu činila je, po njegovom mišljenju, religija. Kult predaka, čije je središte bilo domaće ognjište, bio je glavni sadržaj te religije. U Francuskoj je u periodu od 1873. i 1919. godine objavljeno 10 tomova leksikografskog djela Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR), pod uredničkom palicom Charlesa Victora Daremberga i Edmonda Saglio. Slično ovom leksikografskom rječniku je i italijanska inačica Dizionario epigrafico di antichità romana (DEAR), koja je počela izlaziti 1886. god.

Krajem devedesetih godina XIX. i na samom početku XX. st. sve više se ustaljuje praksa skepticizma, koji vodi i ka hiperkriticizmu. Ova pojava najjasnije se zapaža u radovima talijanskog znanstvenika Ettora Paisa (živio 1856. – 1939. god.). Njegova "Kritička povijest prvih pet stoljeća rimske povijesti" počela je izlaziti 1898 godine. U njoj se on vraća na pitanja koja su postavili de Beaufort i Niebuhr. Pais poriče svaku vjerodostojnost tradicije. Po njegovom mišljenju, Rimljani nisu znali za historijsku predaju i ništa ne dokazuje da su postojali privatni rimski ljetopisi, čak ni ono što je poznato o rimskim ustanovama, uzeto je uglavnom iz izvora I. st. p. n. e., koji ne mogu dati potpunu predodžbu o starom političkom poretku. O ranoj tradiciji Pais tvrdi da su na nju u mnogo čemu utjecala grčka historijska kazivanja, a osim toga i rimska drama. Simptomatičan za kraj XIX. st. je rad Guglielma Ferrera "Propast antičke civilizacije". Ovo djelo, koje je izdano na početku XX. stoljeća, pojavilo se na mnogim europskim jezicima. Pisac je glavnu pažnju posvetio kraju rimske Republike. Ferrero je stajao

donekle pod utjecajem marksizma. On govori o porastu krupnog zemljoposjeda, o proletarizaciji stanovništva, o degradaciji višeg staleža u vezi sa širenjem pretjeranog luksuza. Potrebno je istaknuti i djelatnost moskovskog profesora V. I. Gerjea (1831. – 1919.), koji je napisao više radova iz povijesti starog Rima: "Predavanja iz rimske povijesti", raspravu o Augustu i knjigu o blaženom Augustinu.

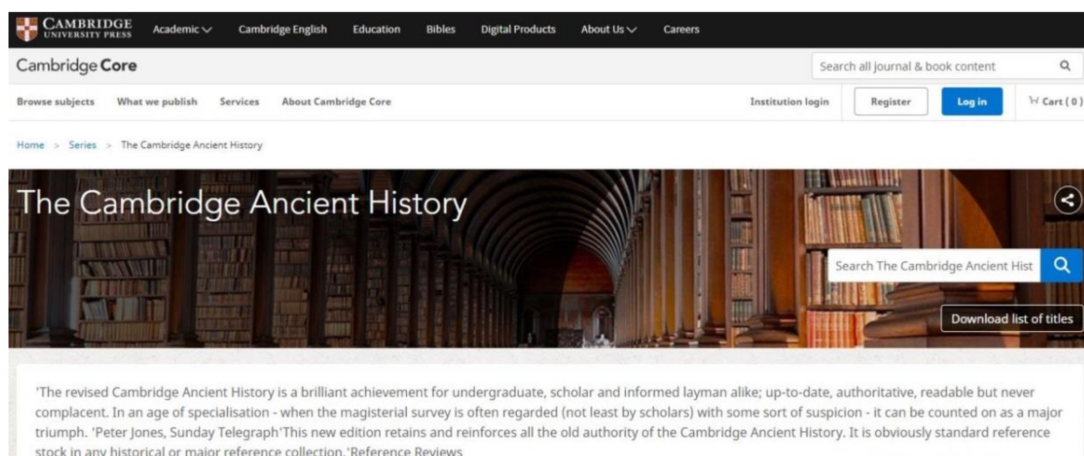
Za istraživanje klasične civilizacije je nezaobilazna Paulys – Wissowa Real – Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly – Wissowa također i Pauly – Wissowa – Kroll (pored PWRE, skraćenice i P. – W. ili RE). Riječ je o obimnoj i sveobuhvatnoj njemačkoj enciklopediji antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije, koja je izlazila od 1893. do 1978. god. PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real – Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (“Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu“) čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovu ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner. PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni do 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistemtiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati i manjim monografijama. Pojedini članci su bili izdati i samostalno. Pored toga, od 1964. do 1975. godine je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. “Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. “Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike, Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije kao i staroorijentalnim kulturama i egipatskom kulturom kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje. Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a daljih 6 (zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Bril izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Pored PWRE, potrebno je istaći italijansku ediciju *Enciclopedia Dell = arte antico, Classica e orientale, I – VII vol.* 1958 – 1966, Istituto Della Enciclopedia Italiana. Roma.

Supplementi

  - Supplemento 1970. 1973
  - Atlante dei complessi figurati e degli ordini architettonici. 1973
  - Indici dei nomi e delle cose notevoli dei volumi I-VII e del primo supplemento. 1984
- Secondo Supplemento 1971–1994
  - Vol. 1: A – Carro. 1994
  - Vol. 2: Carsoli – Gwalior. 1994
  - Vol. 3: Ḥabūba Kabira – Neoatticismo. 1995
  - Vol. 4: Nepal – Roma. 1996
  - Vol. 5: Romana, Arte – Zuglio. 1997
- Atlanti sussidarii
  - Atlante delle forme ceramiche.
    - Vol. 1: Ceramica fine Romana nel bacino mediterraneo, (medio et tardo impero). 1981
    - Vol. 2: Ceramica fine Romana nel bacino mediterraneo, (tardo ellenismo e primo impero). 1985
  - Pompei. Pitture e mosaici. Vol. 1–11, 1990–2003
- Riscoperta di Roma antica. 1999

Od novijih monumentalnih sinteza antičke historije (uključujući posebno grčko - rimsku civilizaciju) vrijedi izdvojiti ediciju CAH = The Cambridge Ancient History i OCD = Oxford Classical Dictionary.

Naslovnica portala The Cambridge Ancient History

Od kraja XX. st. pa sa prvim decenijama XXI. st. proširila se praksa multimedijalnih projekata koji se odnose na historiju staroga Rima. Iz te velike mase dokumentarnih filmova (popis vidjeti u odjeljku "Preporučeni dokumentarni filmovi") vrijedi istaći:

1. "Ancient Rome: The Rise and Fall of an Empire", u 6 epizoda, BBC, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Rome_-_The_Rise_and_Fall_of_an_Empire
2. "Hadrian", BBC, 2008.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hadrian_%28BBC%29
3. "The Germanic Tribes", u 4 epizode, 2007.: http://docuwiki.net/index.php?title=The_Germanic_Tribes; http://www.youtube.com/watch?v=KZw3C81a-5w
4. Time Watch - The Mystery of the headless Romans: http://www.youtube.com/results?search_query=hedless+romans+york&oq=hedless+romans+york&gs_l=youtube.3...2312.8486.0.8864.16.16.0.0.0.0.119.1249.9j5.14.0...0.0...1ac.JgMlNYI066Y
5. Gladiators: Back From the Dead, Channel 4: http://www.youtube.com/watch?v=_-LpbKyhBC4&feature=related
6. "The Battle Against Rome", History Channel, 2009.: http://docuwiki.net/index.php?title=The_Battle_Against_Rome
7. „The Lost Legions of Varus", Channel 4, 2001.: http://docuwiki.net/index.php?title=The_Lost_Legions_of_Varus
8. „A History of Celtic Britain", BBC, 2011.: http://docuwiki.net/index.php?title=A_History_of_Celtic_Britain

9. “Rome: The Last Frontier – The Romans in Britain“, u ABC/BBC, 2011.
10. “The Roman Invasion of Britain“, History Channel, 2009.: http://docuwiki.net/index.php?title=The_Roman_Invasion_of_Britain
11. “Piercebridge“, Channel 4, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Piercebridge_%28Ch4%29
12. “Hannibal: The Man, the Myth, the Mystery“, National Geographic, 2011.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hannibal:_The_Man%2C_the_Myth%2C_the_Mystery
13. “On Hannibal's Trail“, BBC, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=On_Hannibal%27s_Trail
14. “Hannibal - Rome's Worst Nightmare“, BBC, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hannibal_-_Rome%27s_Worst_Nightmare
15. „Carthage: The Roman Holocaust“, Channel 4, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Carthage:_The_Roman_Holocaust
16. “Spartacus: Gladiator War“, National Geographic, 2002.: http://docuwiki.net/index.php?title=Spartacus:_Gladiator_War
17. “Romes Greatest Battles“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Romes_Greatest_Battles
18. “Julius Caesar's Greatest Battle“, BBC, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Julius_Caesar%27s_Greatest_Battle
19. “Decisive Battles of the Ancient World“, History Channel, 2011. : http://docuwiki.net/index.php?title=Decisive_Battles_of_the_Ancient_World
20. “Ancient Warriors“, Discovery Channel, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Warriors
21. “Barbarians“, BBC, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Barbarians_%28BBC%29
22. “Barbarians“, History Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Barbarians_%28HC%29
23. “Rim, moć i slava“, Discovery channel, 1998. Jutarnji list, 2005.
24. “Ancient Rome (DC)“, Discovery Channel, 2006.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancient_Rome_%28DC%29

25. “Vesuvius Deadly Fury“, Discovery Channel, 2002.: http://docuwiki.net/index.php?title=Vesuvius_Deadly_Fury

26. “Pompeii: The Last Day“, Discovery Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Pompeii:_The_Last_Day

27. “Colosseum – Rome's Arena of Death“, BBC, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Colosseum_-_Rome%27s_Arena_of_Death

28. “Rome Revealed“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Rome_Revealed

29. “Meet the Romans“, BBC, 2012.: http://docuwiki.net/index.php?title=Meet_the_Romans

30. “Life and Death in Rome“, 2006.: http://www.youtube.com/watch?v=Hzm1laBY3LU&feature=player_embedded#!

31. “Hidden Worlds – Underground Rome“, National Geographic, 2007.: http://docuwiki.net/index.php?title=Hidden_Worlds_-_Underground_Rome

32. “Moments in Time“, Discovery Channel, 2003.: http://docuwiki.net/index.php?title=Moments_in_Time

33. “War and Civilization“, TLC, 1997.: http://docuwiki.net/index.php?title=War_and_Civilization

34. “What the Romans did for Us“, BBC, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=What_the_Romans_did_for_Us

35. “What the Ancients Did for Us“, BBC, 2005.: http://docuwiki.net/index.php?title=What_the_Ancients_Did_for_Us

36. “Lost Ships of Rome“, National Geographic, 2010.: http://docuwiki.net/index.php?title=Lost_Ships_of_Rome

37. “Ancients Behaving Badly“, History Channel, 2009.: http://docuwiki.net/index.php?title=Ancients_Behaving_Badly

38. “Secrets of Lost Empires 2“, PBS, 2000.: http://docuwiki.net/index.php?title=Secrets_of_Lost_Empires_2

39. “Eurasia“, NHK, 2004.: http://docuwiki.net/index.php?title=Eurasia

40. Rimske legije: http://www.youtube.com/watch?v=iuNFaW4seIY&feature=related

41. http://www.youtube.com/watch?v=dIbrrDaOn-w&feature=related
42. Rome's Legionnaires: http://www.youtube.com/watch?v=Vsch_AwUX8Y
43. Agora: http://www.youtube.com/watch?v=N5z9NxiP36s
44. The History of Rome – Engineering the Roman Empire: http://www.youtube.com/watch?v=EZPTvvmk1jY
45. Meet the Romans with Mary Beard: I dio = http://www.youtube.com/watch?v=rggk_H3jEgw ; II dio = http://www.youtube.com/watch?v=9JFw8M4PBUI ; III dio = http://www. youtube.com/watch?v=1UvG0LDeYBA

Skraćenice

AE	L'Année Épigraphique, Paris 1888-
AHB	S. Mesihović, Antiqui homines Bosnae, Sarajevo 2011 [z. B., p. e., f. e.: AHB p 100]
CAH	The Cambridge Ancient History
CaroL.	Chioffi, Caro. Il mercato della carne nell'occidente romano. Riflessi epigrafici ed iconografici, Rom 1999
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
CILA	Corpus de Inscripciones Latinas de Andalucia
CLE	*Carmina Latina Epigraphica*, hrsg. v. F. Bücheler - E. Lommatzsch, Leipzig 1930
CLENuovo	P. Cugusi, Per un nuovo Corpus dei Carmina Latina Epigraphica. Materiali e discussioni, Rom 2007
CSE	P. Kruschwitz, *Carmina Saturnia Epigraphica*. Einleitung, Text und Kommentar zu den saturnischen Versinschriften, Stuttgart 2002
D	H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, 3 Bände, Berlin 1892-1916
EDCS	Epigraphik – Datenbank Clauss / Slaby
EDH	Epigraphic Datenbank Heidelberg
EDR	Epigraphic Database Rome
EE	Ephemeris Epigraphica
ELRH	B. Díaz Arino, Epigrafía latina republicana de Hispania, Barcelona 2008
Engfer-2017	K. Engfer, Die private Munifizenz der römischen Oberschicht in Mittel - und Süditalien. Eine Untersuchung lateinischer Inschriften unter dem Aspekt der Fürsorge, Wiesbaden 2017
Epigraphica	Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia, 1939-
ERItalica	A. Canto de Gregorio, La epigrafía romana de Itálica, Madrid 1985
Fano-01	R. Bernardelli Calavalle, Le iscrizioni romane del museo civico di Fano, Fano 1983

FGH	*Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Wilhelm Ludwig Müller, *Vol. I – V*, 1841 – 1884.
FGrH[61]	Die Fragmente der griechischen Historiker
Gordon	A.E. Gordon, Album of dated Latin inscriptions, Berkeley 1958
HEp	Hispania Epigraphica, Madrid 1989-
IAIrpino	M. Kajava - H. Solin, Le iscrizioni aliene del Museo Irpino, Epigraphica 59, 1997, 311-351
IG	*Inscriptiones Graecae*
IGR 4 (IV)	*Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, ed. René Cagnat et al. 3 vols. Paris 1901-1927. Vol. 4, fasc. 1-9, with Georges Lafaye. Paris 1908-1927. Reprint: Chicago, Ares 1975.
IGRRP	R. Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris 1906/1927 (Bände 1, 3 und 4)
ILLRP	A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Florenz 2. Aufl. 1965.
ILMN	Le Iscrizioni Latine del Museo Nazionale di Napoli, 1: Roma e Latium, Neapel 2000.
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae vgl./cf. D
InscrIt	*Inscriptiones Italiae*, Rom 1931-
IvP I	Fränkel, Max. *Die Inschriften von Pergamon* 2 vols. «Altertümer von Pergamon», 8, 1-2. Berlin 1890-1895. Vol. 1, nos. 1-250, *Bis zum Ende der Königszeit*
JÖAI	Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien

[61] "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum*, kojeg je u periodu od 1841. do 1873. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti dio (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). *Brill's New Jacoby* (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

JRS	The Journal of Roman Studies, London: Society for The Promotion of Roman Studies at The Office of The Society.
LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass.: Harvard University Press
MH	Museum Helveticum
MH	Matica Hrvatska, Zagreb
MS	Matica Srpska, Novi Sad
OCD^3	Oxford Classical Dictionary, 3rd edition (1996), Oxford: Clarendon Press
OGIS	Dittenberger, Wilhelm. *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig 1903 - 1905. — For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand. Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie: Répertoire bibliographique des OGIS. «Annales littéraires de l'Université de Besançon», 272. «Centre de Recherche d'Histoire Ancienne», 45; Paris 1982.
PBSR	Papers of the British School at Rome
PWRE[62]	Paulys - Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart

[62] Paulys - Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung ("Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu") čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni do 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistemtiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati i manjim monografijama. Pojedini članci su bili izdati i samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. god. je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje – Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv, „Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. „Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije kao i staroorijentalnim kulturama i egipatskom kulturom kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu

RDGE	*Roman Documents from the Greek East*, R. K. Sherk, Baltimore, 1969.
RIC	Roman Imperial Coinage; Vol. 1 (1923), Vol. 2 (1926), Vol. 3 (1930), Vol. 4a (1936), Vol. 4b (1930), Vol. 4c (1949), Vol. 5a (1927), Vol. 5b (1933), Vol. 6 (1967), Vol. 7 (1966), Vol. 8 (1981), Vol. 9, Vol 10 (1994), London
RICIS	L. Bricault, Receuil des inscriptions concernant les cultes isiaques
RICIS-02	L. Bricault, RICIS supplément II, Bibliotheca Isiaca 2, 2011, 273-307
RICIS-03	L. Bricault - R. Veymiers, RICIS supplément III, Bibliotheca Isiaca 3, Bordeaux 2014
SAZU	Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SIRIS	L. Vidman, Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae, Berlin 1969
Syll	*Sylloge inscriptionum graecarum*, ed. Wilhelm Dittenberger. 3rd edn., eds. Friedrich Hiller von Gaertringen, Johannes Kirchner, Hans Rudolf Pomtow and Erich Ziebarth. 4 vols. Leipzig, 1915-1924.
SVF	*Stoicorum Veterum Fragmenta* (Vol. I. = 1905 (Joannes ab Arnim), Vol. II. = 1903 (Joannes ab Arnim), Vol. III. = 1903 (Joannes ab Arnim), Vol. IV = 1924. (Maximilian Adler)), Lipsiae... Reprint izdanje, Vol. I. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. II. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. III. = Teubner, Stuttgart, 1964; Vol. IV. = Teubner, Stuttgart, 1964.
Veleia	Revista de prehistoria, historia antigua, arqueología y filología clásicas
Tuchelt	K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien*, Tübingen, 1979.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik [z. B., p. e., f. e.: ZPE-100-447]

izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a daljih 6 (zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Bril izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Izdanja izvora/vrela

Alkman 2007.: *Lyra Graeca I - II,* J. M. Edmonds, Wildside Press

Amijan Marcelin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus, Roman History*, J. C. Rolfe, LCL.

Amijan Marcelin 1998.: *Amijan Marcelin, Istorija,* Milena Milin, Beograd : Prosveta.

Ampelije Lucije 1854.: *Ampelius*, *Liber Memorialis,* ed. Edward Wölfflin, Lipsiae/Leipzig : Teubner.

Ampelije Lucije.: Latinski tekst na http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Ampelius/Liber_Memorialis*.html

Andokid 1941.: *Minor Attic Orators, Volume I: Antiphon. Andocides*, Maidment, K. J., LCL.

Anonymous Valesianus 1939.: *Ammianus Marcellinus: Roman History, Volume III, Books 27-31. Excerpta Valesiana,* J. C. Rolfe, LCL.

Antioh iz Sirakuze 1872, Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, i. Wölfflin, *Antiochos von Syrakus*.

Antoninov Itinerarij 1848.: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai, 1-234

Antonin Liberal 1992.: *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis: A Translation With Commentary,* Celoria Francis, London and New York: Routledge

Apicije 2005.: Rimski kuvar po Apiciju, Novi Sad : Stylos, 2005.

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars,The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume I: Books 1-8.1,* Horace White, LCL.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume II: Books 8.2-12,* Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26,* Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27-5,* Horace White, LCL.

Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi,* Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.

Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43,* Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. 52 – 81

Apolonije Rođanin 2009.: *Apollonius Rhodius, Argonautica,* Race, William H., LCL.

Apulej 1909.: *The Apologia and Florida of Apuleius of Madaura*, H.E. Butler, Oxford: Clarendon Press.

Apulej 2011.: *Zlatni Magarac*, Beograd: Dereta.

Arijan 1952.: *Arijan, Anabaza,* Milan Stahuljak, Zagreb: MH.

Aristofan *Scholia* 1883.: *Scholia graeca in Aristophanem*, Dubner, Friedrich, Pariz.

Aristofan 1998.: *Acharnians. Knights*, Henderson, Jeffrey, LCL.

Aristofan 1998.: *Clouds. Wasps. Peace*, Henderson, Jeffrey, LCL.

Aristofan 2000.: *Birds. Lysistrata. Women at the Thesmophori*a, Henderson, Jeffrey, LCL.

Aristofan 2002.: *Frogs. Assemblywomen. Wealth*, Henderson, Jeffrey, LCL.

Aristofan 2008.: *Fragments*, Henderson, Jeffrey, LCL.

Aristotel 1926.: *Art of Rhetoric*, Freese, J. H., LCL.

Aristotel 1932.: *Aristotle, Politics,*H. Rackham, LCL.

Aristotel 1933.: *Metaphysics, Volume II: Books 10-14. Oeconomica. Magna Moralia*, Tredennick, Hugh – Armstrong, G. Cyril, LCL.

Aristotel 1935.: *Metaphysics, Volume I: Books 1-9,*Tredennick, Hugh, LCL.

Aristotel 1937.: *Parts of Animals. Movement of Animals. Progression of Animals*, Peck, A. L. - Forster, E. S., LCL.

Aristotel 1942.: *Generation of Animals*, Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1934.: *Physics, Volume II: Books 5-8,* Wicksteed, P. H. - Cornford, F. M., LCL.

Aristotel 1957.: *Physics, Volume I: Books 1-4,* Wicksteed, P. H. - Cornford, F. M., LCL.

Aristotel 1965.: *History of Animals, Volume I: Books 1-3,* Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1970.: *History of Animals, Volume II: Books 4-6,* Peck, A. L., LCL.

Aristotel 1988.: *Nikomahova etika*, Tomislav Lađa, Zagreb: Globus.

Aristotel 1991.: *History of Animals, Volume III: Books 7-10,* Balme, D. M., LCL.

Aristotel 1995.: *Aristotle: Poetics,* St. Halliwell, LCL.

Aristotel 1997.: *Aristotel, Ustav Atinski,* Petar Jevremović, Beograd : ΠΛΑΤΩ.

Arnobije 1871.: *The Seven Books of Arnobius Adversus Gentes,* Hamilton Bryce – Hugh Campbell, Ante - Nicene Christian Library, Vol. XIX, Edinburgh: T. & T. Clark.

Arnobije 1949.: *Arnobius of Sicca, the Case Against the Pagans, vol. I.,* George MacCracken, Paulist Press, New York.

Arnobije 2009.: *Arnobius,The Seven Books against the Heathen, I IntraText Edition CT,* http://www.intratext.com/IXT/ENG1008/

Arusijan Mesije, 2011.: *Arusiani Messi Exempla elocutionum*: Introduzione, testo critico e note a cura di Anita Di Stefano, Weidmannsche Hildesheim.

Askonije 1907.: *Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio,* ed. Albert Curtis Clark, Oxford.

Askonije 1990.: *Asconius Commentaries on Five Speeches of Cicero,* Simon Squires, Bolchazy-Carducci Publishers.

August, Res Gestae 1955.: *Res Gestae Divi Augusti*, Frederick W. Shipley, LCL.

August 2000.: *Dela božanskog Avgusta*, Snežana Ferjančić, Beograd.

August 2007.: *Djela božanskog Augusta*, Robert Matijašić, Biblioteka Latina&Graeca knjiga LVIII, Zagreb.

Augustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3,* G. E. McCracken, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 –7,* W. M. Green, LCL.

Augustin, OBožijoj državi 1968.: *Augustine, City of God, Books 8 – 11,* David S. Wiesen, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1966.: *Augustine, City of God, Books 12 – 15,* Philip Levine, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1965.: *Augustine, City of God, Books 16 – 18.35,* Eva M. Sanford - W. M. Green, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1960.: *Augustine, City of God, Books 18.36 – 20,* W. C. Greene, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1972.: *Augustine, City of God, Books 21 – 22,* W. M. Green, LCL.

Augustin, O Božijoj državi 1982.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. I.*, Tomislav Ladan, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Augustin, O Božijoj državi 1995.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. II.*, Tomislav Ladan, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius, Attic Nights,* J. C. Rolfe, LCL.

Atenagora 1885.: *The Ante - Nicene Fathers, The Writings of the Fathers down do A. D. 325, Volume II, Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria.* Alexander Roberts – James Donaldson eds, American Reprint of the Edinburgh Edition Revised and Chronologically Arranged, with Brief Prefaces and Occasional Notes by A. Cleveland Coxe. Christian Classics Ethereal Library. Athenagoras translated by Rev. B. P. Pratten. http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.toc.html

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL.

Bernard Silvester iz Tura, 1977.: *The Commentary on the First Six Books of the* Aeneid *of Virgil Commonly Attributed to Bernardus Silvestris*, Julian Ward Jones - Elizabeth Frances Jones, Lincoln: University of Nebraska Press.

Bernard Silvester iz Tura, 1979.: *The Commentary on the First Six Books of Virgil's* Aeneid, Earl G. Schreiber – Thomas E. Maresca, Lincoln: University of Nebraska Press.

Biblija, Stari i Novi zavjet, 1968.: *Biblija*, Ljudevit Rupčić, Zagreb: Stvarnost.

Biruni, 1879.: *The Chronology of Ancient Nations*, London: William H. Allen And Co.

Ceces 1811.: *Isaac Tzetzes, John Tzetzes, Isaakiou kai Iōannou tou Tzetzou Scholia eis Lykophrona, Volume 1*, Christian Gottfried Müller eds., Sumtibus F. C. G. Vogelii.

Ceses 1826.: *Iōannou tou Tzetzou Biblion historikēs tēs dia stichōn politikōn, Alpha de kaloumenēs, Ioannis Tzetzae,* (*Historiarum Variarum, Chiliades*). Gottlieb Kiessling eds., Sumtibus F. C. G. Vogelii, Lipsiae.

Ceses 2018.: *Chiliades or Book of Histories by John Tzetzes*, Ana Untila – Gary Berkowitz – Konstantinos Ramiotis – Jonathan Alexander – Nikolaos Giallousis.

Cezar, *De Bello Gallico*, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Galski rat*, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, *Commentarii belli civilis*, 1988.: *Gaj Julije Cezar, Građanski rat,* Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS

Cezar, *De Bello Alexandrino* 1955.: *Caesar, Alexandrian War,* A. G. Way, LCL.

Cezar 2010.: *Caesar, G. I. Moji ratovi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona.: *Ciceron, Govor protiv Lucija Kornelija Pisona*, www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. *M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero,* C. D. Yonge, B. A. London. George Bell & Sons, York Street, Covent Garden. 1891.

Ciceron, *Oratio de haruspicum responso*.: *Ciceron, Oratio de haruspicum response* www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. 1909. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.

Ciceron 1829.: *Marcus Tullius Cicero, The Republic of Cicero*, G. W. Featherstonhaugh, New York: G. & C. Carvill.

Ciceron 1840.: Middleton – Melmoth – Heberden, *The Life and Letters of Marcus Tullius Ciceron*, London: Edward Moxon, Dover Street.

Ciceron 1853.: *Treatises of M. T. Cicero, The Nature of the Gods, On Divination, On Fate, On the Republic, On the Laws, And on Standing for the Consulship,* C. D. Yonge, London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.

Ciceron, 1891.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero,* C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron, 1903.: *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, C. D. Yonge, London. George Bell & Sons.

Ciceron (Marko i Kvint) 1908 - 1909.: *The Letters of Cicero; the whole extant correspondence in chronological order, in four volumes*, Evelyn S. Shuckburgh. London. George Bell and Sons.

Ciceron 1913.: *On Duties,* Miller, Walter, LCL.

Ciceron 1914.: *On Ends,* Rackham, H., LCL.

Ciceron 1923.: *On Old Age. On Friendship. On Divination,* W. A. Falconer, LCL.

Ciceron 1923.: *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio,*Watts, N. H., LCL.

Ciceron 1927.: *Tusculan Disputations*, King, J. E., LCL.

Ciceron 1927.: *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, Hodge, H. Grose, LCL.

Ciceron 1928.: *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2,* Greenwood, L. H. G., LCL.

Ciceron 1928.: *On the Republic. On the Laws,* Clinton Walker Keyes, LCL.

Ciceron 1930.: *Pro Quinctio. Pro Roscio Amerino. Pro Roscio Comoedo. On the Agrarian Law,* Freese, J. H., LCL.

Ciceron 1931.: *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro,*Watts, N. H., LCL.

Ciceron 1933.: *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL.

Ciceron 1935.: Cicero, *The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3-5*, Greenwood, L. H. G., LCL.

Ciceron 1939.: *Brutus. Orator*, G. L. Hendrickson - H. M. Hubbell, LCL.

Ciceron 1942.: *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. On the Divisions of Oratory* H. Rackham, LCL.

Ciceron 1948.: *On the Oratorbook 1 - 2*, E. W. Sutton - H. Rackham, LCL.

Ciceron 1949.: *Cicero, On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*, Hubbell, H. M., LCL.

Ciceron 1954 .: *Cicero, Rhetorica ad Herennium,* Caplan, Harry, LCL.

Ciceron 1955.: Ciceron: *O dužnostima,* III, Vasilije Tomović, Beograd: Kultura.

Ciceron 1958.: *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo* R. Gardner, LCL.

Ciceron 1958.: *Cicero, Pro Sestio. In Vatinium,* Gardner, R. LCL.

Ciceron 1961.: *Cicero : De Re Publica, De Legibus,* Clinton Walker Keyes, LCL.

Ciceron, 1976.: *Cicero, In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*, Macdonald, C., LCL.

Ciceron 1987.: *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san),* Branko Gavela – Vasilije Tomović, MS.

Ciceron 1998.: *Marko Tulije Ciceron, Beseda za Milona*, Vojin Nedeljković, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Ciceron 1998 - 1999.: *Cicero, Letters,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 1999.: *Cicero, Letters to Atticus, Volume I – IV,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2001.: *Cicero, Letters to Friends, Volume I – III,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2002.: *Marko Tulije Ciceron, O Govorniku,* MH.

Ciceron 2002.: *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2004.: *Marko Tulije Ciceron, Besede*, Beograd: Mono & Manana.

Ciceron 2004.: *Marko Tulije Ciceron, O Prijateljstvu,* Grigorije Lazić, Čigoja.

Ciceron, 2009.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 1,* Jelena Savić, Milica Kisić, Noel Putnik, Fedon.

Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 1-6,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 7-14,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Ciceron, 2013.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 2,* Goran Vidović, Jelena Savić, Dragana Dimitrijević, Fedon.

Ciceron, 2013.: *Marko Tulije Ciceron, Druga Filipika protiv Marka Antonija, Boris Pendelj*, Fedon.

Ciceron, 2016.: *Marko Tulije Ciceron, Pisma Atiku 3,* Tatjana Zdravković Stojanović, Anđelka Nastić, Fedon.

Consularia italica 1892.: *Consularia italica*, ed. Theodor Mommsen, Berolini / Berlin

Corpus iuris civilis 1888.: *Corpus juris civilis I - III,* Vol. I. *Institutiones,* Paul Krueger; *Digesta,* Theodor Mommsen - Vol. II. *Codex,* Paul Krueger - Vol. III. *Novellae,* Rudolf Schoell et Wilhelm Kroll, Berolini (Berlin).

Damascije, 1999.: *Damascius – The Philosophical History,* Polymnia Athanassiadi, Apamea, Athena.

„Dares Frigijski" 1966.: *The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian,* R. M. Frazer (Jr.), Indiana University Press.

„Diktis Kretski" 1966.: *The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian*, R. M. Frazer (Jr.), Indiana University Press.

Diodor 1933.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1935.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35-4.58*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1939.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1950.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41-13*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14-15.19*, C.H, Oldfather, LCL.

Diodor 1952.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65*, Sherman Charles L., LCL.

Diodor 1963.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17*, Welles, C. Bradford, LCL.

Diodor 1947.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18-19.65*, C.H, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 - 20*, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1957.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21 – 32*, Walton Francis R., LCL.

Diodor 1967.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33 - 40*, Walton Francis R., LCL.

Diogen Laertije 1925.: *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume I, Books 1-5*, R. D. Hicks, LCL.

Diogen Laertije 1925.: *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers, Volume II, Books 6-10*, R. D. Hicks, LCL.

Diogen Laertije 1979.: *Diogen Laertije. Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Albin Vilhar, Beograd: Beogradski izdavačko – grafički zavod.

Dion Hrisostom (Zlatousti) 1932.: *Discourses 1-11*, J. W. Cohoon, LCL.

Dion Hrisostom (Zlatousti) 1939.: *Discourses 12-30*, J. W. Cohoon, LCL.

Dion Hrisostom (Zlatousti) 1940.: *Discourses 31-36*, J. W. Cohoon, LCL.

Dion Hrisostom (Zlatousti) 1946.: *Discourses 37-60*, J. W. Cohoon, LCL.

Dion Hrisostom (Zlatousti) 1951.: *Discourses 61-80*, J. W. Cohoon, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1937.: *Roman Antiquities, Volume I,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1939.: *Roman Antiquities, Volume II,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1940.: *Roman Antiquities, Volume III,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1943.: *Roman Antiquities, Volume IV*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1945.: *Roman Antiquities, Volume V*, Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1947.: *Roman Antiquities, Volume VI,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1950.: *Roman Antiquities, Volume VII,* Earnest Cary, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1974.: *Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides,* Stephen Usher, LCL.

Dionizije iz Halikarnasa 1985.: *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays,Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius,* Stephen Usher, LCL.

Dionizije Putnik 1828.: *Dionysius Periegetes : graece et latine, cum vetustis commentariis et interpretationibus,* Lipsia : Weidmann.

Dionizije Putnik 1861.: *Geographi Graeci minores, tome 2*, Karl Müller, Paris, Didot, 103 – 176

Dionizije Putnik 2014.: *Dionysius Periegetes, Description of the Known World With Introduction, Text, Translation, and Commentary*, J. L. Lightfoot, Oxford University Press

Drevni natpisi 1940.: *Remains of Old Latin, Volume IV, Archaic inscriptions,* Eric Herbert Warmington, LCL.

Drevni natpisi Bliskog istoka, 2004, *Iscrizioni reali dal vicino oriente antico*, Materiali per il corso di Storia del Vicino Oriente antico, Giuseppe Del Monte, Università di Pisa Facoltà di Lettere e Filosofia, Pisa

Gaj, Institucije 1982.: *Gaj, Institucije,* Obrad Stanojević, Beograd: Nolit.

Galen 1821 – 1833; 1964 – 1965.: *Claudii Galeni Opera Omnia*, Leipzig: C. Cnobloch, 1821–1833, Kühn, C.G. (ed.) rpt. Hildesheim: Georg Olms, 1964-5. (Greek, Latin trans.) *Editio Kuchniana Lipsiae*

Gilles, Pierre, 1986.: *The antiquities of Constantinople*, Ball John transl. (2nd ed. with new introduction and bibliography. ed.), New York: Italica Press.

Gilles, Pierre, 2008.: *Pierre Gilles' Constantinople: a modern English translation with commentary, Byrd Kimberly, New York, NY: Italica Press.*

Gilles, Pierre, 2008.: *Pierre Gilles' Constantinople: The Latin Text. Byrd Kimberly, New York, NY: Italica Press.*

Granije Licinijan 1856.: *Gai Grani Liciniani Annalivm qvae svpersvnt ex codice ter scripto mvsei Britannici Londinensis nvnc primvm,* K.A. Pertz (eds.), typis et impensis Georgii Reimer.

Granije Licinijan 1899/1900; 1902; 1904.: *Granius Licinianus. Eine text-, sprach- und quellenkritische Untersuchung*, M. Flemisch (eds.)

Granije Licinijan 1981.: *Annales Grani Liciniani Reliquiae*, ed. N. Criniti. Vidjeti i http://attalus.org/translate/granius.html#8

Granije Licinijan 1983.: *Grani Liciniani: reliquiae: introduzione, commento storico e traduzione*, B. Scardigli - A. R. Berardi, Firenca.

Grčka antologija 2014.: *The Greek Anthology, Volume I: Book 1: Christian Epigrams. Book 2: Description of the Statues in the Gymnasium of Zeuxippus. Book 3: Epigrams in the Temple of Apollonis at Cyzicus. Book 4: Prefaces to the Various Anthologies. Book 5: Erotic Epigrams,* Paton, W. R., LCL.

Grčka antologija 1917.: *The Greek Anthology, Volume II: Book 7: Sepulchral Epigrams. Book 8: The Epigrams of St. Gregory the Theologian*, Paton, W. R., LCL.

Grčka antologija 1917.: *The Greek Anthology, Volume III: Book 9: The Declamatory Epigrams*, Paton, W. R., LCL.

Grčka antologija 1918.: *The Greek Anthology, Volume IV: Book 10: The Hortatory and Admonitory Epigrams. Book 11: The Convivial and Satirical Epigrams. Book 12: Strato's Musa Puerilis,*Paton, W. R., LCL.

Grčka antologija 1918.: *The Greek Anthology, Volume V: Book 13: Epigrams in Various Metres. Book 14: Arithmetical Problems, Riddles, Oracles. Book 15: Miscellanea. Book 16: Epigrams of the Planudean Anthology Not in the Palatine Manuscript*, Paton, W. R., LCL.

Grčko lirsko pjesništvo, 1982, *Greek Lyric, Volume I: Sappho and Alcaeus*, Campbell, David A., LCL.

Grčko lirsko pjesništvo, 1988, *Greek Lyric, Volume II:* , Campbell, David A., LCL.

Grčko lirsko pjesništvo, 1991, *Greek Lyric, Volume III:* , Campbell, David A., LCL.

Grčko lirsko pjesništvo, 1992, *Greek Lyric, Volume IV:* , Campbell, David A., LCL.

Grčko lirsko pjesništvo, 1993, *Greek Lyric, Volume V:* , Campbell, David A., LCL.

Elijan Klaudije 1958.: *Aelian, On Animals, Volume I: Books 1-5,* A. F. Scholfield, LCL.

Elijan Klaudije 1958.: *Aelian, On Animals, Volume II: Books 6-11,* A. F. Scholfield, LCL.

Elijan Klaudije 1959.: *Aelian, On Animals, Volume III: Books 12-17,* A. F. Scholfield, LCL.

Elijan Klaudije 1997.: *Aelian, Historical Miscellany,* Wilson, Nigel G., LCL.

Enije 1935.: *Remains of Old Latin, Volume I, Ennius and Caecilius,* Eric Herbert Warmington, LCL.

Epiktet, Priručnik (Enchiridion), 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.

Eshil, Orestija, 2009.: *Oresteia: Agamemnon. Libation-Bearers. Eumenides,* Sommerstein, Alan H., LCL.

Eudokija Makrembolitissa 1880.: *Eudociae Augustae Violarium*, Johannes Flach, Lipsiae: Teubner.

Euripid, 1995.: *Children of Heracles. Hippolytus. Andromache. Hecuba,* Kovacs, David, LCL.

Euripid, 1998.: *Suppliant Women. Electra. Heracles,* Kovacs, David, LCL.

Euripid, 1999.: *Trojan Women. Iphigenia among the Taurians. Ion,* Kovacs, David, LCL.

Euripid, 2002.: *Helen. Phoenician Women. Orestes*, Kovacs, David, LCL.

Euripid, 2003.: *Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*, Kovacs, David, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1818.: *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars I,* Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.

Eusebije iz Cezareje 1818.: *Eusebii Pamphili, Caesariensis episcopi, Chronicon Bipartitum, nunc primum ex armeniaco textu in latinum conversum adnotationibus auctum Graecis fragmentis exornatum, graeco – armeno – latinum, pars II,* Baptista Aucher Ancyranus, Venecija.

Eusebije iz Cezareje 1845.: *Ecclesiastical History, The Life of the Blessed Emperor Constantine in Four Books from 306 to 337 AD by Eusebius Pamphilus with the Oration of Constantine to the Assembly of Saints,* London: Samuel Bagster and Sons.

Eusebije iz Cezareje 1903.: *Eusebius of Caesarea: Praeparatio Evangelica (Preparation for the Gospel),* Edwin Hamilton Gifford, Oxford University Press.

Eusebije iz Cezareje 1926.: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume I, Books 1-5,* Lake, Kirsopp, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1932.: *Eusebius: Ecclesiastical History, Volume II, Books 6-10,* J. E. L. Oulton, LCL.

Eusebije iz Cezareje 1999.: *Life of Constantine,* Averil Cameron and Stuart G. Hall, trans. Oxford: Clarendon Press.

Eusebije iz Cezareje 2008.: *Eusebius' Chronicle,* Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian For my sister Karen Bedrosian Richardson, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey.

Eustatije 1861.: *Geographi Graeci minores, tome 2,* Karl Müller, Paris, Didot, 201 – 407.

Eutropije 1886.: *Eutropius's Abridgement of Roman History,* John Selby Watson, London: George Bell and Sons, York street, Covent Garden.

Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium,* H.W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.

Evagrije 1846.: *A History of the Church in Six Books, from A. D. 431. to A. D. 594.,* E. Walford, London: Samuel Bagster and Sons

Etymologicum Magnum 1816.: *Etymologicon magnum, seu, Magnum grammaticae penu*, Friderici Sylburgii (ed.), editio nova correctior, Lipsiae apud Io. Aug. Gottl. Weigel.

Etymologicum Magnum 1848.: *Etymologicon Magnum*, Thomas Gaisford (ed.), Oxonii, E. Typographeo academico.

Etiopis, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn - White, LCL.

Etiopis 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Etiopis 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Fasti Kapitolinski 1954.: *Attilio Degrassi, Fasti Capitolini,* Torino: G.B. Paravia.

Filostrat 2005.: *Apollonius of Tyana, Volume I: Life of Apollonius of Tyana, Books 1-4*, Jones, Christopher P., LCL.

Filostrat 2005.: *Apollonius of Tyana, Volume II: Life of Apollonius of Tyana, Books 5-8,* Jones, Christopher P., LCL.

Filostrat 2006.: *Apollonius of Tyana, Volume III: Letters of Apollonius. Ancient Testimonia. Eusebius's Reply to Hierocles*, Jones, Christopher P., LCL.

Filostrat 2014.: *Heroicus. Gymnasticus. Discourses 1 and 2*, Rusten, Jeffrey – König, Jason, LCL.

Filostrat – Alkifron – Elijan 1949: *Alciphron, Aelian, and Philostratus: The Letters*, Benner, A. R. – Fobes, F. H., LCL.

Filostrat – Eunapije 1921.: *Lives of the Sophists. Eunapius: Lives of the Philosophers and Sophists*, Wright, Wilmer C., LCL.

Filostrat (Stariji) – Filostrat (Mlađi) – Kalistrat 1931.: *Philostratus the Elder, Imagines. Philostratus the Younger, Imagines. Callistratus, Descriptions*, Fairbanks, Arthur, LCL.

Flegon iz Trala 1996.: *Phlegon of Tralles' Book of Marvels*, William Hansen, University of Exeter Press.

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,* Edward Seymour Forster, LCL.

Flor 2005.: *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb: Latina et Graeca.

Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum,* Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum / Augsburg : Mangus.

Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus),* Immanuel Bekker, Berolini / Berlin : Reimer.

Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one,* John Henry Freese, The Macmillan company: New York.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851.: *Fragmenta Historicorum Graecorum, Carolus Mullerus, Parisi*is / Pariz.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868.: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller, Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis / Pariz. http://www.archive.org/search.php?query= fragmenta%20historicorum%20graecorum

Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians*, *Vol. I – III,* General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

Frontin 1925.: *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome,* C. E. Bennett - Mary B. McElwain, LCL.

Frontin 1950.: *Frontinus, The Stratagems,* Charles E. Bennett, LCL.

Frontin 2004.: *Frontinus: De aquaeductu Urbis Romae,* Cambridge University Press.

Fronto, Marko Kornelije 1919.: *Correspondence, Volume I,* Haines, C. R., LCL.

Fronto, Marko Kornelije 1920.: *Correspondence, Volume II,* Haines, C. R., LCL.

Harisije 1857.: *Grammatici latini*, ed. Heinrich Keil, Keil, Heinrich, Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri.

Harisije 1998.: *Flavius Sosipater Charisius, Ars Grammatica, Bibliotheca Teubneriana*, ed. Karl Barwick, De Gruyter.

Harpokration 1991.: *Harpocration:* Lexeis *of the Ten Orators,* ed. John J. Keaney.

Herodijan 1961.: *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*, Edward C. Echols, Berkeley and Los Angeles.

Herodijan 1969/1970.: *Herodian, History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*, C. R. Whittaker, vols. I-II, LCL.

Herodot 1920.: *The Persian Wars, Volume I: Books 1-2,* Godley, A. D., LCL.

Herodot 1921.: *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4,* Godley, A. D., LCL.

Herodot 1922.: *The Persian Wars, Volume III: Books 5 - 7*, Godley, A. D., LCL.

Herodot 1925.: *The Persian Wars, Volume IV: Books 8-9*, Godley, A. D., LCL.

Herodot 1980.: *Herodot, Historije,* Milan Arsenić, MS

Hesihije, 1867.: *Hesychii Alexandrini lexicon*, Moritz Schmidt eds., Sumptibus Hermanni Dufftii (Libraria Maukiana).

Hesihije iz Mileta 1901.: *Scriptores originum Constantinopolitanarum, Vol. I.* ed. Theodorus Preger, Lipsiae : Teubner.

Hesihije iz Mileta 1907.: *Scriptores originum Constantinopolitanarum, Vol. II.* ed. Theodorus Preger, Lipsiae : Teubner.

Hesiod, 1914.: *Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*, Evelyn-White, H. G., LCL.

Hesiod 2006.: Hesiod, Poslovi i dani, Postanak bogova, Homerove himne, Branimir Glavičić, Zagreb: Demetra Filološka biblioteka.

Hesiod 2007.: *Hesiod, Theogony. Works and Days. Testimonia*, Most, Glenn W. LCL.

Hidatije 1993.: *The Chronicle of Hydatius. And the Consularia Constantinopolitana: two contemporary accounts of the final years of the Roman Empire*, Richard W. Burgess, Oxford: Clarendon Press

Higin 1960.: *The Myths of Hyginus*, Mary Grant. University of Kansas Publications in Humanistic Studies, no. 34, Lawrence: University of Kansas Press.

Higin 2007.: *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology*, Smith, R. Scott - Trzaskoma, Stephen M., Indianapolis / Cambridge: Hackett Publishing.

Hijerokle iz Aleksandrije 2002.: *Hierocles of Alexandria*, Hermann S. Schibli, Oxford: Oxford University Press.

Historia Augusta 1921.: *Historia Augusta, Volume I: Hadrian. Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Avidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus,* David Magie, LCL.

Historia Augusta 1924.: *Historia Augusta, Volume II: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus,* David Magie, LCL.

Historia Augusta 1932.: *Historia Augusta, Volume III: The Two Valerians. The Two Gallieni. The Thirty Pretenders. The Deified Claudius. The Deified Aurelian. Tacitus. Probus. Firmus, Saturninus, Proculus and Bonosus. Carus, Carinus and Numerian,* David Magie, LCL.

Historici Graeci Minores 1870.: *Historici Graeci Minores, Vol. I, Ludovicus Dindorfius* (Ludwig August Dindorf), *Lipsiae* / Lajpcig : Teubneri; http://www.archive.org/details/historicigraecim01dinduoft.

Historicorvm romanorvm reliqviae, volumen I, 1914.: ed. Hermannus Peter, Lipsiae: Teubneri.

Historicorvm romanorvm reliqviae, volumen II, 1906.: ed. Hermannus Peter, Lipsiae: Teubneri.

Homer, Ilijada 1924.: *Homer: The Iliad, Books I-XII,* Murray, A. T. - Wyatt, William F., LCL.

Homer Ilijada 1925.: *Homer: The Iliad, Books XIII-XXIV,* Murray, A. T. - Wyatt, William F., LCL.

Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, MH.

Homer, Odiseja 1990.: *Homer, Odiseja,* Miloš Đurić, MS.

Homer Ilijada 1985.: *The Iliad: A Commentary: Volume I, Books 1-4,* Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1990.: *The Iliad: A Commentary: Volume II, Books 5-8*, Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1991.: *The Iliad: A Commentary: Volume V, Books 17–20,* Edwards, Mark W. - Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1992.: *The Iliad: A Commentary: Volume IV, Books 13-16,* Edwards, Mark W. - Janko, Richard - Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1993.: *The Iliad: A Commentary: Volume III, Books 9-12,* Hainsworth, Bryan - Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homer Ilijada 1993.: *The Iliad: A Commentary: Volume VI, Books 21–24,* Richardson, Nicholas - Kirk, G. S., Cambridge University Press.

Homerska himna Afroditi 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica,* Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Homerska himna Afroditi 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Homerska himna Hermesu (Merkuru) 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Homerska himna Afroditi 2008.: *The Homeric Hymn to Aphrodite: Introduction, Text, and Commentary,* Andrew Faulkner, OUP Oxford.

Homerska himna Afroditi 2014.: *The Homeric Hymn to Aphrodite*, Gregory Nagy, Glynnis Fawkes (Standard Copyright License).

Horacije 1926.: *Horace: Satires, Epistles and Ars Poetica*, H. Rushton Fairclough, LCL.

Horacije 1958.: *Horacije, Satire i Epistule*, Juraj Zgorelec, MH

Horacije 2004.: *Horace, Odes and Epodes,* Niall Rudd, LCL.

Horacije 2011.: *Horace: Odes IV and Carmen Saeculare*, Richard F. Thomas, Cambridge Greek and Latin Classics.

Hristodor 2014.: *The Greek Anthology, Volume I: Book 1: Christian Epigrams. Book 2: Description of the Statues in the Gymnasium of Zeuxippus. Book 3: Epigrams in the Temple of Apollonis at Cyzicus. Book 4: Prefaces to the Various Anthologies. Book 5: Erotic Epigrams,* Paton, W. R., LCL.

Ilirët dhe Iliria te autorët antikë 2002.: *Ilirët dhe Iliria te autorët antikë*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Arkeologjisë, Tiranë

Isidor iz Sevilje 2005.: *Isidore of Seville's Etymologies,* in 2 vols. Throop, Priscilla, Charlotte, VT: Medieval MS.

Isidor iz Sevilje 2006.: *The Etymologies of Isidore of Seville,* Barney, Stephen A., - Lewis W. J., - Beach, J. A. - Berghof, Oliver, Cambridge: Cambridge University Press.

Isokrat 1928.: *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*, Norlin, George, LCL.

Isokrat 1929.: *On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*, Norlin, George, LCL.

Isokrat 1945.: *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus. Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters*, Van Hook, La Rue, LCL.

Ivan iz Salisburija 1990.: John of Salisbury, *Policraticus*, Cary Nederman, Cambridge: Cambridge University Press.

Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite 1981.: *Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite, tom I-II,* sstavili Belizar Belikob, Zlatozara Go?eba, Basilka T?pkoba-Zaimova, Sofiq: B?lgarska akademiq na naukite, Institut po trakologiq.

Izvoare privind istoria Rominiei I 1964.: *Izvoare privind istoria Rominiei I,* Comitetul de redacţie, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ştefan, Bucureşti: Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie.

Jamblih 1986.: *Iamblichus' Life of Pythagoras*, Thomas Taylor.

Jamblih 1988.: *The Theology of Arithmetic,*Robin Waterfield.

Jamblih 2002.: *Iamblichus De Anima: Text, Translation, and Commentary,* John F. Finamore – John M. Dillon, Leiden: Brill.

Sv. Jeronim 1842.: *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonesis Presbyteri Opera omnia 1,* D. Vallarsius – T. Maffeus, PL 22.

Sv. Jeronim 1933.: *Jerome, Select Letters,* F. A. Wright, LCL.

Sv. Jeronim 1958.: *Jerome's Commentary on Daniel*, Gleason L. Acher Jr, Grand Rapids 6, Michigan : Baker Book House.

Sv. Jeronim 1990.: *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*, I, I. Marković – M. Križman – J. Bratulić (Svjedočanstva 15), Split: Književni krug

Sv. Jeronim 2005.: *The Chronicle of St. Jerome*, preuzet engleski prijevod sa web stranice http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_00_eintro.htm

Sv. Jeronim 2006.: *Hieronymus Sanctus, Ecclesiae Patres Latini, De Ecclesiae Patribus Doctoribusque, Documenta Catholica omnia,* http://www.documenta catholicaomnia.eu/20_40_0347-0420-_Hieronymus,_Sanctus.html

Jordanes.: *Iordanes, De Origine Actibusque Getarum,* www.thelatinlibrary.com

Jordanes.: *Iordanes, De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum,* www.thelatinlibrary.com

Jordanes 1882.: *Iordanes Romana et Getica,* Theodor Mommsen, Berolini.

Josip Flavije, Judejski rat, 1967.: *Josip Flavije, Judejski rat,* Dušan Glumac, Beograd: Prosveta

Josip Flavije, Judejske starine, 1965.: *Josephus: Jewish Antiquities, Book 20,* Louis H. Feldman, LCL.

Jovan iz Lidije, 1898.: *Johannes Laurentius Lydus, Liber de mensibus*, ed. Ricardus Wuensch, Lipsiae: Teubner.

Jovan iz Lidije, 1971.: *John the Lydian, De Magistratibus. On the Magistracies of the Roman Constitution,* T. F. Carney, Coronado Press.

Jovan iz Lidije, 1983.: *John the Lydian, On powers, or, The magistracies of the Roman state / Ioannes Lydus*; introduction, critical text, translation, commentary, and indices by Anastasius C. Bandy. Series: Memoirs of the American Philosophical Society, v. 149, Philadelphia : American Philosophical Society.

Jovan iz Lidije, 2013.: *The Works of Ioannis Lydus, Vols. I–IV,* New critical translations of *De Mensibus, De Ostentis* and *De Magistratibus* by Anastasius Bandy. Co-edited by Anastasia Bandy, Demetrios J. Constantelos and Craig J. N. de Paulo, Edwin Mellen Press.

Jovan Malala, 1831.: *Ioannis Malalae, Chronographia*, Impensis ed. Weberi, Bonnae/Bon

Jovan Malala 1986.: *The Chronicle of John Malalas: A Translation*, Byzantina Australiensia 4, Elizabeth Jeffreys – Michael Jeffreys – Roger Scott et al. Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.

Julijan Apostata 1913.: *Julian, Volume I: Orations 1–5,* Wright, Wilmer C., LCL.

Julijan Apostata 1913.: *Julian, Volume II: Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon*, Wright, Wilmer C., LCL.

Julijan Apostata 1923.: *Julian, Volume III: Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments,* Wright, Wilmer C., LCL.

Julije Eksuperantije, 1902.: Die Epitome des Iulius Exuperantius, u: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Band 12*, 561–578.

Julije Eksuperantije, 1982.: *Iulii Exuperantii opusculum*. Leipzig.

Julije Poluks 1824.: *Iulii Pollucis, Onomasticon, Vol. I - V,* Lipsiae: in Libraria Kuehniana.

Justin 1886.: *Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus*, John Selby Watson, London: George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.

Justin 1997.: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1*. Yardley, J. C. – Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Juvenal 2004.: *Juvenal and Persius,* Susanna Morton Braund, LCL.

Juvenal 2008.: *Decim Junije Juvenal. Satire*, Marjanca Pakiž, Fedon.

Kalimah 1921..: *Callimachus, Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus,* Mair, A. W. & G. R., LCL.

Kalimah 1949.: *Callimachus, vol. I: Fragmenta,* ed. Pfeiffer, R, Oxford.

Kalimah 1953.: *Callimachus, vol. II: Hymni et epigrammata*, ed. Pfeiffer, R, Oxford.

Kalimah 1983.: *Supplementum Hellenisticum,* Lloyd - Jones, H. et al. Berlin.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume I: Books 1 - 11,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume II: Books 12 - 35,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume III: Books 36 - 40,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1916.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IV: Books 41 - 45,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume V: Books 46 - 50,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VI: Books 51 - 55,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1924.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VII: Books 56 - 60,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1925.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VIII: Books 61 - 70,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1927.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IX: Books 71 - 80,* Cary, Earnest - Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273

Kasiodor 1886.: *Letters of Cassiodorus Being a Condensed Translation of The Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Thomas Hodgkin, Oxford: Horace Hart, Printer to The University.

Kasiodor 1894.: *Cassiodori Senatoris Chronica ad a. DXIX.*, *Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.*, vol. 2, *Monumenta Germaniae Historica*, *Auctores Antiquissimi* (*Auct.* ant.) 11, ed. Theodor Mommsen, Berlin.

Kasiodor 1992.: *Cassiodorus: Variae*, S. J. B. Barnish, Liverpool: University Press.

Kasiodor 2006.: *The Letters of Cassiodorus, Magnus Aurelius Cassiodorus*, Echo Library.

Katon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper - H. B. Ash, LCL.

Kiprija, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn - White, LCL.

Kiprija 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Kiprija 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Klaudijan 1922.: *Claudian: Volume I - II*, M. Platnauer, LCL. Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV*, Harrison Boyd Ash, LCL.

Klaudijan 1922.: *Claudian, On Stilicho's Consulship,* M. Platnauer, LCL.

Klement Aleksandrijski 1885.: *The Ante-Nicene Fathers, The Writings of the Fathers down do A.D. 325, Volume II, Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria.* Alexander Roberts – James Donaldson eds, American Reprint of the Edinburgh Edition Revised and Chronologically Arranged, with Brief Prefaces and Occasional Notes by A. Cleveland Coxe. Christian Classics Ethereal Library, http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.toc.html

Knjiga o Makabejcima 2007.: *A New English Translation of the Septuagint*, Oxford University Press.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV*, Harrison Boyd Ash, LCL.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1954.: *Columella: On Agriculture, Volume II, Books 5-9*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1955.: *Columella: On Agriculture, Volume III, Books 10-12.*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.

Kolut 1928.: *Oppian, Colluthus, and Tryphiodorus*, Mair, A. W., LCL.

Konon 2002.: *The Narratives of Konon. Text, Translation and Commentary on the Diegeseis.* Malcolm Kenneth Brown, Beiträge zur Altertumskunde 163, München, Leipzig: K. G. Saur.

Konon: grčki tekst i francuski prijevod (Abbé GEDOYN) na http://remacle.org/bloodwolf/erudits/photius/conon.htm#_ftn146

Konstantin Porfirogenit 1903.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. I, Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes, Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1905.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. III, Excerpta de insidiis,* Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 1, Excerpta de virtutibus et vitiis I,* Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. IV, Excerpta de sententiis,* Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1910.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 2, Excerpta de virtutibus et vitiis II*, Berlin: Weidmann.

Konstantinov govor skupštini svetaca 1845.: *Ecclesiastical History, The Life of the Blessed Emperor Constantine in Four Books from 306 to 337 AD by Eusebius Pamphilus with the Oration of Constantine to the Assembly of Saints,* London: Samuel Bagster and Sons.

Konstantinopoljska *Patria* 1901.: *Scriptores originum Constantinopolitanarum, Vol. I.* ed. Theodorus Preger, Lipsiae: Teubner.

Konstantinopoljska *Patria* 1907.: *Scriptores originum Constantinopolitanarum, Vol. II.* ed. Theodorus Preger, Lipsiae: Teubner.

Konstantinopoljska *Patria* 1984.: *Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis syntomoi chronikai (introduction, translation, and commentary)*, Cameron Averil – Herrin Judith, Brill.

Ksenofont, Kiropedija 1914.: *Xenophon, Cyropaedia, Volume I: Books 1-4,* Walter Miller, LCL.

Ksenofont, Kiropedija 1914.: *Xenophon, Cyropaedia, Volume II: Books 5-8,* Walter Miller, LCL.

Ksenofont, Helenska historija 1918.: *Hellenica, Volume I: Books 1-4*, Brownson, Carleton L., LCL.

Ksenofont, Helenska historija 1921.: *Hellenica, Volume II: Books 5-17,* Brownson, Carleton L., LCL.

Ksenofont, Helenska historija 1918.: *Hellenica, Volume I: Books 1-4*, Brownson, Carleton L., LCL.

Ksenofont, Helenska historija 1918.: *Hellenica, Volume I: Books 1-4*, Brownson, Carleton L., LCL.

Ksenofont, Helenska historija 1980.: *Ksenofont, Helenska istorija,* Milena Dušanić, MS.

Ksenofont, Povratak, 1998.: *Xenophon, Anabasis,* Carleton L. Brownson, LCL.

Ksenofont, Spomeni Sokrata 1923.: *Xenophon, Memorabilia and Oeconomicus. Symposium and Apologia,* E. C. Marchant – O. J. Todd, LCL.

Ksenofont, O prihodima, 1968.: *Xenophon, Hiero. Agesilaus. Constitution of the Lacedaemonians. Ways and Means. Cavalry Commander. Art of Horsemanship. On Hunting. Constitution of the Athenians,* E. C. Marchant, LCL.

Kvint iz Smirne, 1913.: *Quintus Smyrnaeus, The Fall of Troy,* Arthur Sanders Way, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume I: Books 1-2,* Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume II: Books 3-5,* Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume III: Books 6-8,* Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume IV: Books 9-10,* Donald A. Russell, LCL.

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume V: Books 11-12,* Donald A. Russell, LCL.

Kuran Časni, prijevod Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, Stvarnost, Zagreb, 1969.

Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heidicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1908.

Kurcije Ruf 1950.: *Quintus Curtius, History of Alexander*, John C. Rolfe, LCL.

Laktancije 2004.: *Lactantius: Divine Institutes,* Anthony Bowen – Peter Garnsey, Liverpool University Press.

Laktancije 2005.: *Laktancije, O smrtima progonitelja*, Nenad Cambi – Bratislav Lučin, Split: Književni krug.

Ljetopis popa Dukljanina 1950.: *Ljetopis popa Dukljanina,* Jaroslav Šidak, Zagreb: MH

Likofron 1921.: *Callimachus, Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus*, Mair, A. W. & G. R., LCL.

Lisija 1930.: *Lysias*, Lamb, W. R. M., LCL.

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.

Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1-2*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3-4*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5-7*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8-10*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21-22*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23-25*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26-27*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28-30*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31-34*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35-37*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1938.: *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T. - Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43-45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV:* , Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.

Livije 1991.: *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.

Livije 1995.: *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje,* Miroslava Mirković, Beograd: Srpska književna zadruga.

Lucilije 1938.*: Remains of Old Latin, Volume III: Lucilius. The Twelve Tables, Eric Herbert Warmington, LCL.*

Lukan 1928.: *Lucan, The Civil War (Pharsalia)*, J. D. Duff, LCL.

Lukijan iz Samostate 1913.: *Phalaris. Hippias or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan 1915.: *The Downward Journey or The Tyrant. Zeus Catechized. Zeus Rants. The Dream or The Cock. Prometheus. Icaromenippus or The Sky-man. Timon or The Misanthrope. Charon or The Inspectors. Philosophies for Sale*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1921.: *The Dead Come to Life or The Fisherman. The Double Indictment or Trials by Jury. On Sacrifices. The Ignorant Book Collector. The Dream or Lucian's Career. The Parasite. The Lover of Lies. The Judgement of the Goddesses. On Salaried Posts in Great Houses*, Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1925.: *Anacharsis or Athletics. Menippus or The Descent into Hades. On Funerals. A Professor of Public Speaking. Alexander the False Prophet. Essays in Portraiture. Essays in Portraiture Defended. The Goddesse of Surrye,* Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1936.: *The Passing of Peregrinus. The Runaways. Toxaris or Friendship. The Dance. Lexiphanes. The Eunuch. Astrology. The Mistaken Critic. The Parliament of the Gods. The Tyrannicide. Disowned,* Harmon, A. M., LCL.

Lukijan iz Samostate 1959.: *How to Write History. The Dipsads. Saturnalia. Herodotus or Aetion. Zeuxis or Antiochus. A Slip of the Tongue in Greeting. Apology for the "Salaried Posts in Great Houses" Harmonides. A Conversation with Hesiod. The Scythian or The Consul. Hermotimus or*, Kilburn, K, LCL.

Lukijan iz Samostate 1961.: *Dialogues of the Dead. Dialogues of the Sea-Gods. Dialogues of the Gods. Dialogues of the Courtesans,* MacLeod, M. D, LCL.

Lukijan iz Samostate 1967.: *Soloecista. Lucius or The Ass. Amores. Halcyon. Demosthenes. Podagra. Ocypus. Cyniscus. Philopatris. Charidemus. Nero,* MacLeod, M. D, LCL.

Lukijan iz Samostate 1974.: *True History & Lucius or The Ass,* Paul Turner, Indiana University Press.

Lukrecije Kar 1924.: *Lucretius. On the Nature of Things*, M. F. Smith, LCL.

Lukrecije Kar 1934.: O prirodi ili Kozmologija, Marko Tepeš, Zagreb.

Lukrecije Kar 1951.: O prirodi stvari, Anica Savic – Rebac, Beograd: Pro4.

Lukrecije Kar, O stvarima prirode, 1992.: *Lucretius, On the Nature of Things,* W. H. D. Rouse, LCL.

Makrobije.: *Macrobije, Saturnalije,* http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/home.html, bazirano na kritičkoj ediciji od Ludwig von Jan, izdavač Gottfried Bass, Quedlinburg and Leipzig, 1852.

Mala Ilijada, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn - White, LCL.

Mala Ilijada 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer,* Martin L. West, LCL.

Mala Ilijada 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Marcelin 2006.: *Prejasni muž komes Marcelin – kronika,* Bruna Kuntić – Makvić, Zagreb: Latina et Graeca

Marcelin 2018.: *Komes Marcelin i svijet ranog Bizanta*, Hrvoje Gračanin, Hrvatsko društvo za Bizantske studije, Zagreb.

Marcijal 1993.: *Martial, Epigrams,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Marcijal 1998.: *Marko Valerije Marcijal, Epigrami*, Marina Bricko, Zagreb: MH

Marcijal: *Valerius Martialis, Epigrammator libri X, LXXVIII, stihovi I i V,* www.thelatinlibrary.com

Marko Aurelije 2004.: *Marko Aurelije, Samom sebi,* Albin Vilhar, Beograd: Dereta.

Marcijan Kapela 1836.: *De nuptiis philologiae, et Mercurii, et de septem artibus liberalibus libri novem,* Francofurti ad Moenum (Frankfurt na Majni) Varrentrapp.

Marcijan Kapela 1971.: *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts Vol. I: The Quadrivium of Martianus Capella, Latin Traditions in the Mathematical Sciences 50 BC - AD 1250*, William Harris Stahl, New York: Columbia University Press.

Marcijan Kapela 1977.: *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts Vol. II: The Marriage of Philology and Mercury*, William Harris Stahl – R. Johnson with E. L. Burge, New York: Columbia University Press.

Marko Minucije Feliks: http://www.tertullian.org/fathers2/ANF-04/anf04-34.htm

Al-Mas'udi 1861.: *Macoudi, Les prairies d'or, Vol. II.* Charles Barbier de Meynard - Abel Pavet de Courteille, Paris: Impr. Impériale.

Maur Servije Honorat 1881.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; *Vol. I, Aeneidos librorum I-V commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 1884.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; *Vol. II, Aeneidos librorum VI-XII commentarii*, recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 1887.: *Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii bucolica et georgica commentarii*; *Vol. III,* recensuerunt Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner.

Maur Servije Honorat 2011.: *Servii Grammatici Qui Feruntur in Vergilii Carmina Commentarii*, (Cambridge Library Collection - Classics) (Latin Edition), editors: Georg Thilo - Hermann Hagen, Vol. I – III. (prvi put izdano u Njemačkoj između 1878. i 1902. god.).

Minucije Felik, Oktavije, 1885.: *The Writings of the Fathers Down to A. D. 325. Ante-Nicene Fathers, Volume IV: Fathers of the Third Century, Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second.* Translated by Philip Schaff, Sydney Thelwall et al. Chronologically arranged, with brief notes and prefaces, by A. Cleveland Coxe, T&T Clark Edinburgh.

Muzej Gramatik 1973.: *Callimachus, Musaeus, Aetia, Iambi, Hecale and Other Fragments. Hero and Leander,* C. A. Trypanis - Thomas Gelzer - Cedric H. Whitman, LCL.

Nepot 1929.: *Cornelius Nepos,* J. C. Rolfe, LCL.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima,* Josip Miklić, MH.

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklić, MH.

Nepot, Iz pisama Kornelije, majke Grakha: Kornelije Nepot, *Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro cornelii nepotis excerpta*, http://www.thelatinlibrary.com/nepos/nepos.fragmenta.shtml; http.//www.sas.upenn.edu/

Nevije 1936.: *Remains of Old Latin, Volume II, Livius Andronicus. Naevius. Pacuvius. Accius*, Eric Herbert Warmington, LCL.

Nikola Damašćanin, Zbirka čudnovatih običaja, korišten tekst Fanule Papazoglu, 1969, 349; 391; 426.

Non, *Dionysiaca*, 1940.: *Nonnus, Dionysiaca, vol. I – III,* Rouse, W H D, LCL.

Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina I pars,* ed. Lucian Müller, Lipsiae: Teubneri.

Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina II pars,* ed. Lucian Müller, Lipsiae: Teubneri.

Notitia Dignitatum; Medieval Sourcebook: Notitia Dignitatum (*Register of Dignitaries*), c. 400 (http://www.fordham.edu/halsall/source/notitiadignitatum.html). Korišteno izdanje William Fairley, *Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries,* in *Translations and Reprints from Original Sources of European History,* Vol. VI: 4 (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, n. d.).

Orosije 1976.: *Historia adversus paganos,* Verona: Fondazione Lorenzo Valla / Arnoldo Mondadori.

Orosije 1981.: *The Father of the Church, The Seven Books of History against the Pagans,* R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.

Orosije 2010.: *Orosius,The Seven Books of History against the Pagans*, A. T. Fear, Liverpool University Press.

Ovidije 1914.: *Ovid, Heroides. Amores,* Showerman, Grant, LCL.

Ovidije 1924.: *Ovid,Tristia. Ex Ponto,* A. L. Wheeler, LCL.

Ovidije 1929.: *Ovid, Art of Love. Cosmetics. Remedies for Love. Ibis. Walnut-tree. Sea Fishing. Consolation*, Mozley, J. H., LCL.

Ovidije 1977; 1984.: *Ovid, Metamorphoses,* Frank J. Miller, LCL.

Ovidije 1907, *Metamorfoze*, Tomo Maretić, MH.

Ovidije, Fasti, 1959.: *Ovid, Fasti*, James George Frazer, LCL.

Ovidije, Fasti, 1989.: *Ovid, Fasti*, James George Frazer, LCL.

Pad Troje, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn-White, LCL.

Pad Troje 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Pad Troje 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Panegyrici Latini 1964.: *XII Panegyrici Latini*, Oxford University Press.

Pausanija 1913.: *Description of Greece,* James Frazer (edited with commentary and translated).

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.

Pausanija Leksikograf 1890.: *Aelii Dionysii et Pausaniae Atticistarum fragmenta*, E. Schwabe eds., Leipsic.

Pavle Đakon 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des mots Livres I et II / Sextus Pompeius Festus*, trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.

Pavle Đakon 1889.: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Pavle Đakon 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1965.

Petronije, Satirikon, 1913.: *Satyricon. Apocolocyntosis*, Heseltine, Michael - Rouse, W. H. D., LCL.

Petronije 1930.: *The Satyricon by Petronius*, Alfred R. Allinson, The Panurge Press, New York.

Petronije 1986.: *Petronius. The Satyricon*. Penguin Books.

Petronije, 1986.: *Petronije Arbiter, Satirikon ili Vragolaste pripovijesti*, Antun Slavko Kalenić, Grafički zavod Hrvatske.

Pindar 1952.: *Pindar, Ode i fragmenti*, Ton Smerdel, MH

Plaut 2011.: *Casina. The Casket Comedy. Curculio. Epidicus. The Two Menaechmuses*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2011.: *Amphitryon. The Comedy of Asses. The Pot of Gold. The Two Bacchises. The Captives*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2011.: *The Merchant. The Braggart Soldier. The Ghost. The Persian*, Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2012.: *The Little Carthaginian. Pseudolus. The Rope,* Wolfgang de Melo, LCL.

Plaut 2013.: *Stichus. Three-Dollar Day. Truculentus. The Tale of a Traveling-Bag. Fragments*, Wolfgang de Melo, LCL.

Platon 1921.: *Theaetetus. Sophist*, Fowler, Harold North, LCL.

Platon 1924.: *Laches. Protagoras. Meno. Euthydemu*s, Lamb, W. R. M., LCL.

Platon 1925.: *Lysis. Symposium. Gorgias*, Lamb, W. R. M., LCL.

Platon 1925.: *Statesman. Philebus. Ion*, Fowler, Harold North - Lamb, W. R. M., LCL.

Platon 1926.: *Laws, Volume I: Books 1-6*, Bury, R. G., LCL.

Platon 1926.: *Laws, Volume II: Books 7-12*, Bury, R. G., LCL.

Platon 1926.: *Cratylus. Parmenides. Greater Hippias. Lesser Hippias*, Fowler, Harold North, LCL.

Platon 1927.: *Charmides. Alcibiades I and II. Hipparchus. The Lovers. Theages. Minos. Epinomis*, Lamb, W. R. M., LCL.

Platon 1929.: *Timaeus. Critias. Cleitophon. Menexenus. Epistles*, Bury, R. G., LCL.

Platon 2002.: *Platon, Država,* Albin Vilhar – Branko Pavlović, Beograd: Izdavačko – grafički zavod.

Platon 2013.: *Republic, Volume I: Books 1-5,* Emlyn - Jones, Christopher - Preddy, William, LCL.

Platon 2013.: *Republic, Volume II: Books 6-10,* Emlyn - Jones, Christopher - Preddy, William, LCL.

Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume I: Books 1-7*, Betty Radice, LCL.

Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume II: Books 8-10*, Panegyricus, Betty Radice, LCL.

Plinije Stariji 1857.: *The Natural History*. *Pliny the Elder*. *Vol. VI,* John Bostock - H. T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos.

Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1-2,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8-11,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17-19,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20-23,* Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24-27,* Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28-32,* Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33-35,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36-37,* Eichholz, D. E., LCL.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics", koje potpisuje prof. John Healy. Beograd: Dosije.

Plotin 1966.: *Ennead, Volume II,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin 1967.: *Ennead, Volume III,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin 1984.: *Ennead, Volume IV,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin 1984.: *Ennead, Volume V,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin 1969.: *Ennead, Volume VI: 1-5,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin 1969.: *Ennead, Volume VI: 6-9,* A. H. Armstrong, LCL.

Plotin i Porfirije 1969.: *Ennead, Volume I: Porphyry on the Life of Plotinus. Ennead I,* A. H. Armstrong, LCL.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1914.: *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1916.: *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus,* Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1916.: *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla, Perrin,* Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1917.: *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus, Perrin,* Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1918.: *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar, Perrin*, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1920.: *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius,* Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1921.: *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh, 1926.: *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.

Plutarh 1927.: Moralia, Volume I: *The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1928.: Moralia, Volume II: *How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1931.: Moralia, Volume III: *Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.

Plutarh 1939.: *Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body.* Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1959.: *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. - Einarson, Benedict, LCL.

Plutarh 1969.: *Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1-6,* Clement, P. A. - Hoffleit, H. B., LCL.

Plutarh 1961.: *Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7-9. Dialogue on Love,* Minar, Edwin L. - Sandbach, F. H. - Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1936.: *Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.

Plutarh 1965.: *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel - Sandbach, F. H., LCL.

Plutarh 1957.: *Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold - Helmbold, W. C., LCL.

Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII: Part 1: Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.

Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII: Part 2: Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.

Plutarh 1967.: *Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict - De Lacy, Phillip H., LCL.

Plutarh 1969.: *Moralia, Volume XV: Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.

Plutarh 2004.: *Moralia, Volume XVI: Index*, O'Neil, Edward N., LCL.

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi* (I - III) Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd: Istorijski institut

Polibije 1962.: *Histories. Polybius.* Evelyn S. Shuckburgh, London, New York. Macmillan. 1889. Reprint Bloomington 1962.

Polibije 1988.: *Polibije, Istorije,* Marijana Ricl, MS.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume I: Books 1-2,* Paton, W. R., LCL.

Polibije 2010.: *The Histories, Volume II: Books 3-4,* Paton, W. R., LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume III: Books 5-8*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2011.: *The Histories, Volume IV: Books 9-15*, Paton, W. R., LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume V: Books 16-27,* Paton, W. R., LCL.

Polibije 2012.: *The Histories, Volume VI: Books 28-39,* Paton, W. R., LCL.

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V,* Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago: Ares Publishers.

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793),* Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL.

Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston: Edwin Mellen Press

Porfirije 1975.: *Isagoge* – Mediaeval Sources in Translation 16, E. Warren, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Porfirije 1982.: *Vie de Pythagore, Lettre à Marcella*, E. des Places, Paris: Les Belles Lettre.

Porfirije 1989.: *Porphyry's Letter to His Wife Marcella Concerning the Life of Philosophy and the Ascent to the Gods*, Alice Zimmern, Grand Rapids, Michigan.

Porfirije 1992.: *Porphyry. On Aristotle's Categories,* Steven K. Strange, Ithaca, New York.

Porfirije 1993.: *The Homeric Questions,* R. Schlunk, New York.

Porfirije 1994.: *Select Works of Porphyry*, (*Abstinence from Eating Animal Food*, the *Sententiae* and the *Cave of the Nymphs*) T. Taylor, Guildford.

Porfirije 1994.: *Porphyry's Against the Christians: The Literary Remains,* R. Joseph Hoffmann, Amherst: Prometheus Books

Porfirije 2000.: *Neoplatonic Saints: The Lives of Plotinus and Proclus,* Translated Texts for Historians 35, Liverpool: Liverpool University Press

Porfirije 2003.: *Porphyry's Introduction*. Translation of the 'Isagoge' with a Commentary by J. Barnes, Oxford.

Porfirije 2005.: *Porphyry Against the Christians*, R. M. Berchman, Ancient Mediterranean and Medieval Texts and Contexts 1 Leiden: Brill.

Porfirije 2009.: *Porphyry the Philosopher, Introduction to the Tetrabiblos and Serapio of Alexandria, Astrological Definitions*, James Herschel Holden, Tempe, Az.: A. F. A., Inc.

Povratci, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica,* Hugh G. Evelyn - White, LCL.

Povratci 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Povratci 2003.: *Greek Epic Fragments,* Martin L. West, LCL.

Priscijan 1987.: *Prisciani Caesariensis opuscula,* ed. Marina Passalacqua sa komentarima na italijanskom, Roma: Edizioni di storia e letteratura, (*vol. I: De figuris numerorum. De metris Terentii. Praeexercitamina; vol. II: Institutio de nomine et pronomine et verbo partitiones duodecim versuum aeneidos principalium*).

Priscijan 2001.: *Prisciani institutionum grammaticalium librorum I - XVI, indices et concordantiae, Curantibus* Cirilo Garcia Roman, Marco A. Gutierrez Galindo. Hildesheim, New York: Olms - Weidmann.

Prisk 1980.: *Priscus of Panium,* Barry Baldwin, u: Byzantion, (ed. Paul Graindor, Henri Gregoire), vol. 50, No. 1, 18-61, Peeters Publishers, Bruxelles.

Prisk, Malh, Kandid, 2003.: *The Development of Greek Historiography: Priscus, Malchus, Candidus.* Roger Blockley, u: Greek and Roman historiography in late antiquity (ed. Gaberiele Marasco), 289 - 317, Brill, Leiden, Boston.

Prokopije 1914.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 1, Books 1-2: The Persian War*, H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1916.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 2, Books 3-4: Vandalic War*, H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1916.: *Procopius, Vol. 3, Books 5-6.15: History of the Wars*, H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1924.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 4, Books 6.16-7.35: Gothic War,* H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1928.: *Procopius: History of the Wars, Vol. 5, Books 7.36-8: Gothic War*, H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1935.: *Procopius, Vol. 6: The Anecdota or Secret History*, H. B. Dewing, LCL.

Prokopije 1940.: *Procopius, Vol. 7: On Buildings, General Index*, H. B. Dewing, LCL.

Propercije 1912.: *Propertius,* H. E. Butler, LCL.

Propercije 1990.: *Propertius, Elegies,* G. P. Goold, LCL.

Prvi Vatikanski mitograf 1831.: *Classici auctores e Vaticanicis codicibus editi: Complectens Mythographostres, fabulas Phaedri ut aiunt novas, Boethii opuscula duo, Cassiodorii supplementum, epigrammata vetera, geographum veterem, Gargilii Martialis fragmentum de pomis, Placidi glossas, et alia quaedam, Vol. III,* ed. Angelo Mai, Typis Vaticani, Rim.

Prvi Vatikanski mitograf 1834.: *Scriptores rerum mythicarum latini tres Romae nuper reperti, Vol. I - II.,* ed. Georgius Henricus Bode, Schulze, Celle.

Pseudo - Apolodor 1921.: *Apollodorus, The Library, Volume I: Books 1-3.9,* James G. Frazer, LCL.

Pseudo - Apolodor 1921.: *Apollodorus, The Library, Volume II: Books 3.10-end. Epitome,* James G. Frazer, LCL.

Pseudo - Apolodor 1976.: *Gods & Heroes of the Greeks: The Library of Apollodorus,* Michael Simpson, The University of Massachusetts Press.

Pseudo - Apolodor 2007.: *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology,* Smith, R. Scott - Trzaskoma, Stephen M., Indianapolis: Hackett Publishing

Pseudo - Aristotel 1936.: *Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias,* Hett, W. S. LCL.

Pseudo - Herodot 1872.: *The Life of Homer: Atributed to Herodotus,* K. R. H. Mackenzie, New York: A. Denham & CO.

Pseudo - Herodot 1912.: *Homeri Opera, Tomus V, Hymnos Cyclum Fragmenta Margiten Batrachomyomachiam vitas continens,* ed. Thomas W. Allen, Oxford University Press.

Pseudo - Justin 1990.: *Pseudo-Justinus, Cohortatio ad Graecos, De Monarchia, Oratio ad Graecos,* Marcovich, Miroslav, De Gruyter.

Pseudo - Justin 1994.: *Ps.-Justin (Markell von Ankyra?), Ad Graecos de vera religione (bisher 'Cohortatio ad Graecos',* Riedweg, Christoph, Friedrich Reinhardt Verlag.

Pseudo - Kvintilijan, 1905, *Quintiliani quae feruntur Declamationes XIX maiores, ed. Georgius Lehnert*, Lipsiae: Teubneri.

Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations I,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations II,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Pseudo - Lukijan 1913.: *Lucian: Long Lives (Macrobii),* A. M. Harmon, http://www.attalus.org/translate/macrobii.html#12

Pseudo - Skilaks 1855.: *Geographi Graeci minores, tome 1*, Karl Müller, Paris, Didot, 15 - 96

Pseudo - Skilaks 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108

Pseudo - Skilaks 2011.: *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary,* G. Shipley, Exeter.

Pseudo - Skimno 1855.: *Geographi Graeci minores, tome 1*, Karl Müller, Paris, Didot, 196 - 237

Pseudo - Skimno 2000.: *Pseudo-Scymnos, Circuit de la terre,* Didier Marcotte, Paris.

Ptolemej Klaudije 1843.: *Claudii Ptolemaei Geographia. 3 vols*., ed. Nobbe, C. F. A., Leipzig: Carolus Tauchnitus.

Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija,* korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932. od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy”.

Ptolemej Klaudije 1932.: *Claudius Ptolemy: The Geography,* Stevenson, Edward Luther, New York: New York Public Library. (reprint New York: Dover, 1991.)

Ptolemej Klaudije 1974.: Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae,* I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd: Istorijski institut.

Ptolemej Klaudije 2000.: *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, J. L. Berggren, Princeton University Press

Ptolemej Klaudije 2006.: *Ptolemaios, Handbuch der Geographie, Griechisch - Deutsch*. 2 vols., Stückelberger, Alfred, and Gerd Graßhoff (eds), Basel: Schwabe Verlag.

Ptolemej Klaudije 2006 A.: *Ptolemejevska Geografija*, Milutin Tadić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Beogradu.

Ranosrednjovjekovna latinska historiografija 2003.: *Latin Historiography and Barbarian kingdoms*, Brian Croke, u: Greek and Roman historiography in late antiquity (ed. Gaberiele Marasco), 349-391, Brill, Leiden, Boston.

Ravenjanin[63] 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina*. Zadar: Arheološki muzej Zadar.

Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica,* G. Parthey - M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.

Regioni 1871.: Henri Jordan, in his *Topographie der Stadt Rom im Alterthum*, *II*, 539-574.

Regioni 2000.: *The Regionaries: A Fourth-century Description of the 14 Regions of Rome*, Chicago University.

Rufije Fest 1967: *Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani in: The Breviarium of Festus*, London: ed. J. W. Eadie.

Rutilije Klaudije Namacijan 1935.: *Volume II: Minor Latin Poets: de Reditu suo*, J. Wight Duff - Arnold M. Duff, LCL.

Salustije Krisp, Jugurtin rat 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklić, MH.

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline) 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklić, MH.

Salustije Krisp, Historije 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklić, MH.

[63] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom “Kosmografijom”, pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjiige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

Salustije Krisp, Dvojbena djela 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH.

Scholia Bobiensia 1907.: *Scholia in Ciceronis orationes bobiensia,* Paul Hildebrant, Leipzig.

Scholia Bobiensia 1912.: *Ciceronis orationum scholiastae,* Thomas Stangl. Leipzig.

Scholia Homeri 1969.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. I,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1971.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. II,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1974.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. III,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1975.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. IV,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1977.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. V,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1983.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. VI,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Scholia Homeri 1987.: *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), Vol. VII,* ed. Hartmut Erbse, de Gryte.

Sekst Aurelije Viktor 1911.: *Sextus Aurelius Victor,* edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig: Teubner.

Sekst Aurelije Viktor 1961.: *Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus,* Leipzig: edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel.

Sekst Aurelije Viktor 1973.: *Deeds of famous men (De viris illustribus),* Walter K. Sherwin, Norman: University of Oklahoma Press.

Sekst Aurelije Viktor 1984.: *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H. W. Bird, Francis Cairns Publications.

Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor.* Thomas M. Banchich, Buffalo, New York: Canisius College.

Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004.[64] : *ORIGO GENTIS ROMANAE. The Origin of the Roman Race*, Kyle Haniszewski – Lindsay Karas – Kevin Koch – Emily Parobek – Colin Pratt – Brian Serwicki, Buffalo, New York: Canisius College Translated Text.

Sekst Empirik 1933.: *Outlines of Pyrrhonism*, Bury, R. G., LCL.

Sekst Empirik 1935.: *Against Logicians*, Bury, R. G., LCL.

Sekst Empirik 1936.: *Against Physicists. Against Ethicists*, Bury, R. G., LCL.

Sekst Empirik 1949.: *Against Professors*, Bury, R. G., LCL.

Sekst Pompej Fest 1839. i 1880.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome*. Leipzig. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1975.

Sekst Pompej Fest, 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des motsLivres I et II / Sextus Pompeius Festus*, trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.

Sekst Pompej Fest 1889.: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.

Sekst Pompej Fest 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. *reprint*. Hildesheim: Olms. 1965.

Seneka, Apokolokintosis 1913.: *Satyricon. Apocolocyntosis*, Heseltine, Michael - Rouse, W. H. D., LCL.

Seneka, Epistule1917.: *Epistles, Volume I: Epistles 1-65,* Richard M. Gummere, LCL.

Seneka, Epistule1920.: *Epistles, Volume II: Epistles 66-92,* Richard M. Gummere, LCL.

Seneka, Epistule1925.: *Epistles, Volume III: Epistles 93-124,* Richard M. Gummere, LCL.

Seneka 1928.: *Moral Essays, Volume I: De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*, John W. Basore, LCL.

[64] Djelo "Porijeklo rimskog naroda" se pripisivalo dugo Sekstu Aureliju Viktoru, međutim posljednja istraživanja sve više daju na vjerodostojnosti tezi da on ipak nije stvarni autor ovoga jednog vrlo zanimljivog sažetka o rimskim počecima. Djelo je nastalo vjerojatno u drugoj polovici IV. st. n. e. O tome v. Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004: ii-iii, v.

Seneka 1932.: *Moral Essays, Volume II: De Consolatione ad Marciam. De Vita Beata. De Otio. De Tranquillitate Animi. De Brevitate Vitae. De Consolatione ad Polybium. De Consolatione ad Helviam*, John W. Basore, LCL.

Seneka 1935.: *Moral Essays, Volume III: De Beneficiis*, John W. Basore, LCL.

Seneka 1971.: *Natural Questions, Volume I: Books 1-3*, Thomas H. Corcoran, LCL.

Seneka 1972.: *Natural Questions, Volume II: Books 4-7*, Thomas H. Corcoran, LCL.

Seneka 1986.: *Seneca. The Apocolocyntosis*, Penguin Books.

Seneka 1987 .: *Lucije Anej Seneka, Pisma prijatelju*, Albin Vilhar, MS.

Seneka 2002.: *Tragedies, Volume I: Hercules. Trojan Women. Phoenician Women. Medea. Phaedra*, John G. Fitch, LCL.

Seneka 2004.: *Tragedies, Volume II: Oedipus. Agamemnon. Thyestes. Hercules on Oeta. Octavia*, John G. Fitch, LCL.

Seneka, O kratkoći života, Odabrana pisma Luciliju, 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.

Seneka Stariji 1974.: *Declamations, Volume I: Controversiae, Books 1-6*, Michael Winterbottom, LCL.

Seneka Stariji 1974.: *Declamations, Volume II: Controversiae, Books 7-10, Suasoriae. Fragments*, Michael Winterbottom, LCL.

Sibilska proročanstva 1899.: *The Sibylline Oracles*, Milton S. Terry (with references and commentaries), New Edition Revised After The Text Of Ruch, New York: Eaton & Mains - Cincinnati: Curts & Jennings. Preuzeto sa http://www.sacred-texts.com/cla/sib/sib.pdf (scanned at sacred-texts.com, December, 2001).

Sidonije Apolinarije 1915.: *The Letters of Sidonius I-II.*, O. M. Dalton, Oxford: Clarendon Press.

Sidonije Apolinarije 1936.: *Sidonius: Poems. Letters, Books 1-2*, W. B. Anderson, LCL.

Sidonije Apolinarije 1965.: *Sidonius: Letters, Books 3-9*, W. B. Anderson, LCL.

Silije Italik 1961.: *Silius Italicus, Punica, I – II*, J. D. Duff, LCL.

Sofokle, 1917.: *The Fragments of Sophocles, Volume I*, Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Sofokle, 1917.: *The Fragments of Sophocles, Volume II,* Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Sofokle, 1917.: *The Fragmentsof Sophocles, Volume III,* Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Sofokle, 1994.: *Antigone. The Women of Trachis. Philoctetes. Oedipus at Colonus*, Lloyd – Jones, Hugh, LCL.

Sofokle, 1994.: *Ajax. Electra. Oedipus. Tyrannus*, Lloyd – Jones, Hugh, LCL.

Sofokle 2009.: *The Fragments of Sophocles, Volume 1,* Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Sofokle 2009.: *The Fragments of Sophocles, Volume 2,* Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Sofokle 2009.: *The Fragments of Sophocles, Volume 3,* Edited by Richard Claverhouse Jebb – W. G. Headlam – A. C. Pearson, Cambridge University Press.

Solin Gaj Julije 1895.: *C. Iulii Solini, Collectanea rerum memorabilium*, Berlin: Weidmannos.

Sulpicije Sever 1885.: *The Works of Sulpitius Severus*, Alexander Roberts, Nicene and Post-Nicene Fathers: Series II / Volume XI, Philip Schaff - Henry Wace, Edinburgh: T&T Clark - Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.

Stacije 2003.: *Statius: Silvae*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Stacije 2004.: *Statius: Thebaid, Volume I: Books 1-7,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Stacije 2004.: *Statius: Thebaid, Books 8-12. Achilleid,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Stefan Vizantinac 1825.: *Stephanus Byzantinus cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo. Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri Vratislav*, Lipsiae: In libraria Kuehniana.

Stefan Vizantinac 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G. Reimer.

Stesihor 1982.: *Greek Lyric, Volume I: Sappho and Alcaeus*, Campbell, David A., LCL.

Stesihor 1988.: *Greek Lyric, Volume II: Anacreon, Anacreontea, Choral Lyric from Olympus to Alcman,* Campbell, David A., LCL.

Stesihor 1991.: *Greek Lyric, Volume III: Stesichorus, Ibycus, Simonides, and Others*, Campbell, David A., LCL.

Stesihor 1992.: *Greek Lyric, Volume IV: Bacchylides, Corinna, and Others*, Campbell, David A., LCL.

Stesihor 1993.: *Greek Lyric, Volume V: The New School of Poetry and Anonymous Songs and Hymns*, Campbell, David A., LCL.

Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1-2*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3-5*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6-7*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8-9*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10-12*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13-14*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15-16*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL.

Romejska enciklopedija Suda / Σοῦδα[65] online: http://www.stoa.org/sol/

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Svetonije 1914.: *Lives of the Caesars, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*, Rolfe, J. C., LCL.

Tacit, Agrikola 1889.: *Tacit, Agrikola*, Milivoj Šrepel, Zagreb: MH.

Tacit, Dijalog o govornicima 1914.: *Tacitus: Agricola. Germania. Dialogue on Oratory*, M. Hutton – W. Peterson, LCL.

[65] Za antičku literarnu i drugu baštinu značajnu vrijednost ima i romejska enciklopedija Σοῦδα / *Suda*, nastala stoljećima nakon završetka rimske historijske epohe. Ova masivna leksikografska enciklopedija sa oko 30.000 natuknica o drevnom mediteranskom svijetu je možda završena krajem X. st. Ona u sebi sadrži i pozivanje na mnoga drevna djela i izvore, uglavnom sa grčkog jezičkog područja, koji su sada izgubljeni ili prilično fragmentirani.

Tacit, Historije 1925; 1931.: *Tacitus, Histories,* Clifford H. Moore, LCL.

Tacit, Anali, 1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH.

Tacit, Historije 1987.: Tacit, Historije, Josip Miklić, Zagreb: *Latina et Graeca*

Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija,* Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf

Tacit, Historije, Germanija 2007.: Tacit, Manja Djela, Historije, Josip Miklić, Zagreb: MH

Telegonija, 1914.: *Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica*, Hugh G. Evelyn - White, LCL.

Telegonija 2003.: *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, Martin L. West, LCL.

Telegonija 2003.: *Greek Epic Fragments*, Martin L. West, LCL.

Teodozijev kodeks 1999.: *Codex Theodosianus: Theodosiani libri 16 cum constitutionibus Sirmondianis. Cum constitutionibus Sirmondianis; P. 2, Textus cum apparatu, Volumes 1-2*, Theodor Mommsen, Preußische Akademie der Wissenschaften (Berlin), reprint, ed. Weidmann

Teodozijev kodeks 2001.: *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Clyde Pharr – Theresa Sherrer Davidson – Mary Brown Pharr, The Lawbook Exchange

Teofan 1982.: *The chronicle of Theophanes: an English translation of anni mundi 6095 - 6305 (A.D. 602-813)*, Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press

Teofan 1997.: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813.* Cyril Mango and Roger Scott, Oxford.

Teofilakt Simokata 1834.: *Theophylactus Simocatta, Historiarum libri octo*, Impensis ed. Weberi, Bonnae/Bon

Teofilakt Simokata 1986.: *The History of Theophylact Simocatta*, Michael and Mary Whitby, Oxford University Press

Terencije 2001.: *Terence, I, The Woman of Andros. The Self-Tormentor. The Eunuch,* John Barsby, LCL.

Terencije 2002.: *Terence, II, Phormio. The Mother-In-Law. The Brothers*, John Barsby, LCL.

Terencijan Maur 1825.: *Terentianus Maurus, De litteris syllabis pedibus et metris*, eds. Laurens van Santen, David Jacob van Lennep, Altheer.

Tibul 1908.: The elegies of Tibullus, Theodore. Williams, Boston and New York: The Riverside Press Cambridge.

Tibul 1913.: *Catullus. Tibullus. Pervigilium Veneris*, Cornish, F. W. – Postgate, J. P. – Mackail, J. W., LCL.

Trifiodor 1928.: *Oppian, Colluthus, and Tryphiodorus*, Mair, A. W., LCL.

Tukidid 1919.: *History of the Peloponnesian War, Volume I: Books 1-2*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1920.: *History of the Peloponnesian War, Volume II: Books 3-4*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1921.: *History of the Peloponnesian War, Volume III: Books 5-6*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid 1923.: *History of the Peloponnesian War, Volume IV: Books 7-8*, Smith, C. F., LCL.

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, Stjepan Telar, Zagreb.

Uskršna kronika (*Chronicon Paschale*) 1832.: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Chronicon Paschale*, ed. Ludwig August Dindorf, Bon.

Uskršna kronika (*Chronicon Paschale*) 1865.: *Patrologiae cursus completus*, Migne 92.

Uskršna kronika (*Chronicon Paschale*) 1989.: *Chronicon Paschale 284–628 AD*, Michael Whitby - Mary Whitby, Liverpool: Liverpool University Press.

Valerije Flak 1934.: *Valerius Flaccus*, Argonautica, *J. H. Mozley, LCL.*

Valerije Maksim 1888.: *Valerii Maximi Factorum et dictorum memorabilium libri novem cum Iuliii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis*, ed. Carolus Kempf, Lipsiae: Teubneri.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6-9,* D. R. Shackleton Bailey, LCL.

Valerije Maksim 2004.: *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome*, Henry John Walker, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis / Cambridge.

Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper – H. B. Ash, LCL.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume I, Books 5-7,* Roland G. Kent, LCL.

Varon 1938.: *Varro: On the Latin Language, Volume II, Books 8-10. Fragments,* Roland G. Kent, LCL.

Vegecije 2002.: *Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine*, Teodora Shek Brnardić, Zagreb: Golden marketing.

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.

Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest,* Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca.

Vergilije 1871.: *P. Vergili Maronis opera with a Commentary, vol. III.*, London: Whittaker & Co., Ave Maria Lane, George Bell, York Street, Covent Garden.

Vergilije 1876.: *P. Vergili Maronis opera. P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil, with a Commentary by John Conington*, London. Whittaker and Co., Ave Maria Lane.

Vergilije 1896.: *Eneida*, Tomo Maretić, MH.

Vergilije 1915.: *The Georgics and Eclogues of Virgil*, Williams, Theodore Chickering, LCL.

Vergilije 1934.: *P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil*, *Volume II, Notes*, ed. A. Sidgwick, Cambridge University Press.

Vergilije 1964.: *Eneida*, Mladen Atanasijević, Beograd: Prosveta.

Vergilije 1999.: *Virgil, Eclogues. Georgics. Aeneid: Books 1-6,* Fairclough, H. Rushton, LCL.

Vergilije 1999.: *Virgil, Aeneid: Books 7-12*, *Appendix Vergiliana,* Fairclough, H. Rushton, LCL.

Vergilije 2004.: *Publije Vergilije Maron, Ekloge,* Toma Maretić, Beograd: Liber-Ukronija.

Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb: Globus media.

Vergilije 2008.: *Vergil's Aeneid: Hero - War - Humanity: Hero, War, Humanity*, G. B. Cobbold, Bolchazy – Carducci Publishers Inc.

Vibije Sekvester 1615.: *Liber de fluminibus, fontibus, lacubus, nemoribus, gentibus, quorum apud poetas mentio fit*. Ed. Philippe Jacques de Maussac, Toulouse.

Vitruvije 1999.: *Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb: Golden Marketing.

Vitruvije 2014.: *Vitruvije, Deset knjiga o arhitekturi*, Beograd: Orion Art.

Zapisi 12 tabli 1938.: *Remains of Old Latin, Volume III: Lucilius. The Twelve Tables*, Eric Herbert Warmington, LCL.

Zenobije 1839.: *Corpus paroemiographorum graecorum, vol. 1*, E. L. Leutsch, F. G. Schneidewin (ed.), Gottingae, apud Vandenohoeck et Ruprecht, 1 – 176.

Zonara, 1868 / 1869 / 1870.: ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΖΩΝΑΡΑ, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν / IOANNIS ZONARAE, Epitome Historiarum, Vol. I – III, Ludovicus Dindorfius, Lipsiae: Teubneri.

Zonara 2009.: *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, Thomas Banchich, Eugene Lane, New York: Routledge.

Zosimus 1814.: *Zosimus, New History*, London: Green and Chaplin.

Zosimus 1887.: *Zosim, Historia nova,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

Recenzija

Studija koja stoji pred nama *FONTES – Izvori za historiju rimskog svijeta* svedok je da proučavanje antičke prošlosti nikada neće izgubiti na aktualnošću. Naprotiv, ponovno preispitivanje antičkog perioda uz korišćenje savremenih tehnologija i novih nauka dovodi do novih saznanja u već istraženim oblastima. Ova studija se priključuje mnogim novim studijama koje se poslednjih godina bave proučavanjem antičkih tema, što pokazuje da interesovanje za antiku nije izgubilo na značaju.

Mnoge savremene nauke duguju svoje početke čoveku antičkog vremena. S druge strane, mnoge savremene nauke se danas koriste da bi se bolje upoznao život antičkog čoveka. Primena rezultata savremenih istraživanja u istoriografiji i drugim naukama uslovile su promene koje su aktualne i danas i koje su podložne novi ispitivanjima. Različite društvene promene koje su se desile u istorijskom razvoju društva i ideali različitih vremena, tehnološki procesi i primena različitih metodoloških pristupa u proučavanju istorijskih izvora uslovili su da ove promene doprinesu kvalitetnijem i objektivnijem otkrivanju istorijske istine o životu antičkog čoveka.

Od antičkog do savremenog doba desile su se značajne promene i u tumačenjima istorijskih izvora. U sklopu tog odnosa pojavila se i ova studija koja na jedan drugačiji, savremeniji način, predstavlja sve one naučne discipline, i stare i nove, koje pomažu boljem upoznavanju života čoveka u antičkom Rimu. Namera autora nije bila da ova studija bude specijalističko delo namenjeno uskom krugu istraživača, nego je namenjena široj javnosti koja bi želela da se upozna sa osobenostima i karakteristikama rimskog sveta. Međutim, koncept ove studije i pristup sagledavanom problemu daleko prevazilazi osnovne namere autora. Pred nama stoji studija koja će biti od velike koristi, kako mladim tako i iskusnim istraživačima.

Kvalitet jedne takve studije zavisi od načina predstavljanja istorijskih izvora njenih autora. Oni su se u ovoj studiji opredelili da istorijske izvore predstave u okviru sledećih karakteristika: 1. literarni izvori u koje su svrstali one izvore koji su pisani na papirusu i pergamentu, materijalima koji su podložni propadanju; 2. dokumentarna građa u kojoj su svrstani svi istorijski izvori pisani na čvrstim materijalima poput drveta, gline, metala, kamena; 3. ostaci materijalne kulture u svi oni izvori koji spadaju u domen proučavanja arheologije; 4. filološka istraživanja su proučavanja antičkih jezika, pre svih grčkog i latinskog, i proučavanja koja obuhvataju rezultate istraživanja toponima, hidronima, onomastike, orografije itd.; 5. mitologija i tradicija svrstani su u posebnu grupu. To je zbog toga što u svakom mitološkom i tradicionalnom tekstu postoji deo istorijske istine koju treba pronaći, a koja je obično deo najstarije istorije Rima.

Ova proučavanja su najviše podložna pristrasnim tumačenjima pa zato treba uložiti poseban napor prilikom njihovog tumačenja; 6. biološki nalazi spadaju u onu grupu izvora koji proučavaju dostupan biološki materijal; 7. osobenost fizičko-geografskih istraživanja je ključna u proceni geološko-fizičkih i klimatskih uslova koji su uticali na istorijski razvoj rimskog čoveka.

Autori su se opredelili da izlaganje u glavnom delu ove studije bude prezentovano po hronološkom principu od najstarijih izvora do savremenih istoriografskih tumačenja. U uvodu ove studije predstavljeni su problemi pred kojim se nalaze savremeni istraživači istorijskih izvora rimskog perioda. Oni su povezani sa propadanjem originalnih istorijskih izvora uslovljenim vremenom nastanka i materijala od kojih su sačinjeni. Vremenska distanca i propadanje dokumenata izazvanih vremenskim trajanjem najveće su prepreke u proučavanju ovih istorijskih izvora. Druga činjenica, da nam je sačuvan samo 1% poznatih literarnih antičkih izvora o rimskoj istoriji, govori o kompleksnosti njihovog proučavanja. Autori ističu da današnji istoričari rimskog perioda mogu da budu zahvalni srednjovekovnim sveštenicima koji su se potrudili da antički literarni izvori ostanu sačuvani makar u njihovim prepisima. Ne manja ulogu u tom procesu pripadaju i kulturnoj aktivnosti abasidskih kalifa koji su svojim delovanjem doprineli očuvanju antičkih dela koja su se, zahvaljujući transmisiji preko mavarske Španije i Sicilije, ponovo pojavila u zapadnoj i srednjoj Evropi.

Autori studije detaljno opisuju oblike literarnih izvora od najstarije istorije Rima do njegove propasti, pažljivo birajući relevantne podatke i obim izlaganja koji su uvek primereni doprinosu određenog literarnog izvora proučavanju pojedinih perioda rimske države. Sasvim je prirodno da u tom procesu najviše pažnje poklanjaju istoriografskim delima, ali ništa manje pažnje nisu posvetili ni ostalim literarnim tekstovima. Predstavili su ih u onolikoj meri koliko je njihov doprinos važan za pravilno tumačenje istorije starog Rima.

Što se tiče materijalnih izvora oni su predstavljeni u okviru opisa naučnih disciplina koje se bave njihovim proučavanjima. Posebno poglavlje je posvećeno epigrafici i numizmatici u kojem možemo da pročitamo osnovne karakteristike ovih nauka i njihove osobenosti kada je u pitanju proučavanje rimske prošlosti.

Poslednje poglavlje ove studije nosi naziv *Temelji moderne istoriografije o starom Rimu*. U njemu su predstavljeni najvažniji evropski istoričari koji su doprineli izradi osnovnih priručnika i zbirki izvora koje su danas nezaobilazne za proučavanje života rimskog društva.

U celini, najveći doprinos ove studije je izbalansiran prikaz svih relevantnih naučnih disciplina koje u većoj ili manjoj meri mogu da utiču na mogućnost tumačenja prošlosti starog Rima. Ona je zamišljena kao osnovni priručnik za buduće istraživače i predstavlja putokaz kako pravilno proučavati istoriju starog Rima. Na prostoru bivše Jugoslavije pojavljivali su se različiti priručnici i specijalizovane studije koje govore o nekim aspektima istorijskih izvora za period istorije starog Rima, ali do sad se nije pojavila jedna ovakva studija koja u sebi objedinjuje sve aspekte proučavanja istorijskih izvora važnih za proučavanje rimske istorije.

prof. dr Svetozar Boškov
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Odsek za istoriju

Životopisi

Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta, a u septembru 2013. god. je izabran u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin je izabran 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno - istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio 44 naučna rada, kao i sljedeće knjige:

1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE.
2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike.
3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba.
4. Progresivizam.
5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara.
6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo.
7. Historija Autarijata.
8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije.
9. Ilirike.
10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije).
11. Filipike.
12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić.
13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji.
14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan.
15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo.

16. Drugo izdanje knjige “Tito i mi – jučer, danas, sutra”, koautorstvo.
17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji”, II (printano) izdanje.
18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje.
19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike.
20. Hrestomatija. *Origines*. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta.
21. Bitka za Ilirik.
22. Kraljevstvo pobunjenih robova.
23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona.
24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar.
25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damir Marjanović i Dragan Primorac.
26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije.
27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva.
28. Kako se kalio revolucionar.
29. Historijsko daleko zrcalo.
30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium.
31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi.
32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta.
33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje.
34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta.
35. PRINCIPAT – Vlast “Prvog građanina”.
36. DOMINAT – Vlast gospodara.
37. PRVA REPUBLIKA.
38. ILIRI – Postanci.
39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac!?
40. Atena i Pelazgi.
41. Princepsi peregrinskih *civitates* provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – *Principes* of *civitates peregrinae* in province *Illyricum Superior / Dalmatia*.
42. Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šačić Beća i Edin Veletovac.

Dženana Kahriman je rođena 10.7.1996. u Sarajevu. Nakon završene osnovne škole, upisala je srednju školu „Gimnaziju Obala." Školske 2015/2016. obrazovanje je nastavila na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na Odsjeku za historiju. Magistrirala je pod mentorstvom doc.dr. Amre Šačić Beća i doc.dr. Almira Marića. Tema magistarskog rada bila je „Veliki ilirski ustanak u historiografiji Zapadnog Balkana u XX i XXI stoljeću. U akademskoj 2018/2019. i 2019/2020. učestvovala je u nastavi kao demonstratorica na Odsjeku za historiju. Trenutno je zaposlena u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Osvojila je drugo mjesto na takmičenju "Prof.dr. Esad Pašalić", koje je organiziralo Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*, kao i prvo mjesto na nagradnom konkursu „In memoriam Esma Imširpašić" za najbolji rad, u organizaciji Elči-Ibrahim pašine medrese u Travniku, Zavičajnog muzeja u Travniku i rahmetli porodice Esme Imširpašić. Također, učestvovala je na niz radionica koje je organiziralo Udruženje EuroClioHIP (Udruženje profesora i nastavnika istorije/historije/povijesti Bosne i Hercegovine) čiji je i član. Posebno vrijedi istaći trening seminar za nastavnike historije „Ratovi 1990-tih u učionici – Kako podučavati podijeljenu historiju za zajedničku budućnost", te seminar „Alternativni kurikulum za historiju / istoriju / povijest u Bosni i Hercegovini – doprinos promoviranju humanizma u nastavi historije i suočavanje sa bosanskohercegovačkim kontroverzama." Na pomenutom skupu je bila autor radionice „Bila jednom jedna kraljica." Godine 2019. u organizaciji Filozofskog fakulteta u Sarajevu učestvovala je na radionici u okviru projekta *University Peace Hubs: Peace-building Pedagogies in Higher Education (United Kingdom, Rwanda, Colombia, Bosnia and Herzegovna).* Također, u martu 2020. godine je učestvovala u „Radionici za edukatore istorije o korištenju arhive Tribunala i Mehanizma u svrhu kreacije nastavnih materijala." U maju 2021. godine učestvovala je u radionici „The holocaust as a starting point Serbia, Bosnia-Herzegovina, Croatia" u organizaciji francuskog instituta Memorial de la Shoah, Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, EuroClia HIP BiH, Agencije za odgoj i obrazovanje i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Trenutno radi na projektu „Learning history that is not yet history II", gdje sa nastavnicima sa područja Balkana učestvuje u realizaciji časova, vezanih za teme 90-ih. Članica je udruženja ISHA Sarajevo- udruženja studenata historije, kao i Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS.* Od 2020. godine je sekretar časopisa „Acta Illyrica".

Objavila je nekoliko radova:

a) Priručnik U potrazi za bogatstvima u BiH" ispred "Perpetuum mobile – Instituta za razvoj mladih i zajednice".

b) Izvorni naučni rad – *Hrvatska historiografija o Velikom ilirskom ustanku / Croatian historiography on great Illyrian uprising* u časopisu *Acta Illyrica* (u štampi, pozitivno ocijenjeno od strane recenzenata)

c) Prikaz knjige – Salmedin Mesihović / Amra Šačić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015, 365 u: *Acta Illyrica*, godina III broj 3, Udruženje za proučavanje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*, 2019, 127-130.

d) Prikaz knjige – Danijel Džino & Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb, 2013, 239 u: Gračanički glasnik – časopis za kulturnu historiju, godina XXV broj 49, Gračanica, 2020, 149-151.

e) Prikaz knjige – Salmedin Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*, Sarajevo, 2018 u: Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 7, 2020, 209-211.

U Historijskom muzeju BiH je radila na organiziranju nekoliko izložbi:

a) Tačka ne/mira u organizaciji IPC-a, gdje je radila na tehničkom dijelu izložbe

b) Bosansko kraljevstvo, autora Muhamed Kadrić Hamo – tehnički dio izložbe

c) Saradnica na izložbi „Wake up, Europe! Mobilizacija podrške i solidarnosti za Bosnu i Hercegovinu i njene građane tokom rata 1992-1995."

d) Saradnica na izložbi „Pazi snajper"

e) Saradnica na izložbi „Uživo iz Sarajeva: Kako su strani novinari izvještavali o opsadi?"

Hadžiabdić Fadil je rođen 02.03. 1997. godine u Sarajevu. U Olovu je završio osnovnu i srednju školu. Studijske 2015/2016. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Prvi ciklus studija okončava u septembru 2018. godine odbranivši dodiplomski rad na temu *Bratija* pod mentorstvom doc.dr. Emira Filipovića. Za uspjeh na prvom ciklusu studija nagrađen je priznanjem Srebrenom značkom Univerziteta u Sarajevu. U školskoj 2018/2019. upisuje drugi ciklus studija na odsjeku za historiju pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Završni magistarski rad na temu *Marcelin i Julije Nepot, doba „samostalne" provincije Dalmacije* pod mentorstvom prof. dr. Salmedina Mesihovića uspješno je odbranio 15.09.2020. godine time uspješno okončavši drugi ciklus studija. Dobitnik je Srebrene značke Univerziteta u Sarajevu za uspjeh u prvom i drugom ciklusu studija. Dvostruki je dobitnik nagrade prof. dr. Esad Pašalić koju dodjeljuje „Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS". Član je udruženja EuroClioHIP (Udruženje profesora i nastavnika istorije / historije / povijesti Bosne i Hercegovine) te učesnik niza seminara i radionica.

Bibliografija:

Drugi u "Gorskom vijencu", Pleter, časopis Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon" – ISHA-e, Split Broj 3, godina III, Split 2019.

Osvrt na problem postojanja dalmatinske flote u vrijeme Marcelina i Julije Nepota – Radovi Zavičajnog Muzeja u Visokom, knj. 1 , br 1., Visoko, 2020.

Prikaz knjige: Salmedin Mesihović, *Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad republike*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2017, 210., u: *Acta Illyrica,* godina III broj 3, Udruženje za proučavanje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS,* 2019, 131-135.

Prikaz knjige: Salmedin Mesihović, *Kraljevstvo pobunjenih robova,* S.O.R. Mentor, Sarajevo, 2019, 183., u: Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knj. 7, Sarajevo, 2020.

Prikaz knjige: Godišnjak Udruženja BATHINVS, *Acta Illyrica*, br. 3, izdavač: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija „BATHINVS", Sarajevo, 2020. u *Acta Illyrica,* br. 4, 2020.